

34. évfolyam

2019. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TOMKA BÉLA

A kiadvány

az

Nemzeti Kulturális Alap

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

BÓDY ZSOMBOR

- A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt 5

ROMSICS GERGELY

- Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai 27

KELLER MÁRKUS

- A családi ház a magyar lakáspolitikában a második világháború után: transzfer, átvétel, hibridizáció 49

TOMKA BÉLA

- Fogyasztás a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában: politikai meghatározók és transznacionális hatások 62

Műhely

RUDISCH FERENC – TÓTH BENEDEK

- Az egészség fogalmának kulturális konstrukciója az 1850-es években 75

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

- „Leszármazás szerinti állampolgárságát 90 napon belül igazolja!” Bepillantás a KEOKH kassai kirendeltségének működésébe 91

Múltidéző

ERŐS VILMOS

- A „porosz utas” fejlődés „lassú” változata. Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről 106

Elmélet és módszer

KOKAS KÁROLY

- Digitális bölcsészet és történeti kutatás. Gondolatok egy új hazai szakfolyóirat megjelenése kapcsán 135

Kitekintés

BIERNACZKY SZILÁRD

- Antropológiai világtörténet-tudomány? 148

Figyelő

Vidéki életvilágok, törésvonalak, területi különbségek

(*Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Szerk. Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019.*)

- ALABÁN PÉTER 160

Hajadonként a dinasztia szolgálatában (Sandra Hertel: <i>Maria Elisabeth. Österreichische Erzherzogin und Statthalterin in Brüssel (1721–1741)</i> (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 16) Böhlau Verlag, Wien, 2014.)	
KULCSÁR KRISZTINA	165
Mattsee – Fort Knox – Budapest: a Szent Korona tengerentúli útja és hazatérése (Glant Tibor: <i>A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése. Amerika tegnap és ma 4. Debreceni Egyetemi Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Debrecen–Budapest, 2018.</i>)	
PETROVICS ISTVÁN	170
Tanulmányok Amerika történelméről és kultúrájáról (Frank Tibor: <i>Amerika világi. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
VAJDA ZOLTÁN	177
<i>Számunk szerzői</i>	184

BÓDY ZSOMBOR

A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt*

A tudástranszfer sokrétűen meghatározza a modern állam működésének szinte minden területét.¹ Az egyre differenciáltabb gazdasági és társadalmi intézményrendszer koordinálása mind kiterjedtebb állami aktivitást feltételez. Ennek mikéntje, elvei, intézményi megoldásai, bármennyire egyedinek tűnhetnek is az egyes országok esetében, sohasem tisztán valamely nemzetállami fejlődés termékei. A transznacionális történetírói törekvések már számos ízben igazolták azt, hogy az államapparátusok fejlődése vagy a szakpolitikai diskurzusok alakulása nem kizárólagosan nemzetállami keretben értelmezendő.² A jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a szociális kérdések kezelésére hivatott szociálpolitikai s azon belül szorosabban munkaügyi állami szakpolitikák alakulását értelmezzük Magyarországon transznacionális kontextusban, figyelemmel a tudástranszfer jelenségeire, a közvetítő csatornákra és végül természetesen a közvetítés eredményeire, azaz a megvalósult szakpolitikákra. A transzfer csatornáinak vizsgálata az utóbbi időben került előtérbe. Nyilvánvaló, hogy a tudás nem önmagától terjed, ehhez ágensekre van szükség. A transznacionális történetírásnak ezért vált egyik kedvenc témájává azon nemzetközi, szakértői és más hálózatoknak a kutatása, amelyekben a transzfer folyamatai testet öltenek.³

A szociális és munkaügyre vonatkozó szakpolitikák kiépülése az iparosodás és az urbanizáció által támasztott szociális feszültségekre adott nemzetállami válasz volt.⁴ Makroperspektívában plauzibilisnek tűnik ez a megállapítás, azonban közelebbről megnézve ez az állítás kétfelől is pontosításra, sőt lényeges kiegészítésre szorul. Egyrészt a részletvizsgálatok a szociálpolitika kialakulása során minden egyes országban más és más mintázatot tártak föl, amelyeket a lokális szereplők egyedi konfigurációi határoztak meg. Másrészt pedig a szociális és munkaügyi fejlődés nemzetközi összehasonlításai annyi különbséget mutattak ki az e

* A tanulmány elkészítését az OTKA K119671. sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Naumann, Katja: *Zwischen nationaler und transnationaler Geschichtsschreibung. Der Ostmitteleuropäische Internationalismus vor dem Ersten Weltkrieg*, In: Hadler, Frank – Middell, Matthias (Hrsg.): *Handbuch Transnationaler Geschichte Ostmitteleuropas*. Göttingen, 2015. 565–584.

² Hadler, Frank – Middell, Matthias: *Transnationalisierung in Ostmitteleuropa bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. In: *Handbuch Transnationaler Geschichte Ostmitteleuropas*, 13–36.

³ Herren-Oesch, Madeleine: *Sozialpolitik und die Historisierung des Transnationalen*. *Geschichte und Gesellschaft*, Band 32. (2006) No. 4. 542–559.

⁴ Senghaas, Monika: *Sozialpolitik und Nationbildung. Die Einführung von Sozialversicherung in Frankreich und in der Habsburgermonarchie*. In: Eig Müller, Monika (Hrsg.): *Zwischen Gemeinschaft und Gesellschaft. Sozialpolitik in historisch-soziologischer Perspektive*. Basel, 2012. 102–122.

területeken mutatózó fejlődés időbeliségét, konkrét megoldásait és egyáltalán mértékét illetően, hogy az kétségessé tette azon egyszerű strukturális magyarázat érvényét, mely szerint az iparosodás és az urbanizáció szükségszerűen munkaügyi és szociálpolitikai intézmények kifejlődését eredményezi.⁵ Ez a probléma vezetett el ahhoz a kérdéshez, hogy a szociálpolitikai megoldások létrejöttében – ha már ezek nem közvetlenül a strukturális változásokból következtek – az alkalmazott megoldásoknak minden nemzetállami variáción túl megmutatózó hasonlóságai mennyiben köszönhetők nemzetközi transzfer-folyamatoknak.⁶ A következőkben arra törekszünk, hogy feltárjuk azokat a csatornákat, amelyek révén a szociálpolitika és a munkaügy terén Magyarország a transznacionális áramlások részévé vált 1945 előtt.

Először azokat az intézményesülési folyamatokat tekintjük át, amelyek európai léptékben keretet biztosítottak a szociálpolitikai diskurzusok kibontakozásának az első világháború előtt. Ezután bemutatjuk a Magyarországot is elérő transzferek csatornáit külön az első világháború előtti és utáni korszakra nézve. Végül röviden áttekintjük a transzfernek a magyar szociálpolitikában lecsapódó eredményeit, ismét csak külön kezelve az első világháború előtti és utáni korszakot.

A szociális és munkáskérdés európai diskurzusának intézményesülő keretei a 19. és a 20. század fordulóján

A társadalmi reform a 19. század végén nem a hivatalos államközi kapcsolatok részeként vált nemzetközi ügygé, hanem először éppenséggel nem állami, mondhatnánk, „civil” formák között kiépülő nemzetközi hálózatok szenteltek figyelmet kérdéseinek. E hálózatok kiépülésének kezdete régebbre nyúlik vissza, mint ahogy a munkásvédelem vagy a szociálpolitika az államközi kapcsolatok témájává vált – az utóbbi az 1890-es berlini nemzetközi munkásvédelmi konferenciával következett be. A Vilmos császár által egybehívott konferencia – mely egyben a munkásvédelmi törvényhozást ellenző Bismarckkal folytatott küzdelmének is része volt – nem előzmények nélküli, mert Svájc már 1881-ben és 1889-ben is kezdeményezte, igaz, még sikertelenül, nemzetközi munkásvédelmi konferencia rendezését. Korábban már angol és svájci ipari körökben is fölmerült, hogy érdemes lenni nemzetközileg szabályozni a munkásvédelmet, mert az e téren szigorúbb törvényekkel rendelkező országok gyáripára a nemzetközi piacon versenyhátrányba kerül a magasabb termelési költségek miatt. Ez az első, 1890-es konferencia nem vezetett ugyan államközi megállapodáshoz, csupán ajánlásokat fogalmazott meg (a bányamunka, a női és gyermekmunka, a vasárnapi munkaszünet, illetve a gyárfelügyelet létesítése tárgyában), ám jelentősége mégis nagy, mert ettől kezdve a munkásvédelem a nemzetközi kapcsolatok egyik lehetséges témájának számított, és ez nagyban megnövelte az e kérdésekkel foglalkozó nemzetközi hálózatok mozgásterét, illetve súlyát is. E hálózatokban politikai-eszmei szempontból nagyon sokféle indíttatású személy vett részt, ahogy a szerepek, foglalkozások köre is tág volt. Egyrésztől liberális filantrópoktól szociáldemokratákon és különféle árnyalatú szocialistákon át a politikai katolicizmus képviselőiig

⁵ Lásd a következő két kötet tanulmányait: *Comparer les systèmes de Protection Sociale en Europe. Volume 1. Rencontres d'Oxford. Textes rassemblés par Bruno Palier.* Paris, 1995.; *Comparer les systèmes de protection sociale en Europe. Volume 2. Rencontres de Berlin. Dir. par Bruno Palier,* Paris, 1996.

⁶ Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold: *The Historical Core and Changing Boundaries of Welfare State.* In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick – London, 1981. 17–34.; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, 2003. 11–17.

terjedt a résztvevők skálája, másrésről pedig tudósok, katedraszocialisták, a témára szakosodó politikusok, a munkásmozgalom képviselői, különféle jótékonyági egyesületek vezetői, magas beosztású köztisztviselők és a szociális kérdés iránt elkötelezett orvosok egyaránt közreműködtek e nemzetközi hálózat kiépülésében.⁷

A munkásvédelmi kérdésekkel foglalkozó nemzetközi hálózatok intézményesülésének első lépcsőjét a különféle témákban – gyakran világkiállítások alkalmából – tartott kongresszusok jelentették. Több ilyen nemzetközi kongresszust tartottak már az 1890-es berlini államközi értekezlet előtt, de azt követően is, melyek közül a két legfontosabbat Zürichben (1897) és Brüsszelben (1899) rendezték. Ezekre épülve jöttek létre azután a társadalomreformerek hálózat további intézményei: a múzeumok és nemzetközi egyesületek. Az 1889-es párizsi világkiállítás szociális anyagának együtt tartásáért hozták létre az első társadalmi múzeumot. Ennek mintájára több országban létrejött ilyen intézmény – a legnagyobb Charlotenburgban, Berlin mellett. A 20. század elején ennek budapesti megfelelője is megszületett. Ezek az intézmények a gyárak és a munkásság egészségügyi viszonyaival, a munkások családi életével, a munkaidő hosszával – elsősorban a védelemre szoruló gyermekek és nők szempontjából –, illetve baleset-megelőzéssel foglalkoztak, de érdeklődésük kiterjedt a mezőgazdasági munka problémáira is, ha nem is ez képezte tevékenységük súlypontját. A budapesti múzeumot a Kereskedelmi Minisztérium létesítette 1901-ben, az 1900-as párizsi világkiállítás magyar „szociális” anyagának bemutatására. A gyáripari munka problémái képezték a témáját az 1907-ben a múzeumban rendezett balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállításnak is.⁸

A múzeumok mellett számos nemzetközi egyesület is létrejött, amelyek keretei között nemzetközi hálózatok szövődtek a társadalmi reform iránt elkötelezett legkülönbözőbb csoportokból. Ilyen szervezetek voltak a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete, a Munkásbiztosítás Nemzetközi Egyesülete, valamint a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Nemzetközi Egyesülete, továbbá a munkahelyi balesetekkel foglalkozó egyesület, mely utóbbinak nem volt magyar tagegyesülete. Ezek az egyesületek új jelenségnek tekinthetők az európai történelemben – bár távolról emlékeztetnek a felvilágosodás korának tudós társaságaira –, mivel kormányoktól független, bizonyos témákra specializálódott nemzetközi szakértői és ugyanakkor politikai nyomásgyakorló hálózatok korábban nem léteztek. Szerveződésük egyik mintája a szakirodalom szerint a nemzetközi Posta- és Táviró Unió volt, amely az első, még a 19. század közepén létrehozott és a kormányok felügyelete alatt működő nemzetközi szervezet volt, de a statisztikusok nemzetközi társasága is megemlíthető ebben az összefüggésben, amely már szintén korábban igyekezett egységes alapra helyezni a különböző államok adatfelvételeit. Ezek közül a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete

⁷ Topalov, Ch.: *Nouvelles spécialités* In: Topalov, Christian (Sous la dir. de): *Laboratoire du nouveau siècle*. Paris, 1999. 419–459.

⁸ A Társadalmi Múzeumok hálózatról lásd: Horne, Janet: *Le musée social à l'origine: les métamorphoses d'une idée*. *Le mouvement social*, No. 171. (1995) 47–70.; uő: *L'antichambre de la Chambre: le Musée social et ses réseaux réformateurs, 1894–1914*. In: Topalov, Christian (Sous la dir. de): *Laboratoire du nouveau siècle*. Paris, 1999. A magyar Társadalmi Múzeumról: Szántó Menyhért: *A Magyar Társadalmi Múzeum feladatai*. *Közgazdasági Szemle*, 31. évf. (1907) 361.; Szántó Menyhért: *Balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítás Budapesten*. *Közgazdasági Szemle*, 31. évf. (1907) 649–660. A kiállítás a GYOSZ és több más magánegyesület kezdeményezésére jött létre. A magyarok mellett elsősorban német, osztrák kiállítók voltak, de svéd, holland, olasz, francia, amerikai kiállító is akadt. Technikai balesetvédelmi eszközök, munkásházak, az alkoholizmus témakörében láthattak az érdeklődők tárgyakat, maketteket, fényképeket, tabellákat és brosrúkat.

bizonyult a későbbi fejlődésben a legjelentősebbnek, melyet az 1900-as párizsi világkiállítás alkalmával tartott nemzetközi kongresszuson hoztak létre Alexandre Millerand francia szocialista politikus kezdeményezésére, aki személyes politikai stratégiája részeként a szorosan vett munkásmozgalmi keretektől kilépve, de azokkal nem szakítva tevékenykedett, s ekkoriban Európa első szocialista miniszterének számított. A Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete az első világháború előtt félhivatalos nemzetközi szervezetnek tekinthető, mivel egyrésztől magánegyesületként működött, másrészt viszont fenntartásáról bizonyos európai országok kormányai gondoskodtak. A Vatikán is támogatta anyagilag, mivel szintén szeretett volna részt venni az egyesület munkájában, ám ezt a francia ellenzés lehetetlenné tette. Ennek az egyesületnek a tevékenységében kormányok delegáltjai, munkaadók és munkavállalók képviselői mellett a kérdés iránt elkötelezett szakértők vettek részt.

A baseli székhellyel működő szervezet valójában két intézményt kapcsolt egybe. Egyrészt egy hivatalos, Stephan Bauer vezetése alatt álló nemzetközi munkásvédelmi dokumentációs központot, amely egybegyűjtötte az országok munkásvédelmi és szociálpolitikai joganyagát, másrészt pedig kérdőíveket kibocsátva igyekezett felmérni az egyes országokban a legkülönbözőbb témákban a munkás népszerűség helyzetét. Maga az egyesület viszont a gyűjtött anyag ismeretében ajánlásokat dolgozott ki a munkásvédelmi témában, amelyeket az egyes államok törvényezőre emelhettek. Az ajánlások mellett nemzetközi egyezménytervezeteket is előkészítettek, s ezek elfogadásáért hosszan lobbiztak. A legnagyobb sikert a nők éjjeli munkájának tilalmáról szóló ajánlással érték el, amelyet Magyarország is becikkelyezett (1908: LIII. tc.), illetve a mérgező fehér foszfor ipari felhasználásának tiltásával kapcsolatban, amelyet Magyarország is megtiltott (1911: V. tc.). Ez esetben nem nemzetközi egyezményről volt szó, hanem arról, hogy a nemzetközi munkásvédelmi szakkörök tevékenysége nyomán több ország törvényhozása nagyjából azonos időben intézkedett ebben a kérdésben. A nők éjjeli munkájának korlátozásáról szóló egyezmény viszont a Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületének kezdeményezésére az első államok által ratifikált nemzetközi szociálpolitikai egyezmény volt. Ehhez egy a szakértők részvételével tartott technikai előkészítő értekezletből és egy diplomatakonferenciából álló tárgyalássorozat vezetett el. A komoly nemzetközi előkészítő munka a fehér foszfor betiltása esetében úgy vezetett sikerre, hogy több ellenérdekelte ország is volt, például az Osztrák–Magyar Monarchia, ahol ilyen anyag felhasználásával gyártottak gyufát, elsősorban gyarmati piacokra.⁹

Ezt a nemzetközi szintet egészítették ki a nemzeti szekciók vagy tagegyesületek, amelyek súlyát saját hazájukban növelte, hogy egy nemzetközi szerveződés részei voltak, míg fordítva, a nemzetközi központ pedig az egyes országok egyesületeinek létéből és tevékenységéből mérítette legitimitációját. Az egyes nemzeti egyesületek, mint más társadalmi problémákkal foglalkozó szociálreformer egyesületek is, többnyire új típusú szerveződések voltak az adott országokban. Ezek az egyesületek nem a kormányhoz vagy valamely párthoz kapcsolódtak,

⁹ A munkásvédelem nemzetközi hálózatának és diskurzusának formálódásáról: Herren-Oesch, Madeleine: *La formation d'une politique internationale du travail avant la première guerre mondiale*. In: Luciani, Jean (Sous la dir. de): *Histoire de l'Office du travail (1890–1914)*. Paris, 1992.; a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi egyesületének részletes elemzése: Uő: *Internationale Sozialpolitik vor dem Ersten Weltkrieg. Die Anfänge europäischer Kooperation aus der Sicht Frankreichs*. Berlin, 1993. A francia tagegyesületről: Gregarek, Rainer: *Une législation protectrice: les Congres des assurances sociales, l'Association pour la protection légale des travailleurs et l'Association pour la lutte contre le chômage, 1889–1914*. In: Laboratoires du nouveau siècle, 317–333.; a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületének egyes tagszervezeteiről: Falle, Peter: *Die niederländische Sektion der IVGA*. Bern, 1987.; Sommariva, Antonio: *Modernisierung und Arbeiterschutz in Italien vor dem Ersten Weltkrieg*. Bern, 1988.

nem is tudományos társaságok voltak, s célkitűzésük nem tagjaik érdekképviselésének ellátása volt. A társadalmi problémák kezelését ezek az egyesületek nem saját hatókörükben, tagjaik és támogatóik eszközeivel igyekeztek kezelni – mint a korábbi jótékony egyletek –, hanem céljuk a kormányzati tevékenység, a törvényhozás befolyásolása volt. Szoros kapcsolatokat ápoltak a politikai elit egyes csoportjaival, ami bizonyos mértékig a politikára való ráhatás lehetőségét biztosította nekik, másrésről pedig ők nyújtották a szakértői háttérrel a velük kapcsolatban álló politikusoknak.

Nyugat-Európában az 1870-es években kezdődött ezeknek a hálózatoknak az egyesületekben való kifejlődése, s különösen az 1880-as években szaporodott meg a számuk. A 19-20. század fordulója a legtöbb európai országban az első virágkora az ilyen jellegű egyesületeknek, melyek később, az első világháború után visszaszorultak.¹⁰ Topalov elemzése szerint a társadalmi reform sokféle témájával először a megrendülő tekintélyű régi elit tagjai, notabilitások, arisztokraták kezdtek foglalkozni, hogy szerep- és presztízsvesztésüket kompenzálják, ám hamarosan az új politikai eleit tagjai is megjelennek e mozgalmakban, akik a választók kegyétől független és ugyanakkor tekintélyt kölcsönző fórumokon való szereplés lehetőségét keresték. Részt vettek azonban már korábban kialakult tudományágak általában ifjú tudósai is, akiket a szakmai kibontakozás lehetősége vonzott, illetve a központi államapparátus általában szintén fiatal tisztviselői is, akik államigazgatási karrierjüket kívánták megalapozni valamely új szakterületen felmutatott kompetenciájukkal. Központi szerepet játszottak az egyesületek titkárai, akik kivétel nélkül vagyontalan, ismeretlen, ám jól képzett fiatal szakemberek voltak, akiknek megélhetési alapját a társadalmi reform ügyében végzett tevékenység alkotta. Az egyesületek élén rendszerint intellektuális tekintéllyel rendelkező, ugyanakkor a politikai elitben is pozícióval bíró, integratív személyiségek álltak, mint Franciaországban Alexandre Millerand vagy Léon Bourgeois.

Ezek az egyesületek persze maguk nem teremtették meg az általuk kívánatosnak tartott társadalmi reformokat, hiszen azok, ha létrejöttek, a politikai döntéshozatal eredményei voltak, illetve az állami bürokráciák fejlődésétől függtek. De ezek az egyesületek új típusú tudást, szociális technikákat dolgoztak ki, amelyek szükségesek voltak a társadalmi átalakulásokhoz. A társadalmi reform sokféle ügyével foglalkozó egyesületek első világháború utáni visszaszorulását részben éppen sikerük magyarázza. Tevékenységük nyomán ugyanis új diszciplínák, szakmák és alkalmazott, adminisztratív tudásterületek jöttek létre az urbanisztikától a szakszerű munkaközvetítéshez szükséges ismeretanyagig, amelyek legitimálni tudták magukat nemzetállami keretek között is. Visszaszorulásuk másik, ezzel összefüggő oka az államapparátus előrenyomulása. Új szakigazgatási ágak jöttek létre, új funkciókat vállalt magára az állam, amelyek részben éppen azokat a területeket adminisztrálták, amelyek a reformegyesületek tevékenységének célját és legitimációs alapját képezték. Az újabb generáció társadalmi kérdések iránt elkötelezett tagjai már nem kellett hogy egyesületekben fejtsék ki tevékenységüket, ha beilleszkedtek, rendelkezésükre álltak az államigazgatás megfelelő intézményei, a társadalombiztosítás vagy a munkaügyi igazgatás szakszervei. A visszaszorulás irányába hatott kétségtelenül a generációváltás is, hiszen – legalábbis Nyugat-Európában – ezek az egyesületekben tevékenykedő szakemberek nagyrészt az 1840–1850-es években születtek.¹¹

¹⁰ Lespinet, Isabelle: *Le travail représenté: le réseau de l'Office du travail, 1891–1914*. In: *Laboratoires du nouveau siècle*, 335–354.

¹¹ A 19-20. század fordulóján virágzó társadalmi reformmozgalmakról alapvető a következő gyűjteményes kötet: *Laboratoires du nouveau siècle*, id. mű. Különösen informatívak Topalov áttekintő, rendszerező tanulmányai, amelyek a bourdieu-i szociológia fogalmaiban értelmezik a társadalmi

A transzfer csatorái

Az I. világháború előtt

Az iparosodáshoz kapcsolódó szociális kérdésekkel, munkaüggyel foglalkozó szakemberek első magyarországi generációja a jelek szerint még kevés állandó kapcsolattal rendelkezett a szociális kérdésekkel foglalkozó szakemberek intézményesült nemzetközi hálózatához. Bár többségük külföldön tanult, és természetesen olvasta a terület nemzetközileg fontosnak számító szerzőit, ám nem került közel azokhoz a nemzetközi hálózatokhoz, amelyek résztvevői a szociálpolitikai reformokon dolgoztak. Pulszky Ágost, Földes Béla, Enyedi Lukács, Ecseri Lajos, Friedmann Lipót, Lang Lajos, Ráth Zoltán valamennyien már az 1880-as években is foglalkoztak ezekkel a témákkal – sőt, Földes már az 1870-es években is –, anélkül azonban, hogy tevékenységük valamilyen hazai intézményrendszerbe ágyazódott volna vagy intézményesen kapcsolódott volna külföldi szerveződésekhez. Publikációik gyakran – több-kevesebb egyéni invenciót felmutató – olvasónaplók, a terület neves munkáinak magyar nyelvű bemutatásai.¹² Ebből adódik az a sajátosság, hogy mivel a német és egyéb nyugat-európai diskurzusok „szociális kérdés” alatt elsősorban az ipari munkáskérdéssel foglalkoztak, ezek a magyar szerzők is ezt tárgyalták. A nemzetközi átvételben – ha tetszik, a diskurzus hatalmában – láthatjuk tehát annak okát, hogy egy még az iparosodás kezdetén álló, messze túlnyomóan agrárországban ipari szociálpolitikai diskurzus bontakozott ki.¹³ Ebben az időszakban tehát elsősorban konkrét kapcsolatok nélküli demonstrációs hatásról lehetett szó, amelynek révén ismertté váltak a más államokban – elsősorban Németországban – alkalmazott szociálpolitikai megoldások.

A századforduló időszakában azután a fentebb említettekhez képest egy fiatalabb generáció tagjai kezdtek foglalkozni szociálpolitikai és munkaügyi kérdésekkel, immár intézményesült – egyesületi – keretek között is, akik már nem egyszerűen olvasói voltak a külföldi szerzőknek, hanem kiépült kapcsolatokkal rendelkeztek az e területen létrejött nemzetközi hálózatok felé. Magyarországon azonban a társadalmi reform nyugat-európai hálózatának szerveződési mintái bizonyos módosulásokkal találhatók meg. Először is nem lényegtelen különbség, hogy nálunk – két kivételtől eltekintve – a szóban forgó egyesületek közül a legidősebbek az 1860-as években születtek, az aktív tagok zöme azonban inkább az 1870–1880-

reform érdekében kifejtett tevékenységet: Topalov, Ch.: *Nouvelles spécialités* In: uo. 419–459.; uő: *Le champs réformateur: un modèle*. In: uo. 461–474. A 19–20. század fordulóján születő új, társadalomra vonatkozó tudásfomrákról lásd még: Raphael, Lutz: *Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhundert*. Geschichte und Gesellschaft, Bd. 22. (1996) 165–193.

¹² Ecseri Lajos: *A munkásbiztosítás kérdése*. Budapest, 1883.; uő: *A munkássegélyezés ügye Magyarországon tekintettel a munkásbiztosítás kérdésére*. Budapest, 1884.; Enyedi Lukács: *A munkásbiztosításról*. Nemzetgazdasági Szemle, 13. évf. (1889) 3. sz. 172–195.; Friedmann Lipót: *A munkások kötelező biztosítása balesetek ellen*. Nemzetgazdasági Szemle, 13. évf. (1889) 881–886.; Lang Lajos: *A munkások biztosítása baleset ellen Ausztriában*. Nemzetgazdasági Szemle, 13. évf. (1889) Jan-febr. 58–71.; Pulszky Ágost: *A munkáskérdés*. Budapest, 1890.; Ráth Zoltán: *A munkásbiztosítás hazánkban*. Nemzetgazdasági Szemle, 15. évf. (1891) 1. sz. 54–75.; Földes Béla: *Munkásvédelem és munkajog*. Budapesti Szemle, 12. évf. (1890) 337–358.; Földes Béla (Lugossy Béla): *A szociális kérdésről*. Pest, 1870.; Földes Béla: *A munkásmozgalom legújabb irányai*. Budapest, 1873.

¹³ Ezzel párhuzamosan az agrárius mozgalom keretei között a mezőgazdasági szociálpolitikával kapcsolatban is kibontakozott egy diskurzus, az azonban más vágányokon haladt, mint az ipari szociálpolitika diskurzusa, és más szerzők is művelték. A nemzetközi transzfer jelensége itt is megfigyelhető, ám annak forrásai mások. Lásd: Vári András: *Urak és gazdászok*. Budapest, 2009. 211–224., 314–324.

as években, s ennek megfelelően a századforduló után bontakozott ki a tevékenységük. Jó két évtizeddel később jelentkezett tehát nálunk a társadalmi reform hálózatának kiépülése, mint Nyugat-Európában. További lényeges különbség, hogy nem nagyon találkozunk benne a régebbi társadalmi elit szerepkereső tagjaival. Ilyesmire nálunk inkább Károlyi Sándor és arisztokrata társai lehetnek példák, akik azonban – kétségtelenül a társadalmi reform témájához sorolható tevékenységüket – kizárólag a mezőgazdaság vonatkozásában fejtették ki.¹⁴ Az ipari munkásság kérdéseinek területére arisztokraták vagy más, a régebbi elitből származók nemigen tévedtek. Nehéz lenne elképzelni, hogy a budapesti Társadalmi Múzeum kuratóriumban Chorin Ferenc Zselénszkyvel vagy Andrássyakkal, Zichyekkel és szociáldemokratákkal úgy működjön együtt, amint a párizsi múzeum tevékenységében Rotschildok találkoztak francia arisztokratákkal és a szocialista politikus Millerand-nal. Mindez jelzi a társadalmi reform egész kérdéskomplexumának szerényebb helyét a magyar nyilvánosságban.¹⁵ Megtalálhatók ellenben a társadalmi reform kérdéseivel foglalkozók között nálunk is a *homo novus*ok, akik e területen keresnek elismertséget nyújtó tevékenységi kört maguknak, továbbá különböző tudományágak képviselői, és persze magasan képzett fiatal emberek, akik közül sokan valóban szép karriert alapoztak meg az első világháború előtt ezekben az egyesületekben tevékenykedve. Az egyesületek éléről viszont hiányoznak a politikai elitben igazán számottevő súllyal bíró figurák, bár kétségtelenül olyan emberek elnökölték ezeket, akik azért a politikai elittel kapcsolták össze az egyesületeket.

A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének élén például Földes Béla egyetemi tanár állt, aki a szociális kérdésnek már akkor is idős, nagy tekintélyű szakértője volt, 1917–1918-ban pedig a hadigazdaság békére való átállításának kérdésével megbízott tárca nélküli miniszter lett. Földes az előbb említett két kivétel egyike, ugyanis 1848-ban született, s németországi tanulmányútjai után már az 1870-es években is publikált a szociális kérdés témájában. Közleményei először Weiss, majd születési helye után Lugosi Béla néven jelentek meg, mígnem Földesre magyarosított. Az egyesület titkára, Ferenczi Imre (1884–1945) később a főváros szociálpolitikai osztályának vezetője volt. Részt vett azonban a megalakulásban Somogyi Manó (1866–1928), Bud János (1880–1950), Pap Dezső (1871–1930), Heller Farkas (1877–1955), Hegedűs Lóránt (1872–1943), Giesswein Sándor (1856–1923), Böhm Vilmos (1880–1949), Jászai Samu (1859–1927) és Czettler Jenő (1879–1953) is. Mint látható, liberálisok, szociáldemokraták, keresztényszocialisták, agrárius szakember, politikailag nehezen besorolható szociálpolitikai szakértők egyaránt szerepelnek a sorban, ha a politikai irányokat tekintjük. Ha az életutakat vesszük szemügyre, akkor találunk szakszervezeti vezetőket (Böhm, Jászai), képviselőket (Földes, Hegedűs, Giesswein, Czettler), a tudományos elitbe tartozókat (Somogyi, aki pénzügyminisztériumi tisztviselőként egyetemi magántanár volt, és a munkásszociográfia első hazai művelőjének számít; Bud, aki egyetemi tanár volt; a szintén egyetemi tanár és akadémiai tag Czettler, aki börtönben halt meg; végül Heller, aki akadémikus, műegyetemi rektor lett, a Korvin lánc tulajdonosa, s nemzetközileg is jegyzett közgazdászként 1945 után elvesztette pozícióit). Későbbi államtitkárok (Pap a rövid Károlyi-korszakban), miniszterek (Földes, Hegedűs pénzügyminiszter 1920–1921-ben, Bud a Bethlen-kormányban, illetve Böhm 1919-ben a Berinkey-kormányban, majd a Tanácsköztársaságban), későbbi emigráns (Böhm többször is, továbbá Ferenczi, aki 1919 után a nemzetközi munkaügyi hivatal munkatársa lesz), s végül katolikus pap (Giesswein) egyaránt

¹⁴ Vári: *Urak és gazdászok*, 211–224., 314–324.

¹⁵ Topalov, Ch.: *Patronages*. In: *Laboratoires du nouveau siècle*, 357–396.

találhatók az alapítók között. Ez az egyesület aránylag későn, 1910-ben alakult, kifejezetten nemzetközi felkérésre, s munkát igazából csak 1912-től fejtett ki.¹⁶

A Munkásbiztosítás Nemzetközi Egyesületének magyar tagegyesületét az 1861-es születésű Szerényi József elnökölte. Életrajza arra példa, hogy milyen magasra lehetett emelkedni az új típusú szakértői szerep ügyes felhasználásával. Szerényi apja Stern Albert újpesti rabbi volt, aki nevét magyarosította, fia pedig református hitre tért. Egy kevésbé ismert erdélyi nemesi család tizennégy évvel idősebb leányát vette feleségül, aki már özvegy volt. Talán, mint a regényekben, ez a házasság nyitotta meg számára az emelkedés lehetőségét. Lapot alapított Brassóban, majd ipari és kereskedelmi egyesületet szervezett Erdélyben. Az 1884-es ipartörvény nyomán felállított iparfelügyelői hálózat kiépülésekor Erdély iparfelügyelője lett (az iparfelügyelet szempontjából kerületekre osztott országban először egész Erdélyre egy iparfelügyelő jutott, ami jelzi az állami apparátus igen csak szerény kiépültségét), majd innen sikerült bekerülnie a Kereskedelmi Minisztérium – amelyhez az iparügy is tartozott – központi tisztviselői karába. Az 1890-es berlini nemzetközi munkásvédelmi konferencián már ő képviselte Magyarországot. Pályáján végig mint az iparfejlesztés, ipari szakképzés, ipari szociálpolitika, illetve a munkásbiztosítás szakértője szerepelt, s e területen kifejezetten építette a nemzetközi kapcsolatokat is.¹⁷ Idővel sikerült átlépnie a politikai elitbe is, 1906-ban képviselő lett, majd a koalíciós kormányban Kossuth Ferenc mellett kereskedelmi államtitkárként működött. Az ő nevéhez fűződik – sok más ipari vonatkozású törvény mellett – az 1907-es munkásbiztosítási törvény megvalósítása. Bár politikusi pályája nem maradt mentes a korrupciós botrányoktól, politikusi karrierje mégsem ért véget a koalíciós kormány bukásával. A világháború alatt a Wekerle-kormányban kereskedelmi miniszter lett, majd 1918-ban IV. Károly – aki uralkodásának utolsó napjaiban Szerényi miniszterelnökké való designálását is fontolgatta – az utolsó pillanatban még bárói rangra emelte. A politikából az első világháború végi összeomlással sem tűnt el. A Károlyi-kormány internáltatta, a Tanácsköztársaság alatt a gyűjtőfogházban volt. Ezek a tények az ellenforradalmi rendszer szempontjából is fedhetlenné tették, s bár kora alapján nyugodtan élhetett volna tovább nyugdíjas miniszterként – vagyona is volt már –, ő mégis jelen maradt a politikában, s 1920 után is képviselő, majd 1927-től a felsőház tagja lett. Bethlen – noha Szerényi nyíltan vállalta elvi legitimista álláspontját – számított rá, mint olyan személyre, aki képes a politikáját nemzetközi színtereken képviselni, s több alkalommal vonta be nemzetközi tárgyalásokba,

¹⁶ A nemzetközi egyesület kifejezett fölszólítására 1910. január 30-án az egyetem nemzetgazdasági szemináriumában – tehát Földes dolgozószobájában – tartott értekezleten alakult meg a magyar egyesület, melynek elnöke a már említett Földes, titkára pedig Mandelló Gyula lett, később helyét Ferenczi Imre foglalta el. *Közgazdasági Szemle*, 37. évf. (1910) 138. Ennek célja az volt, hogy a kérdéssel foglalkozó szakemberek az egyesület delegáltjaiként részt vehessenek az 1910 szeptemberében tartott párizsi konferencián. Az egyesület 1912-ben kezdte el a tényleges munkát. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. (1912) 49–52. Az egyesületnek elvileg társelnöke volt Bárczy főpolgármester és Vargha Gyula statisztikus (és költő) miniszteri tanácsos is, a választmány tagja pedig Bartóky államtitkár a földművelésügyi minisztériumból. Az egyesület felkért különböző szakértőket vitaanyagok elkészítésére a munkanélküliség okaival és lehetséges kezelésével kapcsolatban – már ekkor a fakultatív vagy kötelező biztosítás kérdésével foglalkoztak –, és a témában szakértekezleteket tervezett.

¹⁷ E szerepeit publikációkkal is alátámasztotta; lásd: Szerényi József: *Az iparoktatás külföldön*. Budapest, 1895.; uő: *La législation sociale en Hongrie: étude publ. à l'occasion du Congrès International de la Législation du travail à Bruxelles*. Budapest, 1897.; uő: *Protection légale des travailleurs en Hongrie*. Budapest, 1900.; uő.: *Iparfejlesztés*. Budapest, 1902.; uő: *Entwurf für ein neues ungarisches Gewerbe- und Arbeiterschutzgesetzes*. Jena, 1908.; uő: *Die Arbeiterversicherung in Ungarn*. Budapest, 1905.

vagy bízta rá ilyenek vezetését (például a Monarchia közös vagyonának felosztásáról Ausztriával folytatott tárgyalásokat, vagy a rendkívül komplikált román optánsügyről, illetve az ottani földreform magyar károsultjainak járó kártérítéséről folyó megbeszéléseket). Amikor pedig Magyarország a Népszövetség tagja lett, őt jelölte magyar fődelegátusnak. Az 1930-as évek elején Sztéryni az Interparlamentáris Unió keretei között, a páneurópa gondolat ihletésében a földrész országait elválasztó gazdasági korlátok leépítésére készített tervekkel. 1941-ben hunyt el.¹⁸ Kapcsolatrendszerére jellemző két protekciós ügy mind a protezsáltak, mind pedig azon helyek szempontjából, ahol ajánlóként szerepelhetett. 1918-ban, amikor Lukács György a heidelbergi egyetemen habilitálni akart, egyik magyarországi ajánlója Sztéryni volt (a másik Berzeviczy Albert, az MTA elnöke).¹⁹ Sztéryni persze bizonyára inkább Lukács György apjával állt kapcsolatban. A másik esetben Kosztolányi Dezső Vilmos császárral kívánt találkozni, s ennek érdekében szintén Sztérynihez fordult, aki sikerrel be is ajánlotta a száműzött Vilmos udvarmesterénél.²⁰

A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületét először szintén Sztéryni, majd pedig Gaál Jenő (1846–1934) elnökölte – az utóbbi közgazdász, parlamenti képviselő, egy időben miniszteriális tisztviselő, egyetemi tanár, főrendiházi tag volt. Ennek az egyesületnek az alakulása a Társadalomtudományi Társaság belső konfliktusaival függhet össze, legalábbis találunk erre utalásokat.²¹ Az egyesület tevékenysége során a külföldi megkeresésekre válaszul számos témában gyűjtött anyagot Magyarországon és publikált is eredményeket, illetve javaslatokat.²²

Az egyesületen kívül magának a munkásbiztosításnak a szervezetében is tevékenykedett jó néhány olyan személy, aki a munkáskérdéshez, ezen belül elsősorban a munkásbiztosítás problémáihoz a szélesebb nyilvánosságban is hozzászólt. Emellett különböző törvénytervezetek megtárgyalása vagy a biztosítási szervezet reformjának megvitatása több alkalommal nyújtott lehetőséget már az első világháború előtt is arra, hogy a munka világával kapcsolatos

¹⁸ A Stern/Sztéryni család többgenerációs asszimilációs útjának elemzése: Kövér György: *Bekeresztelkedők*. In: uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 2014. 339–350.

¹⁹ Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulón 1918-ig*. Budapest, 1994.

²⁰ Sztéryni tevékenységének különböző oldalairól: Kiss Henrietta: *Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932) II*. Valóság, 46. évf. (2003). 5. sz. 65–80.; Radó Sámuel: *Ogulín-Knin*. Nyugat, 5. évf. (1912) 13. sz. 61–65.; Kosztolányi Dezső: *Vilmos császárnál*. In: *Elsüllyedt Európa*. S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, é. n. 218–235.

²¹ Heller Farkasnak egy ismeretlen Kegyelmes Úrhoz címzett, 1905. július 10-én készült levélfogalmazványa szerint az akkor alakult egyesület átveszi a Társadalomtudományi Társaság felosztott munkásvédelmi szakosztályának feladatait. A fogalmazvány a Társadalomtudományi Társaság levélpapírján készült. Heller Farkas levelezése Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK) 54/1958 Ms 5190/14.

²² Fenyvessy József: *A normál munkanap és a munkaközi szünetek*. Budapest, 1906.; Friedrich Vilmos: *A phosphor okozta megbetegedések, különös tekintettel a Magyarországi gyufagyári viszonyokra*. Budapest, 1908.; Chyzer Béla: *A magyar agyagiparban előforduló ólommérgezésekről*. Budapest, 1908.; Varró István: *A munkásvédelmi törvények végrehajtása Magyarországon*. Budapest, 1908.; Ferenczi Imre: *A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka*. Budapest, 1908.; Géber Antal: *Munkásvédelem a közszállítási szabályzatban*. Budapest, 1909.; Pap Géza: *A külföldiek betegségi és balesetbiztosítása Magyarországon*. Budapest, 1910.; Koiss Géza: *A vaskohók, hengerművek és üveggyárak munkaidejének szabályozásáról*. Budapest, 1910.; Heller Farkas: *A szociálpolitika és a felső osztályok*. Budapest, 1911.; Pap Dezső: *Az otthonmunka törvényi szabályozása*. Budapest, 1912.; Sándy Gyula: *Az építkezési balesetekről*. Budapest, 1913.; Heller Farkas (szerk.): *A gyermekmunka szabályozásáról*. Budapest, 1913.; Kovács Alajos: *A magyarországi munkásság morbiditása és mortalitása*. Budapest, 1914.

diskurzus az egyesületek fórumain kívül is ismertté váljon a nyilvánosságban. Megjelent ezenfelül 1909-től a Munkásügyi Szemle című lap az Országos Munkásbiztosító Pénztár kiadásában, amely a biztosítási kérdéseken túl teret adott mindenféle munka- vagy munkásügyi kérdés tárgyalásának. Mindeme szervezetekkel és fórumokkal összességében egy olyan hálózat jött létre, amely nemzetközi transzfer révén képes volt átvenni a munka világával kapcsolatos fogalmakat, koncepciókat, tudást.

A szociálpolitika, illetve a munkaügy és általában a társadalmi reform mezején elkötelezett egyesületek között – nyilvánvalóan a politikára való nagyobb hatás lehetőségét keresve – a kooperáció intézményesítésére is történt kísérlet. 1912-ben jött létre az úgynevezett Egyesületközi Szociálpolitikai Bizottság. E szerv feladata előadások, viták, kongresszusok szervezése, illetve a tagegyesületek által elfogadott javaslatok megvalósításának előmozdítása lett volna. Tervezetek készültek a Bizottság felépítését és munkaprogramját illetően, s az alapító egyesületek háromévi mandátummal kijelölték delegáltjaikat is. Az utóbbiak sorában néhány politikus, tudományos tekintélyek és szépreményű miniszteriális tisztviselők – képzettségükre nézve többségükben jogászok – voltak megtalálhatók a munkásbiztosítási intézményrendszer néhány képviselője mellett. Politikai tekintetben a testület sokszínű lett volna, hiszen Tisza-pártiaktól függetlenségiekig, keresztényszocialistától a polgári radikálisokhoz közel állóig akadtak tagok soraikban. A három említett nemzetközi beágyazottságú egyesületen – tehát a munkásvédelmin, a munkásbiztosításon, illetve a munkanélküliség ellen küzdőn – kívül a Magyar Jogászegylet és a Közgazdasági Társaság vettek volna részt a Bizottság tevékenységében.²³ Figyelemreméltó, hogy a Társadalomtudományi Társaság nem tartozott közéjük. A bizottság a későbbiekben a Társadalmi Jogalkotás Szövetsége néven fejtett ki tevékenységet.

Az egyesültekben ugyanakkor láthatólag számos fiatalember tudta karrierjét elindítani azzal, hogy közreműködött a transznacionális közvetítésben. Figyelemreméltó az is, hogy ezeken, illetve munkaügyi, munkásbiztosítási diskurzust meghatározó egyéb fórumokon olyan emberek találkozhattak, akik egyébként különböző politikai irányokhoz kötődtek, pontosabban az első világháború végi nagy kataklizmában, amely személyes pályájuk szempontjából is sorsfordítónak bizonyult, ellentétes politikai oldalakra kerültek. Az első

²³ Talán nem érdektelen az egyesületek delegáltjainak névsora: a Magyar Jogászegylet delegáltjai: Nagy Ferenc elnök; Balogh Jenő igazságügyminiszter, országgyűlési képviselő, Concha Győző egyetemi tanár, a főrendiház tagja; Fodor Ármin kúriai bírő; Magyary Géza egyetemi tanár; Meszlény Arthur kir. törvényszéki bírő, egyetemi magántanár; Szladits Károly kir. táblabíró, egyetemi magántanár. A Magyar Közgazdasági Társaság delegáltjai: Vargha Gyula elnök, miniszteri tanácsos, statisztikus és költő; Bud János miniszteri s. titkár; Farkas Geiza; Földes Béla egyetemi tanár országgyűlési képviselő; Mandello Gyula kir. jogakadémiai tanár; Vágó József kamarai s. titkár; Varró István kamarai fogalmazó. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének delegáltjai: Sztérenyi József valóságos belső titkos tanácsos, országgyűlési képviselő, az egyesület elnöke; Baumgarten Nándor jogász, egyetemi magántanár; Gaál Jenő közgazdász, egyetemi tanár, a főrendiház tagja; Giesswein Sándor pápai praelátus, országgyűlési képviselő; Heller Farkas műegyetemi magántanár; Hlaváts Kornél miniszteri titkár-bíró; Szántó Menyhért miniszteri osztálytanácsos, a Társadalmi Múzeum igazgatója. A Nemzetközi Munkásbiztosítás Magyarországi Egyesületének delegáltjai: Sztérenyi József, az egyesület elnöke; Friedrich Vilmos kir. tanácsos, egyetemi magántanár; Kiss Adolf, a Budapesti Munkásbiztosítási Pénztár igazgatója; Pap Géza miniszteri osztálytanácsos-bíró; Stein Fülöp kir. tanácsos; Szemenyi Kornél; Vályi Sándor kir. ítélőtáblai bírő. A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületének delegáltjai: Földes Béla egyetemi tanár, országgyűlési képviselő; Bartóky József államtitkár; Ferenczi Imre székesfővárosi szociálpolitikai szakelőadó; Hahn Dezső a Budapesti Munkásbiztosítási Pénztár főorvosa; Jezsovits János miniszteri titkár; Pap Dezső miniszteri osztálytanácsos; Somogyi Manó egyetemi magántanár.

világháború végén ebben a szociálpolitikai körben is szétváltak az utak, s a politikai szembenállás kibékíthetetlennek tűnt, ám hiba lenne ezt az első világháború előttre is visszavetíteni.

Magyarországon is kiépült tehát 1914-ig egy olyan intézményhálózat, amely rendszeres kapcsolatban állt transznacionális szerveződésekkel, a szociálpolitikai és munkaügyi területen a tudástranszfert szolgálta, ami egyúttal új típusú szakértő szerep kialakítását jelentette a benne résztvevők számára, akik a jóléti területen kibővülő állami tevékenység által létrehozott mezőben találták meg személyes egzisztenciájukat is. A kormányzat, az alakuló társadalomtudományok és a társadalmi reformokat célzó egyesületek érintkezési felületein a transzferre épülve Magyarországon is létrejött az új típusú, empirikus, társadalomra vonatkozó tudás. Nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, ám feltűnő, hogy – bár a körébe tartozó egyes személyek részt vettek a szociálpolitikai, munkaügyi diskurzusban – a Társadalomtudományi Társaság az ismert 1905–1906-os viták és szakítás után nem vett részt ebben a formálódó hálózatban, mint ahogy a Huszadik Század sem képezett fórumot a szociálpolitikai diskurzusok számára. Nyilvánvalóan összefügg ez a szociálpolitikai tevékenység alapvetően társadalomreformer jellegével, ami nem illeszkedett a polgári radikálisok manicheus politikaképébe, amely minden reformképességet elvitatott a magyar politikai rendszertől.²⁴ A szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozó körökbe tartozók életútjai is idővel aszerint váltak szét, hogy ki illeszkedett be a fennálló tudományos, közigazgatási vagy esetleg a politikai rendszerbe, s ki maradt ki ezekből.

Figyelemreméltó, hogy a szociálpolitikai szakértők első világháború előtti generációiban mennyi a zsidó származású szereplő. Szterényi idézett életrajza azt mutatja, hogy tehetséges embereknek lehetőségük volt arra, hogy munkaügyi és szociálpolitikai szakértőként karriert csináljanak a közigazgatásban, majd akár átlépjenek a politikába is. Az első világháború előtt a szociálpolitikai és munkaügyi kérdésekkel foglalkozók jelentős része vett részt a politikai életben is, miközben tudományos tevékenységet folytatott, vagy ügyvédként dolgozott. A zsidó származásúak nagy aránya körükben talán arra utal, hogy az eredeti közösségükből kilépő, az asszimiláció útjain járó személyek számára a szociális kérdések szakértőjének szerepe egyben a homogenizálódó magyar társadalomba való beilleszkedés, a modernizációval megnyíló új funkciók betöltésének lehetőségét is magával hozta.²⁵

Az I. világháború után

A világháború után a munkaügyi kérdésekkel foglalkozó szervezetek, intézmények hálózata, amely a tudás- és intézményi transzfer csatornájaként működött – összefüggésben a politikai változásokkal – jelentősen átstrukturálódott. Az egyik indíték a nemzetközi feltételek változásából eredt. 1919-ben a korábbi Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületének az alapjain létrejött a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal. Ez az intézmény már nem magánegyesületként működött, hanem nemzetközi szerződéssel hozták létre a győztes államok. Az új nemzetközi rendben a veszteseknek is vállalniuk kellett a belépést, ha nem akartak

²⁴ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, 2007. 165–169.

²⁵ A már idézett Szterényin kívül az 1845-ös születésű Enyedi Lukács szabadkai kereskedő családból származott, Eisenstädterrel magyarosított s katolizált is. A Szegedi Napló alapítója volt, majd képviselő, 1906-ban halt meg (Magyar Zsidó Lexikon. Szerk.: Újvári Péter. Budapest, é. n. [1929]); Ecseri Lajos Szentesen született 1860-ban, fiatalon németországi tanulmányutat tett, majd ügyvédi praxisa mellett foglalkozott a munkáskérdéssel. A két világháború közötti periódusban is publikált az Alföld szociális viszonyairól és a munkáskérdésről. Földes Béla pályája ebben a körben a leg hosszabb, több korszakot is átfog. Első publikációja e témában 1870-ban, az utolsó 1936-ban született.

elszigetelődni, mert a Nemzetek Szövetségének tagságával együtt járt a részvétel a nemzetközi munkaügyi szervezetben. Abból az elvből kiindulva, hogy a munkásvédelemnek, szociálpolitikának mindenütt nagyjából azonos szinten kell állnia, hogy egyes országok ne juthassanak versenyelőnyhöz a termelés költségeinek alacsony szinten tartásával, már a békeszerződések részeként is előírtak bizonyos munkásvédelmi követelményeket. A trianoni békeszerződés 315–355. §-ai tartalmazták a munkaügyre vonatkozó előírásokat, azokat az alapelveket, melyeket a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal a gyakorlatba kívánt átültetni. Úgy tűnik, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal való kapcsolattartás az 1920-as évek elején a magyar kormány fontos törekvése volt. Abban az időszakban, amikor Magyarország még nem volt tagja a Nemzetek Szövetségnek, a miniszterelnökség biztatta a Népjeléti és Munkaügyi Minisztériumot, hogy ápolja a kapcsolatot a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal. Feltehetőleg az elszigeteltségből való kilépés egyik lehetőségét látták ebben, illetve a Nemzetek Szövetségébe való belépés felé vezető út részének tekintették.²⁶

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, amelyet felerészt a kormányok, felerészt pedig a munkavállalók és munkaadók által alkotott közgyűlés és igazgatótanács vezetett, a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületétől örökölt, majd kibővített adminisztráció segítségével kiterjedt nemzetközi adatgyűjtést és feldolgozást folytatott. Emellett a szervezet nemzetközi egyezmények és ajánlások formájában a munkaügy, illetve a társadalombiztosítás egyes területeire vonatkozó állásfoglalásokat dolgozott ki, melyeket a tagországoknak ratifikálniuk kellett. A ratifikációval születő szociális jogok tehát nemcsak a nemzeti jogrendszerben voltak immár garantálva, hanem nemzetközi egyezményekben is.

A másik fontos változást a Népjeléti és Munkaügyi Minisztérium létrejötte jelentette. Ezzel tárca szintű politikai irányítást nyert a szociálpolitikai és munkaügyi kérdések kezelése, ami jelentős mértékben módosította e kérdések tárgyalásának módját. E problémák ugyanis – bár már korábban, az első világháború előtt és alatt is szerepeltek a képviselőház napirendjén – ezzel a parlamenti munka rendszeres témái lettek. A különféle érdekelt felek, mint a szakszervezetek és munkaadói egyesületek is immár a Népjeléti és Munkaügyi Minisztériumhoz fordulhattak javaslataikkal, törvénytervezetekről alkotott véleményükkel vagy éppen tiltakozásukkal. A minisztérium és a különféle érdekvédelmi szervezetek között azonban nem maradt jelentős tér a munkaviszonyok szabályozása iránt elkötelezett független egyesületeknek. Bár 1924-ben történt kísérlet az 1918 után már nem működő Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének újjáalakítására – talán ekkor is a nemzetközi igényeknek való megfelelés szándékából –, s egy tisztújító közgyűlés megtartásáig el is jutott az ekkor is Sztérenyi József által mozdított kezdeményezés, azonban tartós működést az egyesület már nem fejtett ki, noha az ügyet a GYOSZ is helyesnek tartotta.²⁷ Az 1901-ben alapított Társadalmi Múzeum is átalakult. Az 1920-as évek elején a kormány takarékosági okokból nem vállalta tovább fenntartását, ám a múzeum a korábbiakhoz képest szűkebb érdeklődési körrel, a népegészségügyre koncentrálnival tovább létezett, elsősorban a nagyvállalatok támogatásának köszönhetően.²⁸

²⁶ A Népjeléti és Munkaügyi Minisztérium levelezése a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal és a miniszterelnökséggel ez ügyben Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 166 K 166 Népjeléti és Munkaügyi Minisztérium (a továbbiakban: MNL OL K 166) 16. cs. E/szociálpolitika.

²⁷ Heller Farkas levelezése. MTA KIK 54/1958 Ms 5190/14. A GYOSZ állásfoglalása: *Magyar Gyár-
ipar*, 15. évf. (1924) 3. sz. 16. A GYOSZ az itt közölték szerint az újjáalapítást kifejezetten azért tá-
mogatta, mert úgy vélték, nem mondhatunk le a nemzetközi jelenlétről ezen a területen sem.

²⁸ *Magyar Gyár-
ipar*, 15. évf. (1924) 5. sz. 19. A GYOSZ keretei közé tartozó nagyvállalatok vállalták az
intézmény finanszírozását.

A szociálpolitika és a munkaügy területéhez kapcsolódó diskurzust meghatározó személyi és intézményi hálózat módosult politikai összetétel szempontjából is az első világháború után. Az 1918 előtti korszakban a politikai paletta legkülönbözőbb színeit képviselték a témában megnyilatkozó szerzők, s közöttük kisebbséget alkottak a politikailag kifejezetten keresztény kötődésűek. A liberalizmus és a szocializmus különféle árnyalatait képviselő – s egyébként egyáltalán nem egységes csoportot képező – szerzők alkották a többséget. 1918–1920 után viszont a közéletileg²⁹ keresztény identitással bírók képezték a főáramot, illetve uralták a legfontosabb intézményeket, mindenekelőtt a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot, amely az 1920-as évek kormányaiban a keresztényszocialista politikai mozgalom hitbizománya volt. A korábbi korszakban elindult, más táborokhoz kötődő szakemberek pályája megtört, volt, aki nyugdíjba kényszerült, mint például Pap Dezső, aki pályája csúcsát a Károlyi-kormány államtitkáráként érte el. Ő a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyarországi levelezőjeként továbbra is munkaügyi és szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Mindazonáltal a kormányzat és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal hivatalos kapcsolatai sokkal fontosabbak voltak, mint az ILO levelező tudásközvetítő tevékenysége, aki adatokat gyűjtött és küldött Genfben a magyar szociális viszonyokról, illetve publikációkat igyekezett elhelyezni az ILO tevékenységéről a magyar nyilvánosságban.³⁰ Akadt azután a terület korábbi szakértői között, aki emigrált – mint Ferenczi Imre, aki a főváros szociálpolitikai osztályának vezetője volt a háború alatt, s a két világháború között a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal munkatársaként futott be karriert. Mások viszont ilyen vagy olyan módon jelen maradtak a magyar közéletben vagy nyilvánosságban, illetve beilleszkedtek az új rendszer körülményei között is a politikai életbe vagy a közigazgatás intézményeibe, esetleg a tudományos intézményrendszerbe. Bud Jánosból egyetemi tanár s miniszter lett Bethlen kormányában, Sztérenyi nemzetközi fórumokon képviselte Magyarországot, Heller Farkas tudományos pályája egészen magasra ívelt, Pap Géza (Pap Dezső fivére) pedig – az ellenforradalmi korszak viszonyai között nem mellékes körülmény – zsidó származásúként a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium törvényelőkészítő osztályát vezette, majd pedig az OTI igazgatója volt, immár államtitkári rangban. Nyugdíjaztatása és fivére halála után a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyarországi levelezőjeként tevékenykedett tovább, egészen az 1940-es évek végéig.

Az 1920-as években a szociálpolitikai, munkásügyi, biztosítási intézmények és diskurzus mezején mindazonáltal a többséget már a keresztény politikai identitású és fiatalabb generációkhoz tartozók alkották. Az új korszak e területen leginkább meghatározó politikusai közül kiemelkedő Vass József (1877–1930) pap, aki a minisztérium vezetője volt a Bethlen-kormányban, s a különféle keresztény – konzervatív és szocialista – irányzatok integráló személyiségének számított, és Dréhr Imre (1889–1936), a minisztérium államtitkára. Dréhr banktisztviselőként csinált karriert, majd egy bank éléről lépett át a politikába, lett képviselő, majd államtitkár Vass minisztériumában, miközben inkább fordított karrierekre, a közsférában való felemelkedésre és onnan az üzleti világba való átlépésre ismerünk példákat. (Dréhr 1926–1930 között az MLSZ elnöke is volt. A minisztere halálát követően kipattant

²⁹ Ebben az esetben nem a vallásgyakorlás szempontjából vett kereszténységről van szó, hanem politikai táborról, oldalról.

³⁰ Pap Dezsőt, aki a Kereskedelmi Minisztériumban befutott pályája végén helyettes államtitkár volt, 1919 elején helyezték át államtitkárnak az alakuló Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumba. 1919 őszén viszont e minisztérium Népegészségügyi Minisztériumként létezett, tehát a munkaügy nem tartozott a ressortjába, ezért sürgette a Kereskedelmi Minisztériumot, hogy Papot vegye vissza a saját állományába. Oda viszont nem kívánták visszavenni, s végül nyugdíjazták. MNL OL K 166 21. cs.

sokszálú korrupciós botrányok kisodorták a politikából, majd amikor a Kúria is elmarasztaló ítéletet hozott ügyében, öngyilkos lett.) Dréhr nevelt fia, Kovrig Béla (1900–1962) már huszonévesen a szociálpolitika és társadalombiztosítás meghatározó szakértőjének számított, aki az ilyen témájú törvények előkészítésében is meghatározó szerepet játszott. Az említeteken kívül ide sorolható Pfisterer Lajos (1887–1939, Szentkuthy Miklós író apja), aki Kálmán Mihállyal együtt – mindketten a Népjelölési és Munkaügyi Minisztérium tisztviselői, majd Pfisterer az OTI egyik vezetője – szerkesztette a Munkaügyi Közlöny című lapot, illetve a Munkaügyi Szemlét, amely 1927 januárjában indult, és az 1918-ig megjelent Munkaügyi Szemlét kívánta helyettesíteni. Inkább már az 1930-as évek és az 1940-es évek első felének a témában sokat publikáló szerzője Bikkal Dénes (1896–? Spanyolország), akit már nem annyira keresztény, mint inkább szélsőjobboldali politikai identitás jellemzett. Bár szociálpolitikai, munkajelölési, munkaügyi vagy biztosítási kérdésekről természetesen a felsoroltaknál jóval többen írtak, s ebben a korszakban is változatos és politikailag tagolt szakirodalmat találhatunk, mégis az első világháború előtti témába vágó szakirodalomhoz képest elég markánsnak tűnik a liberális és szociáldemokrata megközelítések háttérbe szorulása.³¹

Ezek a változások alapvetően érintették a transzfer csatornáit. Legfontosabbá a kormányzat és az ILO hivatalos kapcsolatai váltak ebből a szempontból. A korábbi magánegyesületi tevékenységnek nem sok tér maradt. Az ILO-val való intézményes kapcsolatok révén azonban az egész szociálpolitikai terület nemzetközi beágyazottsága megerősödött, intézményesült. Munkaadói szervezetek, szakszervezetek egyaránt betagozódtak az ILO révén intézményesített nemzetközi hálózatokba. Egymással és a kormányzattal szembeni mozgásuk nem kizárólag a nemzetállami erőterén belül meglévő erőviszonyok függvénye volt, hanem változó mértékben, de mindannyian egyúttal nemzetközi erőterben is mozogtak. A transzferfolyamatok mindenestre így immár elsősorban az ILO és a kormányzat, illetve annak illetékes minisztériuma között zajlottak. Az ILO széles körű adatgyűjtéseket végzett, amelyhez a magyar kormányzati apparátus igyekezett a megfelelő adatszolgáltatással hozzájárulni, miközben az ILO a maga normaalkotó folyamataiban igényelte – mint minden tagország esetében – a megfelelő magyar apparátusok és szakértők részvételét. Adott esetben a magyar minisztériális apparátusok is az ILO-n keresztül tájékozódtak más országok munkásvédelmi vagy szociálpolitikai megoldásairól.

A politikailag keresztény,³² korporativista szemléletű körök előtérbe kerülése egyúttal tartalmilag is módosította a transzfer mibenlétét. Az ILO-n kívüli tranznacionális kapcsolatok immár inkább Olaszország felé mutattak, míg korábban a német nyelvterület dominanciája mellett angol és francia irányban voltak inkább kapcsolódások. Ekkor megnőtt az olasz hivatkozások száma, s a korporatív, katolikus társadalomkép tanai érkeztek onnan.

³¹ Így érezték ezt maguk a korabeli szerzők is, Kovrig például egy népszerűsítőnek szánt munkájában kifejezetten szembeállította egymással az első világháború környéki szocialista politikai hullámot és a társadalmi problémák szocialista felfogását az 1940-ben e téren Európában uralkodó korszakllemmel, természetesen örömmel nyugtázva a változást. Kovrig Béla: *Hogy életünk emberibb legyen*. Budapest, 1940. Nemzeti Könyvtár, 28-29. szám. Szintén jellegzetes, bár persze sokkal visszafogottabb Heller Farkas recenziója Pap Dezső posztumusz megjelent szociálpolitikai művéről, amelyben a századforduló gyermekének szociálpolitikai szemléletében íródottként jellemzi a művet, és finoman elhatárolódik tőle. Heller mindössze hat évvel volt fiatalabb Pap Dezsőnél, mindketten az 1870-es években születtek. Heller Farkas: *Pap Dezső: A magyar szociálpolitika a világháborúban. Ismertetés. Közgazdasági Szemle*, 59. évf. (1935) 585–588. Hozzátartozik ehhez mindazonáltal, hogy Heller támogatta Pap Dezső művének posztumusz megjelenését, amint Pap Gézával folytatott levélváltásából kiderül. Heller Farkas levelezése. MTA KIK 54/1958 Ms 5190/14.

³² Lásd: 29. lábjegyzet magyarázatát.

Vass József, amint többször is előadott fejtegetéseiből kitetszik, a katolikus perszonalizmus gondolkörében mozogva a személy keresztény értékelésének az ókortól a 20. századig tartó történeti folyamatban való kibontakozásából vezette le a szociális jogok törvényi rögzítésének szükségességét. Másrészt maga is hangoztatta, hogy a szociálpolitika révén a munkásság beilleszthető a nemzeti társadalomba, és elvonható a szocializmus nemzetközi változatát képviselő politikai áramlatoktól. Kovrig szintén kifejezetten a korporativizmus gondolkörében mozgott második világháború előtti pályáján, csakúgy, mint a politikailag keresztény identitású más szociálpolitikai szakértők is.³³

A transzfer eredményei

Az I. világháború előtt

Az 1891-es kötelező munkás betegsegélyezési törvény tekinthető a transzfer első eredményének. A nemzetközi szakirodalmat és a külföldi törvényeket ismerő szakértők – és politikusok – szűk köre ez esetben tudatosan előre tekintve, az iparosodás kibontakozásától várt problémáknak kívánt elébe menni a törvény megalkotásával. A Magyarország fejlődése szempontjából helyeselt iparosodás jövőbeli szociális következményeit kívánták kivédeni a német és az osztrák jogszabályt követő törvénnyel. Így a transzfer egyfajta tudatos társadalommérnöki tevékenység részévé vált. Erre éppen azért nyílt lehetőség, mert a magyar ipar még fejletlen volt, számottevő ipari érdekcsoportok lobbijével nem kellett a szakértőknek és a döntéshozóknak számolni.³⁴

A transznacionális transzfer döntő szerepet játszott a kötelező munkás balesetbiztosítási törvény keletkezésében is. A nyugat-európai jogrendszerekben elterjedt a munkaadói szavatosság elve – először a vasutakkal kapcsolatban –, mely szerint a munkaadó szavatolja, hogy a munkahelyen nem történik baleset. Ennek révén elkerülhetővé váltak a balesetek nyomán előálló bonyolult eljárások, amelyek a konkrét felelős azonosítását célozták. (Ezek az eljárások amúgy sem mindig vezettek a szociális szempontból kívánatos eredményhez, ha a felelős nem volt megállapítható, vagy ha a felelős, például egy munkástárs nem volt abban az anyagi helyzetben, hogy a sérült, esetleg megrokkant munkavállalónak kártérítést nyújtson.) Magyar jogszabály a munkaadót terhelő szavatosság elvét általánosságban sohasem mondta ki. Az 1874. XVIII. tc. rögzítette a vasutak felelősségét a balesetekért, de az 1893. XXVIII. tc. az ipari balesetek elkerüléséről és az iparfelügyelői rendszerről – bár maga is nagy részben transzfer eredménye volt – nem tartalmazta a szavatossági elvet. Mégis a joggyakorlatban a bíróságok, átvéve a nyugati jogrendszerekből ismert fogalmat, a munkaadói felelősség elve alapján kezdték ítéleteket hozni munkahelyi balesetek nyomán keletkezett kártérítési perekben. Ez az ítélkezési gyakorlat ugyan csak a balesetek elkerüléséről szóló törvény paragrafusainak igen tág értelmezése alapján volt lehetséges, de miután általánossá vált, arra készítette a munkaadókat, hogy maguk kezdeményezzék a kötelező balesetbiztosítás felállítását, hogy

³³ Kovrig Béla: *Az antiszociális áradattal szemben*. Budapest, 1930.; Mihelics Vid: *Az olasz munkaalkotmány*. Budapest 1927.; uő: *Az új szociális állam*. Budapest, 1931.

³⁴ Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Az 1891-es kötelező betegebiztosítási törvény keletkezése*. Korall, 2. évf. (2001) 5-6. sz. 72–93.

elkerüljék a súlyos kártérítési ítéleteket.³⁵ Ehhez természetesen ismét csak a külföldi baleset-biztosítási megoldásokat tekintették át.³⁶

Az 1907-es munkásbiztosítási törvény tehát – amely a balesetbiztosítás bevezetése mellett megreformálta a már 1891 óta létező betegbiztosítást is – szintén nagy részben a nemzetközi transzfer terméke. Erről tanúskodik az a nyelvi tény is, hogy egyes publikációkban a „szavatossági elv” kifejezés mellett a német *Haftpflicht* kifejezést is megadják zárójelben, mintegy a fogalom eredetére utalva. Ugyancsak a transzfer lenyomata, amikor a balesetbiztosítás működés módjával kapcsolatban a *risque professionnel* franciául szerepel egy szövegben.³⁷ (E fogalommal az egyes iparágra jellemző baleseti kockázatot jelölték, amelynek arányában kellett iparáganként megállapítani a balesetbiztosítási járulék összegét.) Az 1907-es törvény esetében azonban már nem a szakértőknek és a döntéshozóknak a tudástranszferre támaszkodó társadalom-mérnökösödéséről volt szó. Bár a szavatossági elv átvétele a joggyakorlatban és a külföldön fellelhető balesetbiztosítási megoldások tanulmányozása ez esetben is fontos tényezőnek számított, ám itt már az 1891-hez képest kialakult érdekképviseleti csoportok – munkaadók, szakszervezetek, más oldalról pedig orvosok – lobbitevékenysége meghatározó volt abból a szempontból, hogy a transzferből pontosan mi és hogyan valósul meg.

Mint korábban jeleztük, kifejezetten nemzetközi kezdeményezésre született meg a nők éjjeli munkájának szabályozása. Magyarország először ratifikálta a vonatkozó nemzetközi egyezményt (1908: LIII. tc. Az iparban alkalmazott nők éjjeli munkájának tilalma iránt Bernben 1906. évi szeptember 26-án kötött nemzetközi egyezmény becikkelyezéséről), majd egy későbbi törvényben pontosította és bizonyos tekintetben szigorította a tilalmat (az 1911. évi XIX. tc. az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról).³⁸ Mint arról már szintén szó esett, nem nemzetközi egyezménnyel, de nemzetközi tanácskozások által inspirálva született meg a veszélyes anyagnak számító fehér foszfor használatának tiltásáról szóló törvény is, amelyet számos ország, köztük Magyarország hozzávetőleg egyszerre iktatott törvénybe (1911. évi V. tc.). Ezek a törvények tehát kifejezetten a transznacionális tudásteremtés eredményei voltak, a nemzetközi hálózatok tevékenységének eredményei, magyar résztvevők pedig nálunk is elérték alkalmazását.

E szociálpolitikai jogszabályok – mindenekelőtt a munkásbiztosítási törvények – megszületése ellentmondani látszik annak az elképzelésnek, hogy a dualista korszak kormányzati liberalizmusa megmerevedett, állagőrző liberalizmus lett volna.³⁹ Nemzetközi transzferre támaszkodva képes volt jelentős szociálpolitikai reformokat megvalósítani, amihez kellett a

³⁵ *A munkások baleset ellen való biztosítása. I. rész. Hazai és külföldi anyaggyűjtemény.* Kiadja a Kereskedelemügyi M. Kir. Minister. Budapest, 1903.; Baumgarten Nándor: *Ipari veszély.* Budapest, 1902.

³⁶ *Előadói javaslat az ipari munkások balesetre való biztosításáról.* Beterjeszti Poór Jakab, kamarai levelező tag. Budapest, 1902.

³⁷ Hatvany József: *A munkásbiztosítás reformja. Előadta a Magyar Gyáriparosok Orsz. Szövetsége nagyválasztmányának 1908 november 19-iki ülésén.* Budapest, 1908. 4. A „*risque professionnel*” a francia társadalmi reformmozgalmak fogalmi innovációja volt a 19. század végén, amelynek révén a foglalkozási balesetek és ártalmak tekintetében adminisztrálható és pénzügyi szempontból fenntartható biztosítási megoldást tudtak létrehozni. Ewald, François: *Philosophie de la précaution.* L'Année sociologique, vol. 46. (1996.) No. 2. 383–412.

³⁸ E törvény indoklása részletesen elmondja az 1906-os nemzetközi egyezmény létrejöttéhez vezető utat, s a ratifikált egyezmény alkalmazásának addigi hazai tapasztalatait.

³⁹ Szabó Miklós értékelése: *Magyarország története tíz kötetben.* 7/2. köt. Főszerk.: Hanák Péter. Budapest, 1978. 914–918.

szakértők – a századforduló után már egyesületekben intézményesült – hálózata, akik az e téren bővülő kormányzati apparátusokban dolgozva vagy azok külső tanácsadóiként tevékenykedtek. A politikai elit láthatóan igényelte ilyen jellegű munkájukat, s ennek eredményeként születtek meg a fenti szociálpolitikai intézmények. A társadalmi reform fiatalabb, elkötelezett aktivistái és a politikai elit között az idősebb egyetemi tanár országgyűlési képviselők – mint Földes Béla és Gaál Jenő –, illetve természetesen Sztéryi József játszott összekötő szerepet.

Az I. világháború után

A nemzetközi transzfer eredményeit az I. világháború után – ha nem tekintjük a diskurzusok finom szövegeinek alakulását, ami egy másik tanulmányt igényelne – ismét elsősorban a szociálpolitikai és munkaügyi területre vonatkozó törvények meghozatalában mérhetjük le. Az 1920–1930-as években Magyarország az ILO számos egyezményét és ajánlását ratifikálta. A ratifikációk kifejezett hullámára került sor 1927–1928-ban, amikor a magyar törvényhozás becikkelyezte a mezőgazdasági munkára alkalmazható gyermekek legkisebb életkoráról szóló nemzetközi egyezményt (1927: II. tc.), a munkahiányról szóló (1928: XV. tc.), a szén- és fűtőmunkánál, valamint tengeri hajókon – ez magyar szempontból nyilván kevésbé volt jelentős – alkalmazható gyermekek legkisebb életkoráról és orvosi vizsgálatáról szóló egyezményeket (1928: XVI., XVII., XVIII. tc.). Ezt követte a fiatalkorúak éjjeli munkájának szabályozásáról, a nők szülés előtti és utáni munkavégzésének szabályozásáról, az üzemi balesetek esetén járó kártalanításról, a foglalkozási betegségek kártalanításáról, az idegen honos és a saját állampolgárságú munkavállalók azonos biztosításáról, valamint az ipari, kereskedelmi és háztartási alkalmazottak betegbiztosításáról szóló egyezmények törvénybe iktatása (1928: XX., XXI., XII., XIII., XXIV., XXV. XXVI. és XXXII. tc.). A következő évtizedben ehhez képest kevesebb ratifikációra került sor, de elmondható, hogy Magyarország az 1930-as években is mindvégig együttműködött az ILO-val.

Az 1931: VII. tc. a kivándorlók hajókon történő ellenőrzéséről szóló egyezményt emelte át a magyar jogrendbe. Ennél következményeiben sokkal nagyobb jelentőségűvé vált az 1932. XIX. tc., amellyel Magyarország a legkisebb munkabékekről szóló ILO egyezményt ratifikálta. Ezt követte az évtized közepén a foglalkozási megbetegedések kártalanításáról szóló, korábban már elfogadott nemzetközi egyezmény módosításának becikkelyezése (1935: XXII. tc.). Két évvel később hasonlóképpen a nők éjjeli munkájának tilalmáról szóló egyezmény módosítását ratifikálták (1937: I. tc.). Magyar szempontból fontos volt, hogy az 1937: XXIV. tc-ben az öregségi, rokkantsági biztosítások nemzetközi viszonyosságát ratifikálták, melyről alább lesz szó. A ratifikációk sorozata a hajón szállított nehéz csomagokra (1938: V. tc.) és a női bányamunka tiltására vonatkozó egyezmény elfogadásával zárult (1939: I. tc.).

A magyar törvényhozás tehát egészen a második világháború kezdetéig sorra vette át az ILO kezdeményezte normákat. Így a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felé való elköteleződés, majd a tagság ebben a szervezetben a két világháború között nem jelentéktelen nyomot hagyott a magyar törvényhozásban. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal léte és a transzfer önmagában nem volt a magyarországi munkaügyi vagy szociálpolitika legfontosabb meghatározója, mert nagy súllyal estek a latba a belső fejlődés erői, amelyek megszabták, hogy mit és miként adaptálnak a transzferben forgalomban lévő tudásból, illetve a nemzetközileg megfogalmazódó normákból. Mégis, az ország tagsága az ILO-ban és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetből érkező, szociálpolitikai tudáskínálat, illetve normakitűzés olyan külső tényező volt, amelyre a kormányzatnak figyelnie kellett, s amely a munkaügyi, szociálpolitikai erőter többi szereplőjének – munkaadói szervezetek, szakszervezetek, szakértők – mozgására is kihatott, országon belüli vitákban is mozgósítható hivatkozási alapként szolgálhatott.

Tévedés lenne, ha azt gondolnánk, hogy a mindenkori kormányok az egyezmények ratifikálásával pusztán formálisan igyekeztek kipipálni egy-egy feladatot, hogy ezzel javítsanak az ország szociális viszonyairól kialakult nemzetközi képen – noha ilyen szándék nyilvánvalóan létezett. Megválogatták, hogy mit ratifikáltatnak a törvényhozással, és mit nem. Az ILO egy sor ajánlását, illetve egyezménytervezetét Magyarország nem is vette át – sok más országhoz hasonlóan –, hiszen például a nyolcórás munkanapról szóló washingtoni egyezményt alig néhány ország cikkelyezte be. Voltak egyezmények, amelyek ratifikálása nem jelentett gondot, mert abban a tudatban szavazhatta meg őket a törvényhozás, hogy a meglévő magyar törvények úgyis megfelelnek azoknak. Ugyanakkor Magyarország nem ratifikált olyan egyezményeket, amelyeket nem tudott, illetve amelyeket a kormány nem akart megvalósítani. Ilyen volt például – a nyolcórás munkaidőről szóló egyezményen túl – az 1933-ban a kötelező öregségi biztosításról szóló egyezmény, amelynek az 1928-as nyugdíjbiztosítási törvény a háztartási alkalmazottak jogai tekintetében nem felelt meg. A magyar törvény ugyanis nem vonatkozott a cselédekre, míg a nemzetközi egyezmény az ő öregségi biztosításukat is előírta. Bár a nemzetközi munkaügyi hivatal nem hivatalosan azzal biztatta a magyar kormányt, hogy a ratifikáció esetén nem fogják szóvá tenni ezt a különbséget, a kormányzat – miként a minisztériumban fogalmaztak – „az ország külső hitele és belső legalitása” szempontjából nem tartotta ezt elfogadható megoldásnak. Ezzel ugyanis egymásnak ellentmondó törvényszövegek lettek volna egyszerre hatályban.⁴⁰ Magyarország hasonlóképpen nem ratifikálta az 1934-es munkanélküli segélyezésről szóló egyezményt. A tervezet előkészítése során a magyar kormány el tudta érni, hogy az egyezmény szövege ne írja elő a munkanélküli-ség elleni kötelező biztosítást, hanem csak a jövedelem nélküli munkanélküliek közsegélyezéséről és a munkahelyteremtés feladatairól szóljon. Ez Magyarország számára is elfogadható lett volna, mert ezek az előírások teljesültek voltak tekinthetők. Ebben az esetben azonban az éves munkaügyi konferencia megváltoztatta az előkészített szöveget, beletette a kötelező biztosítást, ami Magyarország számára már elfogadhatatlan volt, mivel ilyen biztosítás itthon nem létezett.⁴¹

Voltak esetek, amikor a nemzetközi szintről érkezett kezdeményezés tényleges új magyar szabályozás alapja lett. Az 1932: XIX. törvénycikkkel – amely a vonatkozó ILO egyezményt ratifikálta – teremtődött meg a minimálbér bevezetésének a lehetősége, s évekkel később, amikor a kormány legyűrte a munkaadói szervezetek ellenállását, erre alapozva adták ki a minimálbéreket szakmánként meghatározó rendeleteket.⁴² Erre csak azután került sor, hogy a Gömbös kormány átalakításakor távozott Fabinyi Tihamér kereskedelmi miniszter, aki az ILO információi szerint a munkaadókkal együtt akadályozta, hogy a ratifikált egyezmény

⁴⁰ A ratifikációk számának növelése érdekében Genfben azzal bíztatták Kádár Leventét, hogy a cselédek kimaradását nem fogják kifogásolni az egyezmény elfogadása után sem. Ő azonban miniszterének tett jelentésében ezt a szóbeli ígéretet kevésnek tartotta és azt javasolta, hogy Magyarország jelentse ki, hogy kész ratifikálni az egyezményt egy a háztartási alkalmazottakra vonatkozó fenntartással. Ehhez persze, folytatta, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal nem járulhat majd hozzá – hiszen elfogadhatatlan, hogy a tagállamok az egyezményekhez mindenféle fenntartásokat fűzzenek –, de akkor a ratifikáció mégsem egyszerűen Magyarország elutasító álláspontja miatt marad el. Kádár levele Genfből 1934. június 8. MNL OL K 150 K 150 Belügyminisztérium általános iratok. 2808. cs.

⁴¹ MNL Belügyminisztérium K 150 2808. cs.

⁴² A törvényt, amely felhatalmazta a kormányt, hogy rendeletben állapítsa meg a minimálbért, a GYOSZ ellenezte azzal az érveléssel, hogy a bér nem a gyárvezetés akaratától, hanem gazdasági folyamatoktól függ. Magyar Gyárpar, 23. évf. (1932) 10. sz. 8–9. Hogy a ratifikációt a kormányzat a munkaadók ellenében hajtotta végre, arról az ILO budapesti levelezője is tudósította Genfet. Pap 1933. novemberi jelentése. Archives du BIT C. Hongrie 31-2-1.

alapján valóban elinduljon a minimálbérek meghatározása. Ez után született meg a ratifikált egyezményre hivatkozó rendelet, amelynek nyomán felállították a minimálbért szakmánként megállapító bizottságokat.⁴³ Erre az 1930-as évek végén került sor, ami nem lehetett a nemzetközi szociálpolitikai közvéleménynek szóló intézkedés, hiszen akkor az ILO már a Nemzetek Szövetségével együtt szétesett. Maguk a tényleges minimálbér rendeletek sem azért születtek meg, mert korábban elfogadták az ezzel kapcsolatos kerettörvényt, amely csupán a jogalapot képezte. A nyolcórás munkaidő bevezetése esetében a megfelelő nemzetközi egyezmény szintén segítette a kormányt, hogy leküzdje a munkaadói ellenállást a törvény elfogadásánál, de természetesen itt sem maga a transzfer volt az intézkedés megszületésének legfőbb oka.

A két világháború közötti korszakban egyetlen olyan eset volt, amikor egy magyar kezdeményezésből nemzetközi egyezmény lett, azaz Magyarország nem adaptált valamit a nemzetközi transzferben forgalomban lévő elképzelésekből, hanem a transzfer kiindulópontja volt. Az egyezmény az országok között költözködő munkások társadalombiztosítási jogosultságainak érvényesíthetőségéről szólt. Ez magyar érdek volt, mert sok magyar dolgozott távolabbi európai országokban és még inkább a szomszédos utódállamokban, akiknek hazaköltözését segíthette, ha hazahozhatták szerzett jogaikat. Hosszas előkészítés után az 1935-ös munkaügyi konferencia el is fogadott egy erre vonatkozó egyezményt. Magyar ratifikációja az 1937. XXIV. tc-kel történt meg. Életbe lépésének feltétele volt, hogy legalább két ország ratifikálja. Erre sor is került, azonban a magyar szempontból fontos országok nem voltak a ratifikálók között. Spanyolországgal, Hollandiával, Lengyelországgal lépett életbe viszonyosági alapon az egyezmény, s a magyar minisztériális apparátus elsősorban a szomszéd országokkal tartotta volna fontosnak az egyezmény kölcsönös életbeléptetését, illetve Franciaországban volt még számottevő magyar munkaerő.⁴⁴

E ratifikációk, illetve a rájuk épülő rendeletek kidolgozása és megszületése nem lett volna elképzelhető a szociálpolitikai, társadalombiztosítási szakértők – politikailag és az egyéni életutak tekintetében igencsak színes, de egymással együttműködő – köreinek tevékenysége nélkül. E szakértők, immár nem egyesületekbe tömörülve, mint 1918 előtt, hanem részint a kormányzat tanácsadóiként, nagyobb részben pedig az illetékes minisztériumok tisztviselőiként, ám mindenképpen nemzetközi hálózatokba integrálódva tulajdonképpen nem nemzeti keretben működő, hanem európai léptékben jelentkező szociálpolitikai, illetve munkaügyi diskurzus részesei, illetve fenntartói voltak. A tudástranszfer működtetése számukra egzisztenciálisan is fontos volt, hiszen állásaik az e területeken kifejtett állami adminisztrációs tevékenységhez kötődtek. A szakemberek tudásközvetítő tevékenysége, bár feltétlen szükséges volt, önmagában azonban természetesen nem lett volna elegendő a szociálpolitikai törvények megszületéséhez. A munkanélküliség elleni biztosítás ügye például osztatlan támogatást élvezett szakértői körökben, a keresztény és a szociáldemokrata szakszervezetek is egyöntetűen igényelték, illetve a szociáldemokrata párt is követelte a bevezetését, ennek ellenére az elkészült törvénytervezetből nem lett jogszabály, mert túlságosan bonyolultnak tűnt az ipar és a mezőgazdaság munkásviszonyainak egy intézményben való összeegyezte-

⁴³ 52000/1935. K.M. rendelet. E rendeletről az ILO-t budapesti levelezője azonnal, a rendszeres jelentéseivel kívül tájékoztatta, mivel olyan nagy jelentőségűnek tartotta. A tényleges minimálbér-megállapítási eljárások megalkotásához a magyar kormánysszervek az ILO-tól kértek tájékoztatást azzal kapcsolatban, hogy az egyes országokban milyen rendszerben zajlik a minimálbér megállapítása.

⁴⁴ MNL OL K 150 2809. cs.

tése, de legfőképpen a munkaadók élesen ellenezték az elképzelést.⁴⁵ Ezzel ellenkezően alakult a nyugdíjbiztosítás sorsa, melynek esetében a transznacionálisan megfogalmazódó normához a legfontosabb hazai szereplők – beleértve a munkaadókat, a GYOSZ-t is – támogatása társult, s ez lehetővé tette a jogszabály elfogadását.⁴⁶

Végül a nemzetközi transzfer sajátos esetére szeretnénk példát hozni, amikor a határok változása révén került a magyar szociálpolitikai intézményrendszerbe új, a hazai intézmények működésében addig föl nem lelhető elem. Ezt az első bécsi döntés eredményezte. A visszakertült területek társadalombiztosítási pénztárai élére először miniszteri biztosok kerültek, majd azok az OTI részévé váltak.⁴⁷ Ezzel új biztosítási ágazat jelent meg az OTI keretei között, ugyanis a visszatért felvidéki területeken a csehszlovák törvényeknek megfelelően nemcsak ipari, hanem mezőgazdasági munkásbiztosítás is működött. Ezt a visszacsatolás után az OTI tovább működtette, anélkül, hogy a trianoni országterületre kiterjesztették volna a mezőgazdasági munkások biztosítását. Ezzel a magyar biztosítási rendszerben megjelent a külön kezelt mezőgazdasági biztosítási ág, amely – ha ez a helyzet hosszabb távon fennmarad – valamiféle összehangolást kívánt volna meg a korábbi hazai biztosítási rendszerrel. Ez bizonyára a mezőgazdasági biztosításnak az ország egész területére való kiterjesztése lett volna, hiszen a szerzett jogok megvonása sokkal nehezebben lett volna elképzelhető. Hasonló volt a helyzet az öregségi biztosításnál a háztartási alkalmazottak és a mezőgazdasági munkavállalók esetében, akiknek az 1929-es csehszlovák törvény értelmében volt nyugdíjbiztosításuk, s ezt szintén fenntartották immár az OTI keretei között is.⁴⁸

A visszatért területek társadalombiztosítási kérdéseinek rendezése egyébként komoly munkát jelentett a magyar diplomáciának. Sikertelenül elérni, hogy Szlovákia átadja a nyugdíjbiztosítás összegyűjtött tőkéjének a Magyarországhoz visszakertült lakosságra jutó részét.⁴⁹ Ezzel rengeteg egykori csehszlovák értékpapír és különféle érdekeltség került az OTI tulajdonába. A végső egyezsége 1941 júliusában került sor a Cseh–Morva Protektorátus illetékeivel. A visszatért területek községei, árvízmentesítő társulatai jelentős adósságállománnyal rendelkeztek különféle cseh bankok felé. A köztársasági idők bankjait a Protektorátusban egy Landesbank für Böhmen nevű intézményben egyesítették, így a visszakertült területek közületei ennek tartoztak. E tartozásokat az OTI átvette, és a megegyezés értelmében e követeléseket kicserélték az OTI cseh érdekeltségeire.⁵⁰ Hasonló tárgyalások a Jugoszláviától visszaszerzett területek kapcsán is folytak, de nincs nyoma annak, hogy ezek eredményre vezettek volna. Romániával Észak-Erdély vonatkozásában nem ismeretesek ilyen megbeszélések.

⁴⁵ A nemzetgyűlés több ízben határozatban utasította a kormányt, hogy dolgozzon ki törvényjavaslatot a munkanélküliség elleni biztosításra. Ezen a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium apparátusa dolgozott is. Az elkészült törvénytervezetről nagy tekintélyű külső szakértőktől kértek véleményt – Szterényi, Gaál Jenő, Földes Béla, Heller Farkas stb. –, majd az érdekeltekkel megvitatták. A törvény-előkészítés anyagait lásd: MNL OL K 166 6. cs.

⁴⁶ Ezt a törvényt a GYOSZ is támogatta: *Magyar Gyáripár*, 19. évf. (1928) 3. sz. 6–8., 5. sz. 2–5.

⁴⁷ 11.770/1939. M.E. rendelet

⁴⁸ Sajátos volt viszont a helyzet a balesetbiztosítás ügyében, mert itt a visszatért területeken az 1907-es magyar törvény volt érvényben – igaz, rendeletekkel többször módosítva, kiegészítve –, míg Magyarországon az már nem volt hatályban, mert a kérdést az 1927-es társadalombiztosítási törvény rendezte.

⁴⁹ MNL OL K 150 4084. cs.

⁵⁰ Az e kérdésekről szóló, több éven át húzódozó tárgyalások iratanyaga: MNL OL K 150 4085. cs.

Összegzés

A transznacionális történetírás gyakran adottnak tekinti a nemzeti, nemzetállami szint meg­létét, és azokat a kapcsolatokat elemzi, amelyek az egyes nemzeteket, államokat egymással, illetve a transznacionális szinttel összekötik, s amelyek megragadásával az egyes országok története a gyakran alkalmazott nemzetállami történeti kereten túllépve mondható el. Köz­lebről megvizsgálva a kérdést azonban a nemzeti, nemzetállami szint eleve meglévőnek té­telezése valójában kérdéses, a transznacionális szerveződések nem feltétlenül a nemzeti egy­ségre épülnek rá. A transznacionális szint diskurzusai, hálózatai, intézményei gyakran ön­álló szereplők, s nem a nemzeti egységekben zajló fejlődésből épülnek föl. Sőt, sok esetben a nemzetállami léptékben zajló fejlődés kiindulópontjait képezik a transznacionális szintű mozgások.

A 19. század utolsó évtizedeire és a 20. század első felére vonatkozó vizsgálatunk azt mu­tatta, hogy a kor Európájában a szociálpolitikai diskurzusok és reformjavaslatok gyakran eleve nem nemzetállami keretekben fogalmazódtak meg. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az egyes nemzetállamokban párhuzamos folyamatok mentek végbe Európában, hanem arról, hogy a szociális kérdéssel, a munkáskérdéssel eleve európai, nemzetközi térben foglal­koztak a társadalmi reformok iránt elkötelezett aktivisták és szakértők. Magyar vonatkozás­ban is igaz – miként megpróbáltuk bemutatni –, hogy a szociálpolitikai diskurzusok a 19. század végén valójában a transznacionális diskurzusok magyar változataiként kezdtek ki­bontakozni. Így tehát ebben az esetben a transznacionális diskurzusok megjelenése meg­előzte a nemzeti szinten beindult fejlődést. Amikor viszont a szociálpolitika kibontakozása megindult, egyre több hazai szereplő és körülmény határozta meg továbbfejlődésének útját, azaz nem elhanyagolható szerephez jutott az útfüggőség is.

ZSOMBOR BÓDY

Hungarian Social Policy in an International Context: Knowledge Transfer and Its Results in Hungary Before 1945

The study explores the connection between Hungarian social policy discourse and interna­ tional knowledge production related to social issues in the late 19th century and the first half of the 20th century. According to present analysis the experts developing the Compulsory Sickness Insurance Act of 1891 in Hungary intended it as part of a social engineering plan, as a preventive measure against problems they expected to become more severe in the up­ coming years, as industrialization was still in its infancy in the country. As large-scale indus­ try and welfare institutions developed, social policy (especially in 1907 and 1927-28) became a battleground of different parties with varying interests, therefore we can no longer talk about the relatively free adaptation of international knowledge, which characterized the ini­ tial steps in the creation of the welfare system. The study reveals that participation in the international transfers of knowledge required experts, whose professional and partially po­ litical position was created due to the participation in the transfer. The essay presents how social policy experts succeeded in transferring international knowledge in the field to Hun­ gary, developing relations with the political elite, and contributing to social policymaking through these relations. This account also challenges the notion that in the final decades of dualism the government's liberalism became "self-preserving", as the political elite was re­ ceptive towards the input of social policy experts and was ready to handle the social issues

emerging with industrialization by creating new institutions. Finally, the study examines the channels of knowledge transfer established by Hungary's membership in the International Labour Organization (ILO) between the two World Wars, and the international social policy guidelines which were adopted into Hungarian legislation due to the country's ILO membership.

ROMSICS GERGELY

Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai*

A transznacionális történelem és a harmincas évek ideológiatörténeti dilemmái

A harmincas évek második felében a „keresztény nacionalizmus” kifejezés előfordulásának gyakorisága jelentősen megnőtt a közbeszédben. Ezt a változást nem egyszerűen a társadalom vagy a politikai elit jobbratolódása, radikalizálódása váltotta ki. A magyar újjobboldal neokatolikus irányzatához kapcsolódó kifejezés a faszizmussal és a nemzeti szocializmussal versengő hazai korporatista és autokratikus reformtervekkel összefüggésben tett szert különleges jelentőségre.¹ A szélsőjobboldali mozgalmak ellen forduló, ám azokkal több szempontból (antiparlamentarizmus, liberalizmus- és marxizmus-ellenesség) rokonságot mutató elképzeléseket jelölő kifejezés egyszerre hordozta magában az úgynevezett konzervatív forradalom előzményeit, köztük a századfordulós politikai katolicizmus örökségét, a húszas évekbeli konzervatív forradalom lenyomatát, valamint a katolikus reformgondolkodás hatását.² A kortárs totalitárius ideológiákhoz is több szálon köthető: egyaránt feltűnt azok ellenfogalmaként, s tükrözte félreérthetetlen hatásukat.

* A tanulmány megírását az NKFIH K124142 sz. pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ Az Arcanum Digitális Tudománytár (2019. szeptember 2-án) teljes szövegben, pontos szókapcsolatra tett keresésének eredményei szerint a kifejezés általános értelemben gyakrabban szerepelt 1920–1923 között is, ám különösen 1938–1941 között volt népszerű, immár sokszor a fenti, körülhatárolt értelmében. Az 1920–1944 közötti 104 találatból pontosan 52, tehát 50% esik erre a rövid időszakra, és a kifejezés a két neokatolikus kormányfőhöz, Imrédy Bélához és Teleki Pálhoz való köthetőségét jól mutatja, hogy 1942-től kezdve alig fordul elő. Vö. adtplus.arcanum.hu, keresés stringje: ESZO=(„keresztény nacionalizmus”).

² Konzervatív forradalom alatt az 1919–1933 között elsősorban német nyelvterületen kibontakozott újjobboldali politikai filozófiákat értjük, amelyek a nyugatias parlamentáris-liberális hagyományokkal szemben visszatérést hirdettek valamilyen ősi politikai közösséghez, leggyakrabban az esszencialista módon felfogott néptömegekhez. Ezzel egy időben programjuk a modernitás alternatív, autentikusként beállított változatát is kínálta, jellemzően tekintélyelvű vagy radikális parancsuralmi intézmények által megszervezett erős és dinamikus társadalom víziója alapján. Előzményeiként a 19. század közepén-végén jelentkező különböző kultúrpeszsimista irányzatokat, a korai *völkisch* mozgalmat (Julius Langbehn, Paul de Lagarde szellemisége), illetve a katolikus reformmozgalmak jobboldali, szelektíven antiszemita és szociálisan érzékeny áramlatait egyaránt szokás számba venni. Klasszikus értelmezéseihez lásd: Kolnai, Aurél: *The War Against the West*. New York, 1938.; Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik: Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München, 1962.; Faulenbach, Bernd: *Ideologie des deutschen Weges: Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich*

A kifejezés ahhoz a hálózatosan felépülő elitcsoporthoz köthető, amely a harmincas évek végén kibontakozó neokatolikus reformgondolkodásban komoly, ha nem meghatározó szerepet játszott. A háló központi nódusában Kovrig Béla található, aki az időszakban két miniszterelnökhöz, társadalmi vezetőkhez és az *establishment* számos csúcsertelmiségijéhez egyaránt több szálon kapcsolódott.³ Ebben munkásságának súlya éppúgy szerepet játszott, mint 1938–1940-es szerepvállalása a propagandairodaként és „*think tank*”-ként egyaránt működő, a Miniszterelnökségen létrehozott V. osztály élén.⁴ Ez a tanulmány e hálózatos csoport világképének részleges értelmezése révén kísérli meg a „keresztény nacionalizmus” transznacionális ideológiatörténeti elhelyezését. Ennek során arra a periódusra koncentrál, amikor az erősödő szélsőjobboddallal való szembefordulás a baloldali ideológiai ellenfelekkel folytatott küzdelemmel azonos jelentőségre tett szert, míg a sikereik csúcspontján álló európai diktatúrák hatása, befolyása is egyre világosabbá vált.

A tanulmány az *establishment*en belül létrejött, a konzervatív forradalom hatásait mutató reformeszméket összefoglalóan „újjobboddalinak” nevezi, megkülönböztetve azokat a nemzetiszocialista/nyilas radikalizmustól és a klasszikus konzervativizmustól egyaránt. A kifejezés a politikatudományban bevett *New Right* magyarítása, de jelentéstartományában a német szakirodalomban bevett ifjúkonzervatív/konzervatív forradalmár kifejezéssel, illetve a magyar eszmetörténetben Szabó Miklós által bevezetett újkonzervativizmus-fogalommal lényegében azonosként kezeljük.⁵ A következőkben minden esetben a liberális politikai intézményeket (pártpolitika, hatalommegosztás), illetve társadalomszervezési elveket (vállalkozás, szabad piac) s a kozmopolita felelősségét (globális nemzetközi normák, univerzális szolidaritás) határozottan elvető, tekintélyelvű hagyományokat és a korban modernnek számító mobilizációs praxisokat elegyítő áramlatokat értjük rajta. Ezen az univerzumon belül helyezhető el a neokatolikus konzervatív áramlat is, melynek helyét nemcsak tézisei, hanem a párhuzamosan fejlődő, egyéb jobboddali radikális irányokkal fennálló összefonódások és kölcsönzések is igazolják.

Tanulmányunk az elemzés során a transznacionális történetírás alapvető meglátásának alkalmazását kísérli meg. Az akadémiai historiográfia sok esetben – akár elvi-ideológiai okokból, akár egyszerűen a történész problémálatása, a források elérhetősége miatt – abszolutizálja a múlt nemzeti meghatározottságát. Ebben a mesterségesen zárt keretben immánens és kompakt nemzeti történetek révén zajlik a múlt olyan folyamatainak az értelmezése, amelyek során kimutatható lenne transznacionális hatások sokasága. A jelenséget Gyáni Gábor találóan írta le az összekapcsolódó históriák „lineárisan megszerkesztett országtörténeti Prokusztesz-ágyába” való kényszerítéseként, egyben mesterséges szétszakításaként.⁶ Ez a probléma értelemszerűen elsősorban az újkori és jelenkori történetírást érinti legtöbbször (bár a történetírtlen visszavetítések és reifikációk gyakorlata sokszor „nacionalizálja” a

und Nationalsozialismus. München, 1980. Az előzményekhez lásd: Stern, Fritz: *Kulturpessimismus als politische Gefahr: Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland*. Stuttgart, 2005.

³ Lásd: Cora Zoltán: A szociálpolitika választójai Magyarországon: A mintakövetés lehetőségei és kényszerei (1938–1950). PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2011., kül. 25–26., 98–102.

⁴ Hámori Péter: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására: A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. Századok, 131. évf. (1997) 2. sz. 353–382.

⁵ Vö. Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboddali radikalizmus története*. Budapest, 2003., kül. 81–91.

⁶ Gyáni Gábor: *A nemzeti versus transznacionális történetírás: Égető dilemmák*. In: uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 2018. 120–121.

középkori és kora újkori folyamatok nacionalizmus előtti és éppen ezért transzkulturális, transzregionális jellegét is).⁷

A címben szereplő probléma ugyanakkor a transznacionális perspektíva sajátos további összetettségére és az ebből következő történetírói dilemmákra hívja fel a figyelmet. A múlt komplex értelmezése annak feltárását is igényli, hogy bizonyos helyzetekben milyen többszörös transzferhatások mutatkoznak. A többszörös transzferhatás fogalmát ráadásul kettős értelemben szükséges operacionalizálni: elfogadó-kölcsönző és visszautasító-mozgósító reakciók jelentkezhetnek egy időben, akár egyazon csoport részéről is. A történelem természetes összetettsége, melyre az *histoire croisée/Verflechtungsgeschichte* kifejezés utal, a tájékozódó, környezetét értelmező ágenst többszörös hatások metszéspontjában helyezi el. Emellett ezek az ágensek maguk is tagjai transznacionális hálózatoknak, és hol gyengébben, hol erősebben, de formálják is azokat.⁸ Jelen tanulmány a fentiek figyelembevételével a harmincas évek magyar ideológiatörténetének egy – a keresztúton, plurális és totalizáló ideológiák metszetében – létrejött vállalkozását helyezi el (a transznacionális historiográfián belül) a transzfer-történet mezejében. A kihívást egyszerre teszi izgalmassá és összetetté az alkorszak bizonytalan és ellentmondásos jellege, amelyet az alábbi elemzés feloldani nem, legfeljebb élesebb kontúrokkal megrajzolni törekszik.

Az erjedő rendszer – a bethleni konszolidáció elégtelenségének megmutatkozása a harmincas években

A nagy gazdasági világválság nyomán a magyar politika és közélet 1919–1920 körül tapasztalható, de a bethleni konszolidáció idején részben megállt újjobboldali erjedése újra felgyorsult. Az erjedés kifejezés azonban maga is jelzi: nem egyetlen domináns politikai irányzat és valamilyen kihívója közötti eszmei konfliktus zajlott ekkor, hanem a bethleni politikai „művészet” eredményeként, azaz alapvető társadalmi átalakulás nélkül létrejött társadalmi-politikai konszolidáció több csoport és ideológia révén párhuzamosan megkísérelt szubverziója. Ennek során ezen alternatív eszmerendszerek határai, ahogy az *establishment*, annak belső ellenzéke és a rendszerellenzék közötti különbségek is sok esetben elmosódtak.⁹

A bethleni konszolidáció akkor vált sérülékennyé, amikor megindult jelentős középosztályi csoportok újbóli, 1920-at idéző radikalizálódása, illetve felmerült a pacifikált munkás és a passzivizált szegényparaszti rétegek rendszerellenes mobilizációjának lehetősége. Ebben a helyzetben ment végbe az az átalakulás, amely a kormányzó eliten belül az erőviszonyok fokozatos megfordulását hozta: a liberális hagyományokat is ápoló konzervatívok

⁷ Cora Zoltán: *Mi a transznacionális történelem?* Aetas, 24. évf. (2009) 2. sz. 132–133., illetve különösen a visszavetítések problematikájához: Gyáni Gábor: *Kulturális nacionalizmus és a tudományok: A történetírás példája*. In: uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem, 67–88.

⁸ Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. Geschichte und Gesellschaft, Bd. 28. (2002) 607–636.

⁹ Az erre vonatkozó gondolkodás eddig legbehatóbban a népi mozgalom és az *establishment* reformszárnyának ambivalens viszonyára koncentrált, a Lackó Miklós úttörő tanulmánya által felvázolt dilemmákra fókuszálva: Lackó Miklós: *Az Új Szellemi Front történetéhez*. In: uő: Válságok-választások: Történeti tanulmányok a két háború közti Magyarországról. Budapest, 1975. 52–170.; legújabban: Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. Budapest, 2017., kül. 128–131., 175–180. Tágabb kitekintésük miatt is fontos Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, 1998. 64–101.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest, 2012., kül. 226–297.

kisebbségbe kerültek az újjobboldallal szemben.¹⁰ Ezzel azonban a válság generálta politikai-társadalmi dilemmák nem oldódtak meg. A Szöllösi-Janze Margit által „radikális új jobbboldaliként”, Pritz Pál által fehér radikalizmusként jellemzett új többség reformgondolkodása a válságtudat hatására fokozottan megnyílt a külső hatások (minták) előtt, ám egyes világnézeti csoportok értelemszerűen más-más transznacionális képlet szerint igyekeztek a társadalomszervezés újkeletű „legjobb gyakorlatait” a hazai viszonyokra alkalmazni.¹¹

A gazdasági, majd társadalmi válságra az első politikai válaszkísérlet közismert módon Gömbös Gyula miniszterelnökségéhez köthető. Vonyó József legújabb szintézisének meggyőző érvelése szerint Gömbös esetében ennek „ideológiai muníciója” saját múltjában is megtalálható volt, a gömbösi átalakítás kísérlete pedig egybeesett az európai válságreakciók során keletkezett politikai alternatívák hatásainak hazai felerősödésével.¹² Fontos kiemelni a gömbösi ideológiai háttér kettősségét: a „magyar fajvédők” által kidolgozott eszmerendszeren nyugodott, ám nemzetközi hatásokat, mindenekelőtt az olasz fasizmus egyes elemeit is integrálta. Egyszerre hordozott tehát a konzervatív forradalom előzményei által befolyásolt völkisch-autoriter és korporatista-diktatórikus jegyeket.¹³ A népi tartalékokra támaszkodva megújuló középosztály víziója, az agrárnépesség felé bővítendő, de szelektív szociálpolitika az előbbiből merített, és a korai német ifjúkonzervatizmus hatását tükrözte. A korszakban „felfedezett” Portugália és a kvázi-folyamatosan, már a húszas években sokszor pozitív példaként említett Olaszország vált ugyanakkor az állam által megvalósítandó hivatásrendi reform hivatkozási pontjává.¹⁴ A kettős hatás inkább volt komplementer vagy szinergikus, mint versengő: a nemzetfelfogás németes-völkisch, a társadalomszervezés víziója korporatista irányban fejlődött, tehát egy népi kollektív „alany” hivatásrendi megszervezése vált a politika céljává.¹⁵

A gömbösi reformelképzelések java része nem valósult meg. Ebben szerepe volt Gömbös halálának, de éppígy a nála sokkal inkább állagmegőrzésre törekvő „régí” konzervatívoknak.¹⁶ A reform elmaradása, a következő (Darányi-) kormány óvatossága azonban azt is elősegítette, hogy 1921 óta először valódi jobbboldali alternatíva jelenjen meg a színen az egyre erősödő nemzetiszocialisták alakjában. A magyar nemzetiszocialisták először a mezőgazdaságból élő, a világválság miatt megromlott életszínvonalú népesség, utóbb pedig a városi munkásrétegek politikai mobilizálásával kísérleteztek.¹⁷ A fenyegetettség tudata természetes módon megengedőbbé tette a politikai elitcsoportokat a különböző innovatív újjobbboldali reformelképzelések iránt. Az *establishment*en belüli innováció már Gömbös idején

¹⁰ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom: Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, 2018. 311–343., 422–434.

¹¹ Szöllösi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn: Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989. 101.; Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác: *Magyarország a XX. században*. Budapest, 1985. 151.

¹² Vonyó: *Gömbös Gyula és a hatalom*, 568–570.

¹³ Vonyó: *Gömbös Gyula és a hatalom*, 36–40., 534–554.

¹⁴ Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Életút és utóélet*. Budapest, 2019. 149., 170.

¹⁵ Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobbboldal története*. Budapest, 2012. 136–140.

¹⁶ Kerepeszki Róbert: A „tépelődő gentleman” Darányi Kálmán (1886–1939). Pécs, 2014. 67–69.; Erőss Zsolt: *A martonizmus felszámolása: A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban*. Századok 145. évf. (2011) 1. sz. 161–196.

¹⁷ Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, 1966. 66–68.

eltolódott az utóbbiak irányába, ez a folyamat pedig csak tovább erősödött a nemzetiszocialista politikai kihívás tudatosodásának hatására.¹⁸

Darányi Kálmán miniszterelnökségét tehát a gömbösi kísérletre adott konzervatív „immunreakció” és az újjobboldali reformprogram egyes elemeivel való óvatos kísérletezés jellemezte. Az agrártársadalom tartós szociálpolitikai elhanyagoltsága¹⁹ további ösztönzést adott ennek a gondolkodásnak, amely egyre inkább ebben a „rendben” látta a társadalmi megújulás zálogát. Az újjobboldali ideológiai spektrumon belül a reformot és a szuverenitás védelmét egyszerre zászlajára tűző irányzat összefoglalóan a neokatolikus újjobboldalként írható le, amelynek kezdetei Bangha Béla és Prohászka Ottokár tevékenysége és hatása kapcsán már jól ismertek, „érett” formájának megértését pedig számos részkérdést tanulságosan bemutató tanulmány mellett a két miniszterelnök, Imrédy Béla és Teleki Pál politikai pályájának értelmezései segítik.²⁰ Ezek egyik fontos tanulsága, hogy míg sok szempontból folyamatosság állapítható meg a „politikai imaginárius” kulcsfogalmai (nemzet, nép, rendiség, fejlődés, osztálybéke stb.) tekintetében, a politikai praxisra vonatkozó elképzelések a bevett történeti álláspont szerint szétartóak voltak. Imrédy – Gömböshöz hasonlóan – rendeleti kormányzás révén voltaképpen parancsuralmi rendszer kialakítására törekedett, míg Telekit a hagyományos demokratikus intézményekkel szembeni szkepszise olyan korporatizmus felé terelte (volna), amelyben a társadalom egyes színtereinek autonómiája megmarad. Szintén fontos hozzájárulásokat tesz a neokatolikus reform történetének feltárásához a korszakban dinamikus fejlődő szociálpolitikai és hivatásrendi gondolkodás történetét tárgyaló szakirodalom.²¹

Ezek a kutatási eredmények árnyaltabbá tehetők ugyanakkor a transznacionális perspektíva olyan alkalmazásával, amely a többszörös és párhuzamos hatásokra fókuszál. Az alábbiakban erre a két miniszterelnök mellett működő propagandaszerv, a Miniszterelnökség V. osztályának iratai és az osztályt vezető Kovrig Béla tudományos és közéleti értelmiségi tevékenységén keresztül teszünk kísérletet. Mind Kovrigról, mind az V. osztály tevékenységéről születtek az elmúlt két évtizedben értékes feldolgozások. Ezek ugyanakkor elsősorban a neokatolikus reformgondolatra, a szociálpolitikai tervezésre, valamint – Hámori Péter meghatározó tanulmánya esetében – az intézménytörténetre fókuszáltak, és a katolikus hivatásrendi gondolkodás nemzetközi vonatkozásainak alapos elemzésén túl éppen a transznacionális és ideológiatörténeti megközelítés szempontjából fontos egyéb elemek nem minden esetben kerültek a vizsgálatok középpontjába.²² Ilyennek tekinthetők például a Teleki által

¹⁸ Kerepeszki: *A „tépeldő gentleman*, 52–59., 82–83., 102–103.; Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1938–1944*. Budapest, 1983. 67–69.

¹⁹ Tomka Béla: *Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában*. Korunk, 23. évf. (2011) 11. sz. 49–50.

²⁰ Veszprémy László Bernát: *Egy avított jezsuita antijudaista: Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben*. Történelmi Szemle, 54. évf. (2017) 3. sz. 439–462.; Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár: A „napbaöltözött ember”*. Budapest, 1994.; Sipos Péter: *Imrédy Béla: Politikai életrajz*. Budapest, 2001.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005.

²¹ Az Imrédy-Teleki tézis pontos kifejtéséhez lásd: Strausz Péter: *Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940*. Múltunk, 55. évf. (2010) 1. sz. 114–115. Általánosságban lásd: uő: *Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon*. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Budapest, 2011. 165–216.

²² Szabó László István: *Kovrig Béla társadalomszemlélete és hivatásrendi törekvései*. PhD disszertáció, ELTE BTK. Budapest, 2004.; Cora Zoltán: *Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika: korszak-*

kezdemenyezett, majd feladott alkotmányos reform előmunkálataihoz sorolható korporatista államtervek az V. osztály anyagában, illetve a Kovrig munkásságában megjelenő weimari újjobboldali és úgynevezett ordoliberalis (korporatista liberális) hatás, amelyekről alább bővebben lesz szó. Ezek együtt lehetővé teszik annak a magyar újjobboldali, a neokatolicizmus jegyében kibontakozó reformgondolatnak a vizsgálatát, amely egyfelől a nemzetiszocialista belső fenyegetésre és a Harmadik Birodalom hegemoniatörekvéseire adott válasz volt, másfelől pedig a két világháború közötti évek magyar ideológiatörténeti folyamatainak szerves kimenete is.

Kovrig Béla szociálpolitikai nézetei és útja a keresztény nacionalizmushoz

Kovrig Béla a harmincas évek magyar szociálpolitikai gondolkodásának meghatározó személyisége volt. Bethlen titkáráként alapozta meg karrierjét, majd mellőle elkerülve vált a szociálpolitika legismertebb hazai szószólójává, amelyet eleinte elsősorban a munkáskérdés felől és a weimari Németország jobboldali reformer és szociáldemokrata diskurzusokból egyaránt táplálkozó munkakultuszának szemüvegén keresztül szemlélte. Szak- és közíróként egyre jobban kezdett érdeklődni az olasz fasiszmus és egyéb korporatista kísérletek iránt, majd a harmincas évek szociálpolitikai súlyponteltolódását követve az agrártársadalom kérdéseivel is intenzívebben foglalkozott. Kiterjedt publicisztikai tevékenységét fenntartotta akkor is, amikor OTI-igazgatóként, majd 1938-tól a Miniszterelnökség V. osztályának vezetőjeként fontos közigazgatási pozíciókat töltött be.²³

Kovrig példáján keresztül jól bemutathatók egyes olyan *transznacionális transferek*, amelyek teljes feltárásával még adós a magyar történetírás. Ezek sajátossága az, hogy a hazai recepció horizontja együtt változott a „beérkező” elképzelések eredeti kontextusának változásával. Ezt egy a hazai szakirodalomban bevett, de – mint látni fogjuk – a hazai történetírás által eddig feltártnál összetettebb, változó jelentéstartalmú koncepciótól indulva lehetséges megvilágítani.

Kovrig nevével szorosan összekapcsolódott a „produktív szociálpolitika” kifejezés, amely a magyar szegénypolitika egyik jellegzetes modern kori változata.²⁴ A transznacionális fogalomtörténet ezen a ponton azonban sajátos módon bonyolítja a történész értelmező vállalkozását, felvillantva, hogy a magyar neokatolikus reform intellektuális forrásvidékeit mennyire szélessen szükséges vizsgálni. A bevett értelmezés szerint a „produktív szociálpolitika” kifejezésben a produktív arra utalna, hogy „produktív ember” keletkezzen. Ez mindenképpen helyes megfigyelés annyiban, hogy a harmincas évek végén a társadalmi felzárkóztatásra vonatkozó elképzelések szelektívvé váltak, és csak a megerősítendőnek ítélt – keresztény-

váltás vagy „korforduló”? In: Buhály Attila et al. (szerk.): Falak és választóvonalak a történelemben. Nyíregyháza, 2014. 193–207.; Petrás Éva: Kovrig Béla élete és pályája: Utószó. In: uő (szerk.): Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika. Budapest, 2011. 317–336.; Hámosi Péter: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására, id. mű.

²³ Petrás Éva: *A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata: Kovrig Béla, kereszténydemokrata szociálpolitikus*. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Budapest–Pécs, 2018. 190.; uő: *Társadalmi tanítás és szociális kérdés: Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944*. Egyháztörténeti Szemle, 14. évf. (2013) 2. sz. 15.; Tisza Attila: *Keresztény szociálpolitika? Kovrig Béla szociálpolitikai tevékenységének vázlatos bemutatása*. Szolgatárs, (2013) 3-4. sz. 61–64.

²⁴ Lásd küll.: Hámosi Péter: *Utak az országos nép- és családvédelmi alaphoz (mi is az a modern szociálpolitika?)* In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest, 2008. 25–54.; a szóhasználat gyökerei Ferge Zsuzsáig vezethetők vissza, lásd: Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986. 140–145., 252.

nemzeti beállítódású és nem zsidó, esetenként nem sváb származású – alanyokat kívánták a szelektív szociálpolitika juttatásaiban részesíteni.²⁵

A produktivitás fogalmának – nem kis részben valóban Kovrignak köszönhető – kanonizálódása ugyanakkor saját genealógiája felől vizsgálva eltérő képet mutat. A „produktív szociálpolitika” előzményeit a weimari köztársaság első éveiben találjuk meg a munkanélküliség leküzdésére irányuló erőfeszítésekben. A produktív keresetnélküli- vagy munkanélküli-politika (*Erwerblosen- vagy Arbeitslosenpolitik*) a munkanélküli biztosítások alternatívájaként különösen a német jobboldal azon részének körében vált népszerűvé, amely az osztályharc megszüntetésének lehetőségét kereste az 1918–1919-es tapasztalatok nyomán, a magántulajdonon alapuló gazdasági rend fenntartása mellett.²⁶ Ez sajátos konzervatív-korporatista, több pilléren nyugvó biztosítási rendszert eredményezett, amely ágazati autonómiák rendszereként is értelmezhető volt.²⁷ Utóbb a legtöbb fent említett erő a Német Állampárt (*Staatspartei*) felé mozdult el, de proponensei a katolikus Centrumban is megtalálhatók voltak.²⁸ Leginkább szabadelvű képviselői a *Ordoliberalismus* közgazdaságtanának kidolgozói voltak, akik közül Walter Eucken a legismertebb. Ebben a máig működő szellemi műhelyben nőtt fel és vált a Harmadik Birodalom funkcionáriusává Ludwig Erhard, a nyugatnémet gazdasági (és szociálpolitikai-érdekegyeztető) csoda egyik meghatározó irányítója. Karrierje több pontján a harmadik út teoretikusa, Wilhelm Röpke is az irányzat elképzeléseit népszerűsítette – a világháború előtt és után egyaránt.²⁹

A produktivitás hangsúlyozása a weimari alkotmányban is rögzített alapértékekhez volt hivatott közelíteni az elképzelést: az utóbbi ugyanis a teljes emberi élet – és az állampolgári kötelességek – alkotórészeként határozta meg a munkát. A gyakorlatban a valós haszonnal bíró köz- és szövetkezeti, illetve közigazgatási munkaerő-kihelyezésen alapuló foglalkoztatásra utalt, és ebben a formában, bár eltérő hangsúlyokkal, megjelent a szociáldemokratáktól a nacionalista konzervatívokig szinte minden politikai erő diskurzusában.³⁰ Mégis az elképzelés elsődlegesen az osztályharc leküzdésének elméleteként kapott kiemelt szerepet, és így

²⁵ Szikra Dorottya: *A szociálpolitika másik arca: Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon*. Századvég, 13. évf. (2008) 48. sz. 39–79., az értelmezéshez lásd: Cora: *Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika*, 201–202.

²⁶ Vö. Walther Lambach üzletember, teoretikus és DNVP-képviselő munkássága, amelyet ő maga népi konzervatívként (*volkskonservativ*) határozott meg. Lambach, Walter: *Produktive Erwerbslosenfürsorge durch Wiederaufbau der Wirtschaft: Rede in der 19. Sitzung d. deutschen Reichstages am 5. August 1920*. Hamburg, 1920.; uő: *Kapitalismus – Sozialismus – Zwangswirtschaft – Freie Wirtschaft*. Hamburg, 1920., kül. 25–31. A népi konzervatív álláspont Kovrigéra emlékeztető, kritikusan értékelő fasizmusítéletéhez lásd még: uő: *Faschismus in Italien und in Deutschland?* Berlin, 1928. 1925–1927 között a *Politische Praxis* néven megjelenő, korporatista és újjjobboldali – de korántsem diktatúrapárti – folyóirat képviselte ezeket a nézeteket.

²⁷ Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003. 76.

²⁸ Kurlander, Eric: *Between Detroit and Moscow: A Left Liberal „Third Way” in the Third Reich*. Central European History, vol. 44. (2011) 279–307., kül. 285–286., 296.

²⁹ Lebovics, Herman: *Social Conservatism and the Middle Class in Germany, 1914–1933*. Princeton, 2015. 98–100.; lásd még: Tamedly Lenches, Elizaveth: *Civitas Humana: Wilhelm Roepke's Reform Proposals for a Humane Society*. International Journal of Social Economics, vol. 17. (1990) No. 3. 5–26.; Weisz, Jean-Daniel: *A Systemic Perception of Eucken's Foundations of Economics*. In: Labour, Agnes – uő: (eds.): *Institutional Economics in France and Germany: German Ordoliberalism versus the French Regulation School*. Berlin–Heidelberg, 2001. 129–158., kül. 135–136.

³⁰ Zimmermann, Bénédicte: *La constitution du chômage en Allemagne: Entre professions et territoires*. Paris, 2009. Lásd kül. 9. fejt.

a radikalizálódó jobboldal, a nemzetiszocialisták, illetve az utóbb a nemzetiszocialista államba betagozódó funkcionáriusok, elméleti és gyakorlati szakemberek révén is tovább élt.³¹ Josef Winschuh pályája ebben a tekintetben jellegzetes mintát mutat: a „produktív szociálpolitika” kifejezés 1945 előtti használóinak egyike az Állampárthoz állt közel a húszas években, majd annak vegyes, szabadelvű és etatista elemeket ötvöző gazdaságpolitikájától indulva a korporatizmus hívévé vált.³² Nem véletlen, hogy Kovrig szövegeiben épp akkor jelenik meg markánsabban – még a *Quadragesimo Anno* előtt – a korporatista gondolat, amikor ennek Winschuh és fegyvertársai a válságok által sújtott Németországban szószólóivá váltak. Fontos szerep jutott ebben a müncheni hivatásrendi kamarák ernyőszervezetét vezető Hans Buchnernek, aki a gondolatot a nemzetiszocialista és a korporatista renddel egyaránt összeegyeztethetőként, egy új gazdaságpolitika pilléréként mutatta be. (Buchner Magyarországon is tartott előadást a kétoldalú gazdasági kapcsolatokról.³³) Winschuh maga a második világháború előtt és alatt a náciik társutasa, egy a keleti „nagyter” megszervezésére vonatkozó terv szerzője lett,³⁴ ám mindeközben lelkes szószólója maradt a vállalatok relatív autonómiájának és a korporatista érdekegyeztetésnek.³⁵ A német korporatista reform tehát illeszkedett a mindenkori politikai és ideológiai kontextushoz, képviselői a szélsőjobb felé mozogtak (vagy elnémultak), s a produktív szociálpolitika referencialitása ennek megfelelően változott: a republikánus német társadalom helyett a nemzetiszocialista német nép egységideológiájának részévé vált.³⁶

Amikor a produktív munkanélküli-politika és szegénypolitika kifejezés Magyarországon megjelent, a szociálpolitikai szelektivitás és az agrárfókusz helyett még elsősorban a városi munkásság vonatkozásában tárgyalták lehetőségeit.³⁷ Kovrig saját harmincas évekbeli szellemi mozgása az egyre etatistább korporatizmus felé a magyar szociálpolitikai gondolkodás reorientációjával párhuzamosan zajlott le. Az a képlet azonban, amelyet a magyar társadalom modernizációjának jelszava alatt, egy alább bővebben is elemzendő átfogó államreform részeként a harmincas évek végén képviselt nem weimari „kölcsonzés” volt.³⁸ Az eredeti kulcsfogalom – a produktivitás – onnan származott, azonban a harmincas években feltöltődött a parlamentarizmus meghaladásának igényével, a korszerűként azonosított vezérelv

³¹ Jellegzetes liberális és autoriter-etatista olvasataihoz lásd: Briefs, Götz: *Der wirtschaftliche Wert der Sozialpolitik*. In: uő (Hg.): *Die Reform des Schlichtungswesens. Der wirtschaftliche Wert der Sozialpolitik. Bericht über die Verhandlungen der XI. Generalversammlung der Gesellschaft für Soziale Reform in Mannheim am 24. u. 25. Oktober 1929*. Jena, 1930. 144–170.; Kraus, Johannes B.: *Wirtschaft Und Gesellschaft Bei Hegel*. Archiv Für Rechts- Und Wirtschaftsphilosophie, Jg. 25. (1931) No. 1. 9–34.

³² Kurlander: *Between Detroit and Moscow*, 296. Vö. Winschuh, Josef: *Männer, Traditionen, Signale*. Berlin, 1940. 106–131.

³³ Buchner, Hans: *Grundriss einer nationalsozialistischen Volkswirtschaftstheorie*. München, 1930. 29–31., 36. Előadásához lásd: *MTI Napi Hírek*, 1934. május. 1.

³⁴ *A nagy feladat*. Magyarság, 1941. november 19.

³⁵ Winschuh, Josef: *Gerüstete Wirtschaft*. Berlin, 1939.; uő: *Männer, Traditionen, Signale*, id. mű.

³⁶ Roseman, Mark: *National Socialism and Modernisation*. In: Bessel, Richard (ed.): *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*. Cambridge, 1996. 197–226., illetve általánosságban a klasszikus feldolgozás: Barkai, Avraham: *Nazi Economics: Ideology, Theory, and Policy*. New Haven, 1990. Ludwig Erhard esetéhez lásd: Hentschel, Volker: *Ludwig Erhard, die „soziale Marktwirtschaft” und das Wirtschaftswunder: Historisches Lehrstück oder Mythos*. Bonn, 1998. 13.

³⁷ Kovrig Béla: *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása*. Budapest, 1924. A német minta jelentőségéhez lásd kül. 23., 40–41.

³⁸ Kovrig Béla: *Az antiszociális áradattal szemben*. Budapest, 1930. 9.

magyar és a német–olasz példák hibáitól megszabadított változatának szellemiségével, ami a kifejezés szemantikai mezejét jelentősen elmozdította – párhuzamosan a Németországban is megfigyelhető jelentésbeli átalakulással. 1938-ban a kovrigi szociálpolitika célja már a kollektív alany, a nép „létből tartására irányult”, elsődleges céljává pedig nem a városi munkásréteg, hanem az „új falusi nemzedék biológiai értékállományának megőrzése és életterejének fejlesztése” vált.³⁹

Kovrig a harmincas évek derekán és második felében született írásainak bizonyossága szerint egyszerre igyekezett magát a katolikus korporatizmus képviselőjeként meghatározni, és emellett nagymértékben integrálni a totális államok szakpolitikái és általánosabb elvei közül azokat, amelyeket előremutatónak tartott. Alkalmanként a kortárs fasiszta és nemzetiszocialista minták mérlegelése során még tovább ment: míg egyes szövegeiben a társadalmi autonómiák fontosságára figyelmeztetett a katolicizmus szellemében, másutt a magyar történelem egészét átszövő vezérelvről értekezett.⁴⁰ Ezek praktikus megvalósításáról elvi és politikai megfontolásokat egymás mellé rendezve írta Kovrig a Miniszterelnökség számára készült memorandumában 1938 végén: „...nem akarunk itt fascizmust vagy hitlerizmust, azt szeretnénk azonban, hogy azok a nagyhatalmak, amelyekre reá vagyunk utalva, megnyugodjanak, hogy a magyar kormányzatban is a szociális nacionalizmus korszelleme lüktet, a fiatalabb magyar nemzedékek pedig ismerjék fel, hogy nem kell nemzeti forradalom a magyar nacionalizmus korszerű formájának kialakításához.” A „munkafegyelem” és „örségváltás” nevében megvalósuló új politika támaszairól szólva hozzáfűzte, hogy a program megvalósításáért a társadalom és az állam egybefolyásánál létrehozandó aktivista szervezet felelne, amelynek tagjai „Nemzet Önkéntesei néven lennének a kormány S.A.-ja, miliciája, ezek végeznék a szociális akciók ingyen munkáját, ez lenne a politika erőtartaléka,” míg maga a kormánypárt a „Nemzeti Szociális Néppárt” nevet vehetné fel.⁴¹

A régi – bethleni – állam kritikája a neokatolikus diskurzusban a (városi és agrár-) proletariátus központi diszkurzív elemmé történő előléptetésében is megmutatkozott. A neokatolikus álláspont szerint a kasztosodott magyar társadalomban kilátástalan proletártömegek néznek szembe a *bene possessionati* osztályokkal.⁴² Ezt az álláspontot fejtette ki Kovrig ideológiai szövetségese és az EMSZO egyik szervezője, Közi-Horváth József is a Miniszterelnökség V. osztálya által felkarolt (lásd alább) Magyar Cél mozgalom meghirdetése idején közölt írásában: „Bethlen István gróf is kénytelen elismerni, hogy tipikusan proletár nemzet

³⁹ Kovrig Béla: *Keresztény nacionalizmus*. Magyar Szemle, 33. köt. (1938) 5–8. sz. 12–13.

⁴⁰ A nemzetiszocializmus és a kereszténység összeférhetetlenségéhez: Kovrig Béla: *Katolicizmus és nemzeti szocializmus*. Katholikus Szemle, 49. évf. (1935) 5. sz. 257–268. A *völkisch*/népi elv integrációjához, a saját nemzeti hagyományok őrzése-erősítése mellett: Kovrig Béla: *Fasizmus–hitlerizmus: Új államfelfogások, társadalmi szemlélet és politika*. Budapest, 1934., kül. 115. A szociálpolitikai mintakövetéshez: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K29 Társadalompolitikai osztály (1938–1941) (a továbbiakban: MNL OL K29) 2. d. i) dosszié (1938–1941) 73–106. f. A Nemzeti Szocializmus Szociálpolitikája. Dr Kovrig Béla OTI igazgató, egyetemi magántanár előadása a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon, 1939. márc. 21. Ebben Kovrig tézisszerűen is megfogalmazta a mintakövetés módját és céljait (105. f.): „...nekünk a [nemzetiszocialista/faji] erkölcsi elvet és ennek követelményeit a magyar életvalóságra kell vetíteni [...] más lényege alakul ki, mint Németországban.”

⁴¹ MNL OL K29 2. d. i) dosszié (1938–1941) Emlékeztető szociális dolgokról, d.n. kül. 203–204. f. Az anonim memorandum szerzősége azért bizonyos, mert saját munkaként szerepel benne hivatkozás a *Nemzeti Újságban* „A nemzet önkéntesei” címmel megjelent Kovrig-cikkre (1938. szept. 19.).

⁴² Kovrig Béla: *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében*. (Munkaügyi Szemle Kiadványai 8.) Budapest, 1932.; uő: *A proletariátus megszüntetésének módjai hazánkban*. Katholikus Szemle, 51. évf. (1937) 10. sz. 591–598.

vagyunk. [...] Nem lenne talaj Magyarországon a nemzetiszocialista agitációnak, ha nem lennének ilyen szomorú szociális ellentétek, ekkora nyomorúság az ország számos helyén, ha nem lenne a gazdasági és szellemi életben ilyen elviselhetetlen hatalom a zsidóság, ha az ifjúság jövője nem lenne ennyire rendezetlen.”⁴³ Közi-Horváth szerint a korporatista-katolikus állam fő feladata ezért mind elvi-keresztény, mind politikai okokból épp a „proletariátus” felszámolása lenne, amelyet a gyakorlat és a mindennapi élet szempontjából a létbiztonság hiányával azonosként értelmezett, s a nyilas/nemzetiszocialista fenyegetés mélyebb, társadalmi okának tekintett. Mint Kovrig maga is tömören összefoglalta: „Nem akarunk proletárnemzet lenni!”⁴⁴

Végül meg kell jegyezni, hogy Kovrig sem vonta ki magát a harmincas évtizedben az ellenforradalmi átmenetre emlékeztető módon végbemenő magyar etnicista fordulat hatása alól. Ez az etnicizmus – amely kifejezést Bódy Zsombor javasolta a korszak közgondolkodásában jelentkező újjobboldali áramlatok jellemzésére⁴⁵ – Kovrig esetében nem jelentkezett nyílt antiszemitizmusként. Közéleti értelmiségiként nem a zsidóságban, hanem a marxizmus és a liberalizmus kettős kozmopolita kísértésében látta a magyar társadalmat elsődlegesen fenyegető veszélyt.⁴⁶ A magyar helyzetet a harmincas évek végén ugyanakkor már egy etnicista politikai nyelv révén értékelte. A csak a harmincas évek végére ugyanakkor kialakult olvasata szerint tehát a nemzet olyan komplex egység, amely valamely biológiailag eleve adott talapzatot képes úgy alakítani, hogy az a kor színvonalának megfelelően, annak kihívásaira választ tudjon adni.⁴⁷

Kovrig tehát egyfelől következetesen ragaszkodott 1933–1935 között kialakított álláspontjához, mely szerint a totális államokat – Olaszországot és a Harmadik Birodalmat – lényegi, nem „kinőhető” tökéletlenség jellemzi. A diktatúrával a történelemből ismert abszolút monarchia belső – tehát nem alkotmányos! – önkorlátozó jellegét szegezte szembe, amely képes volt a társadalom önszervező képességét kihasználni.⁴⁸ Legkésőbb 1938-tól kezdődően ugyanakkor immár nemcsak a „reaktív” szociálpolitikát folytató, hanem a társadalom-szervezésben vezető szerepet játszó állam ideáját propagálta. A totális államokban a rendszer társadalmi teljességét és hatékony problémamegoldó képességét értékelte, miközben a történelemben egy a vezérelven kívüli, azt filozófiai értelemben megelőző erkölcsiséget tekintett fő értéknek, egyben egy jövőendő autokratikus rend számára követendő mintának. Látható: egy magyar államideológia felé haladva Kovrig ekkor két ellentétes princípium, a modernitás/hatékonyosság elve és a transzcendens etikai talapzat megőrzésére törekedett.

A „korszerű” gyakorlatok átvételének és a történeti értékek feltámasztásának szintézisének a harmincas évek utolsó harmadában a „keresztény nacionalizmus” szókapcsolat fejezte ki.⁴⁹

⁴³ Közi-Horváth József: *A magyarországi nemzetiszocialista pártok története, programjai és jelenlegi állásai*. Magyar Kultúra, 25. évf. (1938) 5–7. sz. 48–52., 75–78., 116–125, idézet: 125.

⁴⁴ Kovrig: *Keresztény nacionalizmus*, 11.

⁴⁵ Bódy Zsombor: *Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 című könyve kapcsán*. Korall, 53. sz. (2013) 160–171.

⁴⁶ Cora: *Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika*, 199. Legkorábbi tételes kifejtése a már hivatkozott Kovrig Béla: *A magyar szociálpolitika igaza*, id. mű; lásd még a szociáldemokrácia hiteltelenedése és improduktivitása vonatkozásában: uő: *A nacionalizált szocializmus*. Magyar Szemle, 19. köt. (1933) 9–12. sz. 202–205., a liberalizmus szervetlensége és gyengesége tekintetében: uő: *Úti látomás nemzet- és szabadságról*. Magyar Szemle, 34. kötet (1938) 9–12. sz. 29.

⁴⁷ Kovrig: *Úti látomás nemzet- és szabadságról*, 27.

⁴⁸ Legkorábbi említése ennek Kovrig: *Katolicizmus és nemzeti szocializmus*, 268.

⁴⁹ Kovrig: *Katolicizmus és nemzeti szocializmus*, 260.; uő: *Keresztény nacionalizmus*, 5–16.; uő: *Úti látomás nemzet- és szabadságról*, 30–31. Lásd még a következő két alfejezet részletes elemzéseit,

A kereszténység a magyar történeti hagyomány központi elemeként jelent meg – eltérve korábbi álláspontja katolikus egyetemességet hangsúlyozó megközelítésétől, s ekként szintetizálhatónak bizonyult a nacionalizmussal, reményei szerint megóva az utóbbit a totális államokban tapasztalható szélsőségektől.⁵⁰ Kovrig keresztény keretek között képzelte a vezérelv kiterjesztését is a magyar politikában, amelyet a munkaszervezésben és tanácsadóként a hivatásszervezetek támogattak volna. Bár a társadalmi autonómia hangsúlyozása 1938 után is meg-megjelent a szövegeiben, 1934–1935-höz képest a változás félreismerhetetlenné vált. Az állam totális felfogását elvben elutasította, de szinte minden praktikus kérdésben a kormányzati cselekvéshez kötötte a reformok lehetőségét. Az ellentmondást ismét csak az állam működését átható erkölcsre tett hivatkozás révén oldotta fel: a keresztény szellemiség a kormányzást végzők lelkiisége révén óvna meg a hatalmat a túlkapaszkodástól, egyben biztosítaná annak mély közösségét a társadalommal.

Így a keresztény nacionalizmus olyan szociálpolitika legitimációs diskurzusaként is képessé vált működni, amely egyre inkább a vidék felé fordulva a mezőgazdaságban dolgozó (vagy dolgozni vágyó, de munka- és földnélküli), *völkisch* módon a nép mély értékeit hordozóként újra pozicionált szegény rétegeket célozta meg az integráció igényével. Ez az először cikkekben vázolt, majd a Teleki-kormány időszaka alatt ténylegesen kibontakozó „produktív szociálpolitika” már döntően különbözött a húszas évek weimari elméleteitől, ahogy Kovrig korai elképzeléseitől is. Nézetei a világháború kitörése idején egyszerre tükrözték a konzervatív forradalom és a weimari republikanizmus megfakult kettős örökségét, a radikalizálódó magyar újjobboldal eszmevilágát és a totális államok praxisait. Ezzel egy időben és a nyilvánvaló transzferhatások ellenére az elképzelés a társadalom immunizálására is törekedett a versengő újjobboldali platformokkal és azok nemzetközi mintáival szemben, azaz a gömbösi-fasiszta és a nyilas-nemzetiszocialista alternatívákkal szembeni mozgósítást szolgálta.

A korporatista integráció kísérletei a Miniszterelnökség V. osztályán

Az V. osztály – mint Hátori Péter alapvető tanulmánya összefoglalja – a népnevelést és a kormányzati döntések társadalmi jóváhagyását volt hivatott előmozdítani, bizonyos „cenzori” jellegű feladatokkal kiegészülve a kultúrpolitikában.⁵¹ A hatalmas portfólió elvben a filmek ellenőrzésétől egy vidéki információs rendszer és suttogó propagandát terjesztő hálózat kiépítéséig terjedt volna, s külön alosztály foglalkozott a társadalmi nevelés kérdésével.⁵² Az osztály működése kiemelt jelentőséggel bír az ideológiatörténet számára: a korszak egyik kiemelkedő, gyakorlatot és elméletet összekapcsoló értelmiségije irányította, különböző ügyek kapcsán a kormányzati működés kiemelt kérdéseiben nyilvánult meg, továbbá „külsős” és az osztályon dolgozó szerzők feljegyzései, tervezetei és szélesebb merítésű, szintetizáló céllal írt dolgozatai maradtak fenn anyagában.

Az Imrédy Béla miniszterelnökségét jellemző, a társadalmi integrációt a harcosan politikai kereszténység jegyében szorgalmazó nyelv, illetve az ehhez kapcsolódó, az állam aktívabb társadalomformáló tevékenységére irányuló szándék félreismerhetetlen lenyomatot hagyott Kovrig és az V. osztály tevékenységén is.⁵³ A nyilasokkal való szembeszállás egy

melyek Kovrig tevékenységén túl az 1938–1940-es időszak kormányzati identitáspolitikájának egyes kontextusaiban is vizsgálják a fogalmat.

⁵⁰ Kovrig: *Keresztény nacionalizmus*, 7.

⁵¹ Hátori: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására*, 356.

⁵² MNL OL K 29.3 5.d. Asztalos Miklós hivatali levelezése (1939–1940)

⁵³ Sipos: *Imrédy Béla*, 32–33.; Strausz Péter: *Érdek-képviselési reformkísérletek Magyarországon 1932–1941*. In: Dobák Miklós et al. (szerk.): *Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX.*

alternatív tekintélyelvű, újjáboldali politika jegyében a keresztény nacionalizmus praktikus megvalósítását jelentette volna. A politikai nevelés révén „megteremtendő” keresztény és nacionalista nép vált annak a politikai kísérletnek a legfontosabb elemévé, amely Kovrig vezetésével az V. osztályon 1938 és 1940 között kibontakozott. Egyetérthetünk ezért Hámorival abban, hogy a társadalmi reform előmozdításáról új pozíciójában sem tett le, bár hivatali feladatai és jogkörei erre nem terjedtek ki.⁵⁴ Itt kifejtett tevékenységének súlyát növeli, hogy Kovrig nemcsak Imrédyvel volt szoros viszonyban, de Teleki egyik legfontosabb hivatali segítője volt sokáig, különösen a korporatista alkotmányreform tervezése idején.⁵⁵

Teleki bizalma elősegíthette, hogy a propagandahivatal az ő miniszterelnöksége alatt kezdett igazi „*think-tank*”-ként is jobban teljesíteni. Az Imrédy-kormány kilenc hónapja alatt az előzmények (és bürokratikus előfeltételek) nélkül történt alapítás és a működés megindulása után érezhetően a kétirányú információs hálózat kiépítése, illetve konkrét feladatként az épp elfogadott első és az előkészítés alatt álló második zsidóellenes törvény társadalmi elfogadtatásának elősegítése kötötte le a szervezet energiáit. Kovrig alkalmazkodóképességét mutatja, hogy ezernél több idézetet gyűjtetett össze, amelyek a zsidóság káros hatását igazolták, Oliver Cromwelltől Kossuth Lajosig külön fejezetbe gyűjtve az antiszemitizmus „liberális” igazolóit.⁵⁶ Az indexlapokra másolt idézetek tömege éles kontrasztban áll a korábban

században. Budapest, 2010. 67. A történeti értékelést megerősíti Kovrig a miniszterelnök-váltáskor készített feljegyzése Teleki számára az Imrédy-kormány alatt végzett tevékenységről, illetve Imrédy 1938. novemberi feljegyzése kormányzati elképzeléseiről. MNL OL K29 1. d. c) dosszié (1938–1941) 52–74. f. Kovrig Béla: A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói. 1939. febr. 25.; Sipos Péter – Sipos András: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, 1999. 497–501. Kovrig feljegyzésének különösen az a része releváns, ahol az Imrédy által tervbe vett társadalmi koncentráció szükségességét és lehetőségét foglalja össze (60–63. f.)

⁵⁴ Hámori: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására*, 360–362.

⁵⁵ Hámori 1997-ben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ellenforradalom huszadik évfordulójára szervezett események kudarca miatt Teleki 1940 januárjával a miniszterelnökségről eltávolította a Társadalompolitikai Osztályt. (Hámori: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására*, 368.) Hámori értékelését az újabb kutatások fényében korrigálni kell. Teleki határidőnaplója alapján biográfusa, Ablonczy Balázs Kovrigot Zsindely Ferenc (Kovrig közvetlen felettese) mellett Teleki legszorosabb munkatársának nevezi a Miniszterelnökségen. (Ablonczy: *Teleki Pál*, 436.) Kovrig munkája jól kimutatható a kamarai törvény, majd az alkotmányos átalakítás tervei kapcsán (lásd ezt és a következő alfejezetet), illetve rendelkezésre állnak anyagok 1940 nyaráról, ahol Kovrig a miniszterelnökség képviseletében jár el az V. osztály vezetőjeként. Ablonczy konklúziója, amely szerint az V. osztály nem került el a miniszterelnökségről, hanem a Nemzetpolitikai Szolgálat alapját képezte annak létrehozásakor, összhangban áll a fellelhető levéltári adatokkal is. MNL OL K29 1. d. a/1.) dosszié Teleki Pál levele, 1940. november 18., illetve az ezt megelőző határozat a szolgálat Zsindely vezetésével történő létrehozásáról, Kovrig helyettesi közreműködése mellett (1940. nov. 8.). Ez a korrekció azért is igen fontos, mert a kovrigi keresztény nacionalizmus politikai jelentőségére vonatkozó történeti értékelést alapvetően befolyásolja az a tény, hogy a fogalom legismertebb értelmiségi népszerűsítője nemcsak a kormányfő bizalmát élvezte, de fontos közreműködője volt két, ideológiatörténeti szempontból kulcsfontosságú reformelképzelésének is. (Ablonczy: *Teleki Pál*, 484.) Ablonczyval azonos álláspontra helyezkedik a kronológia tekintetében: Petrás: *A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata*, 190. Fontos kiegészítés Kovrig miniszterelnökségi működésével kapcsolatban, hogy Nyári Gábor az anyagban fennmaradt utolsó jelentését 1941 májusára datálja. Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig: Teleki Pál második miniszterelnöksége 1939–1941*. Budapest, 2015. 104.

⁵⁶ MNL OL K29 2. d. h) dosszié (1938–1941), benne liberális gondolkodók antiszemita megnyilatkozásai II. 2–26. f., melyet statisztikai és történeti áttekintések egészítenek ki, így például az erdélyi zsidóság nemzetárusulásáról Trianon után (445–473. f.) vagy Magyarország elzsidósodásáról, Kovács Alajos és Bosnyák Zoltán nyomán (422–430. f.). Az összefoglaló anyag ugyanitt, 1–104. f.

nyilvános írásában mindennemű explicit antiszemizmustól tartózkodó, a zsidó szót magyar kontextusban alig-alig leíró közíró és tudós magáról ápolt képével. (Még 1939-ben is csak a visszatért Kárpátalja kapcsán tesz említést felszámolandó „zsidó uzsoráról”.⁵⁷) Ez a munka sem fedheti el azonban azt, hogy ekkori tevékenysége aligha állt összhangban Kovrig társadalommérnöki ambícióival, sem pedig egyéb ekkori erőfeszítéseivel, így a mezőgazdasági öregségi biztosításról szóló 1938:XIII. tv. összeállításával.

Kovrig társadalmi-politikai szempontból nagyobb szabású, alkatának inkább megfelelő párhuzamos tevékenységének egyik fő célja az átfogó magyar hivatásrendi szervezet kialakítása volt. E téren kifejtett aktivizmusának gyökerei az V. osztály keletkezéséig nyúlnak vissza, még ha a bürokratikus „kimenet” szempontjából ennek nyomai kevésbé látványosak is. 1938 szeptemberében indult útjára – a kormányzattal egyeztetve – a Magyar Cél mozgalom,⁵⁸ melyet 1938 nyarán levélváltás előzött meg Kerkai Jenő és Kovrig között.⁵⁹ A KALOT-alapító Kerkai Szegeden működött, és 1937 óta az ottani munkásság hivatásrendi szervezetét is *de facto* ő irányította. (Fiatalsága dacára nehéz lenne túlbecsülni Kerkai jelentőségét a korszak informális neokatolikus társadalmi hálózatában.⁶⁰) Bár először még a KALOT által megszólított „legények” között kifejtendő propaganda ügyében fordult Kovrighoz, az 1938. december 1-jén kezdődött, munkástüntetést követő nyilas, illetve nyilasok által szított zavargások hatására kialakult fenyegetettség-tudat a kormányzatban arra szorította az V. ügyosztályt is, hogy kiemelten foglalkozzon – elsősorban 1939 első hónapjaiban – a munkásrétegek megszólításának lehetőségeivel.⁶¹

Kovrig ambicionálta, hogy a Kerkai által az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) keretein belül megindított szegedi Hivatásszervezet-mozgalom Budapesten demonstratív keretek között váljon országos kezdeményezéssé. Az EMSZO mozgalma már 1938 májusában bizonyította erejét, azonban – Imrédy hosszú éltetése dacára is – világos volt, hogy a szervezet olyan autonóm szerepfelfogással bír, amely nem zárja ki a valódi szakszervezeti jellegű, önálló érdekképviseleti fellépéseket.⁶² A Hivatásszervezet az EMSZO esetenként túlságosan radikális követeléseit igazította volna a kormányzati igényekhez, míg az idealista papok számára a kulturális munka maradt volna a fő feladat.⁶³ Az elképzelés egyszerre tekinthető a neokatolicizmus szellemében fogant, radikális átalakítást hirdető, az osztályharcot nem kezelő, hanem meghaladó lépésnek és az állami érdekérvényesítés kiterjesztésének.

Német nyelvterületen a hasonló, teljes társadalmi integrációt célzó radikális-korporatista irányzatok a fokozatosan felépülő, hatékony szociálpolitikát kívánó kereszténypárti

⁵⁷ Kovrig Béla: *Magyar birodalmi politika – Kárpátaljáról tekintve*. Nemzeti Ujság, 1939. május 21.

⁵⁸ Hortoványi Jenő: *Az EMSZO*. Az Ország Útja, 2. évf. (1938) 12. sz. 387–390.; Marton István: „Adjon Isten”: *Kékinges gyűlés a Vigadóban*. 8 Órai Ujság, 1938. okt. 25.

⁵⁹ MNL OL K29.1 3. d. p) dosszié 143–150. f. Kat. Agrárfajak mappá: Népmozgalmunk propaganda-terve. 1938. jún. 1.

⁶⁰ *Agrárifjúsági vezetők országos kongresszusa Szegeden*. Nemzeti Ujság, 1937. júl. 22. 10.; *Hazánkban olyan szociális életet kell teremtenünk, hogy a Kárpátok medencéjében mindenütt feléledjen a vágy Szent István birodalma után*. Szegedi Új Nemzedék, 1938. április. 3. 2–3. Kontextusához lásd: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, 75–81. Balogh részletesen hivatkozza Nagy Töhötöm, Kerkai ekkori „adjutánsának” részletes naplóit, amely az együttműködés egészére nézve a „kooptálандók” változó helyzetértékelésének legfontosabb tanúbizonyságát adja.

⁶¹ Lackó: *Nyilasok, nemzetiszocialisták*, 153.; Paksa: *A magyar szélsőjobboldal története*, 122–123.

⁶² *30000 főnyi munkástömeg állott ki a függetlenség, szabadság és rend mellett*. Nemzeti Ujság, 1938. május 17. 7.

⁶³ Gergely Jenő: *A katolikus társadalmi mozgalmak az 1930–1940-es években*. Múltunk, 42. évf. (1997) 3. sz. 30–39.

állásponttal szemben az osztályharc meghaladását és a társadalmi békének a *ständische Bindung* (szó szerint hivatásrendi kötés, körülbelül „összekapcsoltság”) politikai-eszmei fordulata révén történő megvalósítását tűzték célul. Weimarban a vita a *Sozialpolitik*–*Sozialreform* szópár mentén artikulálódott (sokszoros osztrák hivatkozásokkal), amelyben a *Sozialpolitik* a fokozotosság-pártiak, így például a Zentrummal szimpatizáló katolikusok, a *Sozialreform* a konzervatív forradalmárok álláspontját sűrítette egy kifejezésbe.⁶⁴ Magyarországon Kovrig 1920 és 1940 közötti fejlődésének (csak utóbb demokratikus fordulatot vevő) íve ennek alapján jellemezhető a *Sozialpolitik*től a *Sozialreform* felé való elmozdulással, amelyben két miniszterelnöke nézeteivel egyaránt találkozott.

A tervezés az V. osztályon zajlott, Kovrig közvetlen felügyelete alatt, és a két miniszterelnöki periódusra egyaránt kiterjedt. A már hivatkozott, Telekinek írt beszámolójában Kovrig jelezte, hogy a Dolgozó Magyarok Szövetségének előkészítése folyamatban van. Indoklása szerint ennek célja az lenne, hogy „ugyanazok a tömegek, amelyek hitbuzgalmi és vallás erkölcsi életüket az EMSZO-val, a KALOT-tal és a SZKIE-vel kapcsolatban élik, politikai és érdekvédelmi tevékenységüket más, de mindenképpen az egységes megnyilatkozást biztosító, közös céger alatt folytassák”. Az így létrejövő hivatásrendi intézmény „kispolgári és munkás-szervezete, érdekvédelmi és érdekszolgálati alakulata lenne a Magyar Élet Mozgalomnak”, s ekként alkalmasabb lenne a pártnál és a mozgalomnál arra, hogy „megküzdjön a szociáldemokráciával”. Telekinek a beszámolóra rávezetett megjegyzéseiből kiderül, hogy komoly fenntartásai voltak az elkötelezetten munkásbarát (és tőkésellenes) katolikus vezetők némelyikével szemben.⁶⁵ Ez vezethetett ahhoz a mai szemmel furcsa megoldáshoz, hogy a Hivatásszervezet rendezvényein az antiszemita kiszólások megmaradtak, a korábbi EMSZO-eseményeken kifejtett tőkeellenes agitációt viszont háttérbe kellett szorítani, amint az az 1939. májusi országos zászlóbontás alkalmával meg is mutatkozott.⁶⁶ Új hangsúlyok jelentek meg: a régi-új vezérszónok Freesz József immár a zsidóság törvényi korlátozásának szükségességére, az anyaság védelmére és a kamarai szerveződés jelentőségére is felhívta a figyelmet. Kovrig közvetlenül nem vett részt az esemény lebonyolításában, de nyugtázhatta: sikerült egy lépést tenni az állam által elősegített teljes hivatásrendi szerveződés végcélja felé.⁶⁷

Mind a KALOT az V. osztály által kevésbé lelkesen támogatott programjai, mind a Hivatásszervezet annál inkább felkarolt eseményei egyértelműen a magyar keresztényszociális gondolat antiszemita, kapitalizmus- és marxizmusellenes diskurzusának kooptálását jelentette, míg éppen a Giesswein Sándor demokratikus és toleráns örökségét hordozó keresztényszocialista szakszervezetek nemcsak kívül maradtak az összefogáson, de Kovrig Telekinek írva kifejezetten ellenfélként, bár gyenge ellenfélként határozta meg azokat.⁶⁸ A próhászkaibanghai gondolat, amely a századfordulós katolikus reformmozgalmakból táplálkozott,

⁶⁴ Jostock, Paul: *Der deutsche Katholizismus und die Überwindung des Kapitalismus: Eine Ideengeschichtliche Skizze*. Regensburg, 1932., kül. 138–139.

⁶⁵ MNL OL K29 1. d. c) dosszié (1938–1941) Kovrig Béla: A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói. 1939. febr. 25. 60–62. f.

⁶⁶ *30000 főnyi munkástömeg állott ki a függetlenség, szabadság és rend mellett*. Nemzeti Ujság, 1938. május 17. 7.

⁶⁷ *Harmincezres tömeg a Hivatásszervezet budapesti országos nagygyűlésén*. Szegedi Új Nemzedék, 1939. május 10. 4. Az esemény „kormányközeli” jellegét és a sajtó irányítását egyaránt mutatja, hogy több lap – legpontosabban és legkiterjedtebben az itt hivatkozott Szegedi Új Nemzedék – az V. osztályon írott, triumfális hangvételű cikkvázlat részeit szóról szóra átvette. K29 3. d. q) dosszié. sz. n., d.n. Vasárnap hatalmas gyűlésen mutatkozott be a Hivatásszervezet. (2 f.)

⁶⁸ MNL OL K29 3. d. q) dosszié. Jelentés a Hivatásszervezet, az EMSZO és a KALOT támogatásáról. d.n. 185. f.

és a világháború, valamint a vereség tapasztalatainak hatására radikalizálódott, ekkorra ötvöződött a hivatásrendi elkötelezettséggel. Így olyan elegy jött létre, amelynek legközelebbi párhuzamai az osztrák hivatásrendi állam megszilárdulása előtti, Engelbert Dollfuss kancellár által kezdeményezett identitáspolitikában lelhetők fel.

A katolikus mozgalmi ernyő sikeres kooptálásának biztos jeleként a földosztás eredeti követelését Kerkai a kormányzati elképzelésekkel összhangban álló módon házhelyek biztosításának igényére csökkentette, és a KALOT legénybeszédeinek követeléseit 1938-tól a hivatalos ünnepeken, gyűléseken a zsidók hasznának visszanyesésére és a földosztásnak erre a formájára korlátozódtak.⁶⁹ Vezetői lapja, amelynek számait Kerkai megküldte Kovrignak, szintén ezeket a követeléseket visszahangozta. Ahogy a munkásság esetében is látható volt, a szociálforradalmár követelések elejtése után a társadalmi „szelep” funkcióját ebben az esetben is az antiszemitizmus látta el.⁷⁰

A kísérlet betetőzése az országossá tett kezdeményezés állami felügyelet alá vonása és osztársadalmi kiterjesztése lett volna. Ezt célozta az 1940 februárjában vitára bocsájtott korporációs törvény (Törvényjavaslat az országos ipari, kereskedelmi és munkakamaráról) is. A Strausz Péter által részletesen elemzett társadalmi és parlamenti vita azonban jelezte: elsősorban a konzervatív-liberális belső ellenzék, amelyet a Gyáriparosok Országos Szövetsége igyekezett – sikerrel – mozgósítani, amely ebben a keresztényszocialista és szociáldemokrata szakszervezetekre is számíthatott (!), a kérdésben nem kész beadni a derekát.⁷¹

Kovrig álláspontja világosan kiderül azokból az erőfeszítésekből, amelyeket 1940 viharos tavaszi-nyári hónapjaiban a kamarai integráció érdekében tett. Az országos kamarákat az állam ellenőrzése alatt, a Hivatásszervezet keretein belül igyekezett volna összefogni, megvalósítva a teljes társadalmi vertikum gazdasági ágazatok szerinti korporatív integrálását. 1940. május végétől vezetése alatt zajlottak megbeszélések, amelyek a Nemzeti Munkaközpont integrációját célozták az osztársadalmi hivatásrendi szövetséggé fejlesztendő Hivatásszervezettel.⁷² A fúzió kísérlete a túlságosan radikális reformer Kerkai-körhöz kötötte volna a gömbösi zárványnak számító, olasz–német mintára működni igyekvő Munkaközpontot.⁷³

⁶⁹ „Az óriási birtoktestekből pedig juttatni [követelünk] azoknak is, legalább egy hajlékra valót, akinek tenyéren földjük sincs. Ha jut a pénzintézeteknek, bankoknak, jusson nekik is. [...] Ne nyereszkedjen a bőrünkön jött-ment zsidó. Ha mi vetettünk, mi is arassunk.” MNL OL K29 3.d. p) dosszié, Beszédvázlat legény számára. [KALOT] 104-105. f.

⁷⁰ A Kovrighoz hasonlóan utóbb a modern magyar kereszténydemokrácia csíráit jelentő náciellenes összefogásban közreműködő Közi-Horváth József tollából származott az az eligazító célú írás például, amelyet a *Dolgozó Fiatalság* közölt (*Nemzeti, szociális és keresztény Nagymagyarország! Dolgozó Fiatalság*, 3. évf. [1938] 4. sz. 1–2.) Ennek tanúsága szerint a nemzetiszocialisták elleni mozgósításban is tevékeny részt vállaló Actio Catholica-főtitkár is osztozott a korszakban épp népszerűvé váló, kitelepítést szorgalmazó antiszemita nézetekben. Írása szerint a „négysszázezer galíciai zsidó” a problémák legfőbb okozója, s bár „vannak gyászmagyarok, akik félelemből vagy anyagi érdekből nyakukba vették ezeknek az új uraknak az igáját”, a szerző bízik abban, hogy „a magyar, keresztény ifjúság ilyen aljasságra nem lesz kapható soha”, és „nem nyugszik addig, amíg ezt az országot a betolakodott galíciaiaktól meg nem tisztítja, amíg ebben az országban az egész vonalon [...] nem biztosítja a magyarság uralmát”.

⁷¹ Strausz Péter: *Korporáció vagy hivatásrend?* 115–119.

⁷² MNL OL K29 3.d. q) dosszié. sz. n. Jegyzőkönyv [1940. május 28.] A Munkaközpont jellegéhez és szerepéhez lásd: Dósa Rudolfné: *A Nemzeti Munkaközpont szerepe az ellenforradalmi rendszer munkáspolitikájában*. Párttörténeti Közlemények, 14. évf. (1968) 3. sz. 158–160.; Erőss Zsolt: *A marionizmus felszámolása: A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban*. Századok, 145. évf. (2011) 1. sz. 161–196., kül. 190–191.

⁷³ Gergely: *A katolikus társadalmi mozgalmak az 1930–1940-es években*, 30.

A tárgyalás jegyzőkönyve nem hagy kétséget afelől, hogy ideológiai szempontból a hangsúlyosan katolikus-nemzeti Hivatásszervezet szellemiségének kellett volna érvényesülnie az új egységmozgalomban. Kovrig csak arra kívánt ügyelni, hogy a többi bevett egyház, mindegyik előtt a reformátusok maguk is tömörülhessenek a Hivatásszervezetben. Ennek elmaradása a már korábban is kritizált osztrák modellhez közelítette volna a korporatista intézményeket, míg ő nemzeti integrációt kívánt, amely minden felekezetet összefog a keresztény nacionalizmus jegyében.⁷⁴

Kovrig a hivatásrendek funkcióival kapcsolatos gondolkodásának alakulása jól mutatja, hogy publicisztikai tevékenységében a harmincas évek utolsó harmadáig meghatározó katolikus megfontolások a politikai tervezés és indoktrináció gyakorlatában háttérbe szorultak. A közigazgatásban dolgozók számára készült előadásában a német – nemzeti szocialista – szociálpolitika korporatista jegyeit emelte ki, a teljes inklúzióra és az azonos termelési ágakban különböző szinteken dolgozó rétegek egymás iránti megértésére, jóindulatára fektetve a legnagyobb hangsúlyt.⁷⁵ 1939-es előadásjegyzeteiben a nemzeti felől a népi politika irányába történő elmozdulásban látta a fejlődés irányát, amely a primitív „honvédelmi állam” felől számos stáción át a totális és a korporatív államban csúcsosodik ki.⁷⁶ Eltűnt az autonómia hangsúlyozása, a keresztény nacionalizmus szellemében felépítendő integratív hivatásrendi szervezet egyértelműen az állam indoktrinációs és szociálpolitikai karjaként jelent meg, feltöltődve a népiség, a *völkisch* gondolat jegyeivel.⁷⁷ Ezeket a folyamatokat áttekintve megállapítható: bár 1940 őszére a kamarák létrehozásáról szóló törvényjavaslat lekerült a napirendről, s a tervezett nagy intézményi fúzió sem valósult meg, az V. osztály által koordinált építkezés a totális hivatásrendi reform felé felfedi a transznacionális folyamatok komplex hatásmechanizmusát. Szintén végig érezhető Kovrig tevékenységének fontossága, de elvi – a gyakorlati erőforrások szűkössége által meghatározott – jellege is. A folyamat végső eredménye ugyanis a Magyar Szociális Népmozgalom lett, amelyből végül a Nemzeti Munkaközpont kimaradt. Ennek is inkább csak tag-szervezetei (KALOT, EMSZO, kisebb mértékben a Hivatásszervezet) rendelkeztek továbbra is valós társadalmi bázissal. Ám az V. osztály munkája és befolyása a legváratlanabb helyzetekben azonosítható – így például az MSZn későbbi, „háromkalapácsosként” ismertté vált logója a propagandahivatal bábáskodása mellett született meg egy tanácskozáson 1939 januárjában, tehát még Imrédy miniszterelnöksége alatt.⁷⁸

A korporatista alkotmányreform tervei

Az alkotmányos átalakulás lehetősége kapcsán az V. osztályon végzett tervezőmunka egy további perspektívából enged betekintést a Teleki és Kovrig körül kialakult értelmiségi hálózat gondolkodásába és a neokatolikus reform eszmevilágába. 1939–1940-ben a miniszterelnök

⁷⁴ MNL OL K29 1. d. c) dosszié (1938–1941) 52-74. f. Kovrig Béla: A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói. 1939. febr. 25. 63-64. f.

⁷⁵ MNL OL K29 2. d. i) dosszié (1938–1941) 73-106. f. A Nemzeti Szocializmus Szociálpolitikája. Dr. Kovrig Béla OTI igazgató, egyetemi magántanár előadása a Közigazgatási Továbbképző Tanfolyamon, 1939. márc. 21.

⁷⁶ MNL OL K29 2. d. i) dosszié (1938–1941) 131-134. f. Előadásvázlat [Esztergom, 1939]

⁷⁷ „A népcsoportok ösztönéletét delejes erővel átható nacionalizmus ott alakítja a közgondolkodást és a politikai akaratot, ahol a történelmi együtthatók kitermelték a népi élet nemzeti formáját. [...] A földdel eljegyzett, hagyományos, szerves, gyökeres népi egyéniség kívánunk maradni.” Kovrig: *Keresztény nacionalizmus*, 7., 10.

⁷⁸ MNL OL K29.1 3.d. q) dosszié, 1939. jan. 20. A Magyar Dolgozók Hivatásszervezetének megalakítása, 119-122. f.

biztatására az eddig feltártnál kiterjedtebb tervezés folyt a magyar állam intézményi kereteinek átalakításáról, mely az V. osztályon különösen a kamarákról szóló törvény elakadása nyomán vált intenzívvé. Nemcsak az Ablonczy Balázs által közzétett és Petrás Éva által is Kovrignak tulajdonított 1940-es tervezet készült el,⁷⁹ hanem legalább három további vitairat. Ezek közül egyben báró Kaas Albert mérsékeltebb korporatista reform lehetőségét mérlegelte, míg a másik kettő Ottlik László parancsuralmi és hivatásrendi államvíziójának általános, illetve polemikus kifejtését tartalmazta.

A nyilas veszedelem ellenére az Imrédy kormánypártban marad híveivel szembeni szembefordulást is elősegítő kezdeményezés nem talált pozitív fogadtatásra az *establishment*-ben.⁸⁰ A kudarc dacára a részben „Titkos!” minősítést kapott munkálatok kiváló betekintést nyújtanak az alkotmányos gondolkodás korporatista vonulatába. A szövegekből világosan kiderül, hogy a cél a liberalizmussal összekapcsolt parlamentáris hagyományokkal való gyökeres szakítás volt. A szakítás utáni rend két pillérét a végrehajtó hatalom megerősítése és a korporációkon nyugvó képviseleti rendszer bevezetése alkotta volna. Kaas Albert – aki jogásként korábban is kiemelte már a magyar állami hagyományok sajátosságait – ezt a megyék képviseletével egészítette volna ki, míg Ottlik határozottabban a központi hatalom megerősítését javasolta.⁸¹ Kaas elképzelését erősíthette Kovrig nézete az országok természetes szerkezetének jelentőségéről, amit Ausztria Engelbert Dollfuss hivatásrendi fordulata alatt is megőrzött föderatív formája is példázott.⁸²

A reform idején keletkezett szövegeket vizsgálva azonban feltűnik: a hivatásrendi szerveződésre tett utalásokban Ausztria immár csak említés szintjén szerepelt, és a korszakban igen népszerű, ám Kovrig által túl régimódinak ítélt Portugália sem tekinthető egyértelmű mintának.⁸³ Konkrétabbak a hivatkozások a totális ideológiákra, elsősorban az olasz rendszerre, illetve általánosságban arra a vélekedésre, hogy a parlamentarizmus kora végeztével az autokráciák időszaka veszi épp kezdetét – s „végül most már ez a recessív hullám le fogja dönteni a rendszer fellegráit, Franciaországot és Nagybritanniát is”.⁸⁴ Ebben a kontextusban – összhangban azzal, ahogy Kovrig a nagyhatalmi hatás és a sokkal erősebb szomszédokkal rokon rendszer, tehát „a szociális nacionalizmus” szükségszerűsége mellett érvelt – Ottlik is leszögezte: „...az államirányítás hatalmát valóban autokratikussá kell tenn.”⁸⁵ Szintén erről tanúskodnak Kovrig ebből az időszakból fennmaradt könyvrendelése (túlnyomóan

⁷⁹ Ablonczy Balázs (szerk.): *Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest, 2000. 443–463.; Petrás: *Társadalmi tanítás és szociális kérdés*, 15.

⁸⁰ Ablonczy: *Teleki Pál*, 415–418., 423–424., 487.; Sipos: *Imrédy Béla*, 122–123.

⁸¹ A hagyományok szerepéhez Kaas gondolkodásában lásd: báró Kaas Albert: *Az alkotmányfejlődés tényezői*. Budapest, 1926., benne a vármegyék szerepéről kül. 55–59.; uő: *Az ezeréves magyar tragédia*. Budapesti Szemle, 235. köt. (1934) 683. sz. 1–40., kül. 31–34., 39–40. Kaas erre vonatkozó 1939–1940-es elképzeléseit összefoglalja és bírálja: MNL OL K29.1 4.d v) dosszié (1938–1941) Ottlik László: Megjegyzés Kaas Albert báró memorandumára. (a továbbiakban: Ottlik: Megjegyzés) 1940. aug. 3. 1166–1177 f., kül. 1166. f.

⁸² Kovrig Béla: *Új rendiség felé*. Magyar Szemle, 21. köt. (1934) 5–8. sz. 15–25., kül. 24.; uő: *Keresztény államépítés Ausztriában*. Katolikus Szemle, 48. évf. (1934) 5. sz. 305–307.

⁸³ Kovrig: *Úti látomás nemzet- és szabadságról*, 28.

⁸⁴ MNL OL K29 5. d. z) dosszié (1938–1941) Ottlik László: Promemoria. d.n. [a szövegek környezetből kiderül, hogy jóval Imrédy bukása után, 1939 második felében vagy 1940 elején keletkezett a szöveg.] (a továbbiakban: Ottlik: Promemoria) 60–68. f., kül. 60. f.; uő: Megjegyzés, 1173–1174. f.

⁸⁵ Ottlik: Megjegyzés, 1174.

kurrens nemzetiszocialista irodalmat rendelt külföldről), illetve intenzív levelezése az olasz korporatizmust bemutató írások magyarra fordításáról és közléséről.⁸⁶

A tervezetekben a kereszténységről kevés szó esik. Ezzel együtt kétségtelen, hogy továbbra is komoly szerepet szántak az állammal összhangban működő felekezeti munkának a társadalmi konfliktusok, az „osztályharc” meghaladásában. A paradigmatisz szöveg e tekintetben Kovrig Béla nyomtatásban is megjelent, már többször idézett „Keresztény nacionalizmus” című tanulmánya, mely az alkotmányreform gondolataig vezető neokatolikus út egyik fontos kiindulópontját képezi. A kereszténység funkciója, mint ez a szöveg rávilágít, a nemzet fogalmának és önállóságának kiemelése, ezáltal korszerű, de félreérthetetlen *differentia specificaval* rendelkező magyar államideológia elhatárolása a versengő fasiszta és nemzetiszocialista rendszerektől, ám betagozódva a vezéri irányítás alatt létrejött „szociális nacionalizmusok” Európájába.⁸⁷

A korporatizmus diskussziója szorosan összefonódott a parlament törvényhozói funkciójának korlátozásával vagy megszüntetésével. A végrehajtó hatalom – a király/kormányzó és a nádor/miniszterelnök együttesen – Kaas, Ottlik és Kovrig szerint egyaránt megerősítendő lett volna, de Kaas volt az egyetlen, aki a parlamentnek kifejezetten törvényalkotói funkciókat is fenntartott volna. Emiatt bírálta javaslatát Ottlik, akinek tételes és igen polemikus összefoglalójából Kaas elvesztett memorandumának pontjai is kiviláglanak. Ottlik ugyanis a leghatározottabban a „korszellem” követelményeként határozta meg a döntéshozatali folyamatokból a képvisleti szerv kizárását. Rámutatott, hogy az ezt végrehajtó államok sikeresek, mert képesek elkerülni a parlamenti matematikák és viták kényszereit.⁸⁸ Azonosítható a tervezetekben a Kovrig munkássága kapcsán már elemzett, tősgyökeres magyar örökségként bemutatott vezérelvű „politikai hagyomány” is, melyben a központi, végrehajtó akaratot csupán erkölcsi korlátok kötik a cselekvésben és szempontjai érvényesítésében.⁸⁹ Erre a kérdésre esett a két Ottlik-memorandum fő hangsúlya, de ezt emelte ki Kovrig is propagandafőnöki tevékenysége elején egy ritka „elszólásában”, kijelentve, hogy „az egyeduralom az idő, a jelen szükségletévé” vált.⁹⁰ Hasonló gondolatokat hangoztatott 1940 októberében a Magyar Nemzeti Szövetség alakulását követő érdi konferencián újdonsült

⁸⁶ Ennek külpolitikai kontextusához és Kovrig vélekedéséhez lásd a már idézett memorandum vonatkozó helyét a nemzeti szocializmus Európa-szerte diadalmas áramlatához való igazodásról: MNL OL K29 2. d. i) dosszié (1938–1941), Emlékeztető szociális dolgokról., d.n. kül. 203–204. f. Lásd még: Ottlik: Promemoria, 60–68. f.; MNL OL K29.2 5. d. Kovrig Béla személyes levelezése, A Grill-féle könyvkereskedés bibliográfiai szolgálatának ajánlatai [Kovrig rájegyzéseivel a megrendelendő könyvekről] 73–75., 88. f., illetve MNL OL K29 1. d. g) dosszié (1938–1941) [levelezés 1940–41 fordulóján magyar lapokban közlésre szánt olasz írásokról, benne a társadalmi berendezkedést bemutató munkákról] 28–30. f., illetve ugyanitt Kovrig és munkatársa, Köncse Jenő levelezése 1940 derekán hasonló témában mások mellett Torma Domokos miniszterelnökségi osztálytanácsossal, sajtóreferenssel, továbbá Köncse megjegyzésével (1940. aug. 8.), mely szerint a miniszterelnök „várja a jó fordításokat”. 325–326. és 452–453. f.

⁸⁷ Kovrig: *Keresztény nacionalizmus*, 8.

⁸⁸ Ottlik: Megjegyzés, 1172., 1175–1176. f.

⁸⁹ Lásd még: Ottlik: Promemoria, 64–65. f.

⁹⁰ Kovrig: *Társadalomszervezés és alkotmányosságunk*. In: uő: Korfordulón. Budapest, 1940. 300–318., kül. 302. A szöveg eredetileg a Magyar Szemle 23. kötetében jelent meg 1935-ben, és talán nem véletlen, hogy az elképzeléssel akkor lépett újra a nyilvánosság elé, amikor a gömbösi kísérlet után ismét felmerült egy autokratikus fordulat lehetősége.

kolozsvári egyetemi tanárként, ahol az informátori hálójába is kooptált, egykori radikális munkásvédő Freesz Józseffel együtt tört lándzsát Teleki reformtervezete mellett.⁹¹

A következőkes „vezérelvű fordulat” mellett Ottlik állt ki a leghatározottabban. Ő – Kovriggal ellentétben – alig-alig mutatott rá történeti előzményekre, annál többször hivatkozott kortárs példákra. A vezérek szerepének felívelése az előző években megítélése szerint a parlamenti hanyatlás érméjének másik oldalát jelenti csupán, együttesen pedig a szerves és konkrét kormányzathoz való visszatérés szellemét jelzik.⁹² Érvelésében Ottlik hangsúlyosan hivatkozott Carl Schmittre,⁹³ aki ekkorra már nem pusztán a weimari köztársaság válságának teoretikusa volt, hanem a Harmadik Birodalom legitimálója is. Ám Schmitt nem volt hiteltelen katolikus körökben sem, 1923-os könyvében még a politikai katolicizmusban találta meg az „idegen” gyökerű, hódító és társadalmakat elpusztító bolsevizmus ellenszerét, amelyet azonban csak a cézári hatalommal elegyítve tartott hatékony társadalomszervező elvnek.⁹⁴ Ebben a formájában gondolata a keresztény nacionalizmus előképének is tekinthető.

Schmitt e korai-középső (nemzetiszocialista társutassága előtti) korszakának gondolatai maguk is olyan hatásokat tükröznek, amelyek ugyan a Német Birodalomban és a konzervatív forradalom borusszo-német irányzataiban is elterjedtek, ám amelyek egészében véve mégis az osztrák katolikus újkonzervativizmussal rokoníthatók leginkább. Az abszolút állam és a korporatizmus legkövetkezetesebb összekapcsolása Othmar Spann Vogelsang és más katolikus gondolkodók hatását (is) tükröző munkásságában bontakozott ki, amelyet a már bemutatott *Sozialreform* irányzat leginkább kiegészítő változataként jellemezhetünk.

Spann talán az egyetlen komoly konzervatív forradalmár teoretikus, akinek a húszas években a közgazdaságtanban, a harmincas években pedig társadalombölcsselete nyomán komoly, számos folyóiratban kimutatható recepciója volt Magyarországon. Külön érdekes, hogy a *Magyar Szemlé*ben Kovrig 1934-ben még élesen kritizálta Spannt. Értékelése nagyon pontos, máig kiváló összefoglalása a spanni univerzalizmusnak, kritikája pedig a *Quadragesimo Anno* szempontjából nézve a legteljesebb mértékben megalapozott volt. Az 1934-ben író Kovrig szerint Spann rendszerében „a központi társadalmi hatalom a központi rendé, az államrendé. Az állam azonban nem egyéb társadalmi csoportokból és erőkből alakul ki, az állam alapja nem valaminő gazdasági vagy bármilyen népválasztotta parlament, mert szerinte az állam önmagából való, az állam a közhatalmat hordozó személyek összessége. [...] [A]z államrend [...] önmagáért felelős, önmagát alkotó, önmagában való társadalmi képlet.” Spann univerzalizmusával (az állam mint egyszerre önálló, de a társadalom egészét megtestesítő, azzal mély pszichológiai és elvi közösségben létező szervezet) Kovrig a katolikus univerzalizmust szegezte szembe, amelyben az öntudattal rendelkező egyén közvetlenül is az állam tagja, és egyéenként a politika alanya marad.⁹⁵

Az 1939–1940-ben az V. osztályon kidolgozott alkotmányos reformelképzelések ugyanakkor a *Quadragesimo Anno* egyéni és kollektív társadalmi autonómiafelfogását feladva

⁹¹ Balogh: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, 95.; Freeszhez lásd: MNL OL K29 1.d. c) doszsié (1938–1941) 158–172. f. Kovrig Bélától a háborús propaganda-szolgálat tárgyában. 1939. aug. 29.

⁹² Ottlik: Megjegyzés, 1167. f., Promemoria, 60., 67–68. f.

⁹³ Ottlik: Promemoria, 63. f.

⁹⁴ Schmitt, Carl: *Römischer Katholizismus und politische Form*. Hellerau, 1923.

⁹⁵ Kovrig: *Új rendiség felé*, 21–23.; uő: *A keresztény rendi állam*. Magyar Kultúra, 23. évf. (1936) 363–366., kül. 365. Ennek kifejtéséhez a nemzetiszocializmus elleni harc kontextusában: Közi-Horváth József: „Divini redemptoris” – „Mit brennender Sorge”. Katolikus Szemle, 51. évf. (1937) 5. sz. 284–288.

éppen hogy spanni, „univerzalista” álláspontra helyezkedtek. Ebben a perspektívában az állam–társadalom különbségtétel – s ezzel az autonómia elve – elmosódott, mivel egyfelől az állam a társadalom értékválasztásainak, ösztöneinek természetes s összegző politikai kifejeződéseként szerepelt, másfelől pedig reformmunkája révén a társadalom (újra)teremtőjeként tűnt fel.⁹⁶ A „keresztény nacionalizmus” nyelvében az autonómiák elvét nemzeti egysegdiskurzus váltotta fel, az állam–társadalom megfeleltetéshez szükséges politikai közösség hangsúlyozásával.

Ahogy a kamarák reformja, úgy az alkotmány megváltoztatása is túlságosan sok ellenállást váltott ki ahhoz, hogy Teleki kitartson mellette.⁹⁷ Politikusi helyzetértékeléséből kiindulva alighanem a náci és nyilas veszéllyel szemben feleslegesen megosztónak, habitusából következően pedig méltatlannak találhatta az elhúzódó, pártján belüli és kívüli harcot. Ez Kovrig nagyszabású reformokkal foglalkozó működésének végét is jelentette 1940–1941 telén, s ezt követően az V. osztály egyes elemei – immár Nemzetpolitikai Szolgálat néven – a gyakorlati propagandára koncentráltak. Jól ismert, hogy amikor Kovrig Béla újból rendszeresen foglalkozni kezdett a társadalmi reform és modernizáció kérdésével, elképzelései jelentős mértékben ismét a katolikus autonómia és szubszidiaritás gondolatával mutattak rokonságot, s működése mindenekelőtt a modern magyar kereszténydemokrácia alapjainak lerakásához járult hozzá. Ez az időszak egyben a „felejtés” kezdetét is jelentette: különösen Teleki Pál második miniszterelnöksége kapcsán maga Kovrig kezdett hozzá a „függetlenségi” elemek kidomborításához, az antiparlamentáris kormányzati kezdeményezések – ezzel együtt a kísérlet transznacionális elemeinek – elhalványításához.⁹⁸

Konklúziók: A harmincas évek végének keresztény nacionalizmusa az histoire croisée perspektívájában

A magyar társadalom hivatásrendi átszervezésének gyakorlati és elméleti erőfeszítései egyaránt tükrözték a neokatolikus reform híveinek harmincas évek végére kialakult ambivalens pozícióját és az irányzatot érő számos, nem minden esetben összeegyeztethető hatást. A weimari katolikus-korporatista és ordoliberalis gondolat ereje érezhetően meggyengült, ahogy a *Quadragesimo Anno* autonóm korporációkra vonatkozó gondolatvilága is háttérbe szorult, különösen a politikai tervezés területén. A korporatista integráció elsősorban a politikai kooptáció eszközkévé vált, ideológiája pedig a keresztény politizálást kísérelte meg ötvözni a részben német, részben hazai *völkisch*/fajvédő hagyományok egyes elemeivel. Célja a megfelelő népi alany létrehozása volt, amely szociális jogokkal rendelkező, idegen elemektől megtisztított és az idegen befolyással szemben csatasorba állítható tömegek identitáspolitikai mobilizációját jelentette – szociálpolitikai pacifikálásuk mellett.

A transznacionális hatások értékelését tovább bonyolítja, hogy egy minta többféle transzfer eredményeként épülhetett be a hazai diskurzushoz. Kovrig és Teleki, felkarolva Mihelics Vid és mások erőfeszítéseit a portugál társadalmi rendszer népszerűsítésére, az *Estado Novo*ban olyan mintát igyekeztek felmutatni, amely bizonyítja egy kisállam képességét a nagyhatalmakkal szembeni önállóság megőrzésére és a saját hagyományaival összhangban végrehajtott – katolikus – modernizációra.⁹⁹ (A Kereszt Könyvtára sorozat első terveiben éppen Salazar Teleki előszavával megjelent, *A békés forradalom* című munkája szerepelt

⁹⁶ Spann, Othmar: *Gesellschaftslehre*. Leipzig, 1930.³ 507.

⁹⁷ Ablonczy: *Teleki Pál*, 486–488.

⁹⁸ Kovrig Béla: *Magyar Társadalompolitika*. Budapest, 2011., kül. 230–254.

⁹⁹ Nyári: *A Sándor-palotától a ravatalig*, 120–121.

egyetlen külföldi műként!)¹⁰⁰ Ez azonban nem jelentette, hogy szakpolitikák tekintetében vagy akár az alkotmányos reform ügyében a portugál példa közvetlen hivatkozási alapként jelent volna meg. Mint láthattuk, Salazar rendszere éppen hagyományos tekintélyelvű vonásai miatt elégtelennek is tűnhetett a központi hatalom megerősítésére törekvő szerzők számára.

Az olasz fasizmus már egyértelműen követendő példaként jelent meg a szövegekben. Az elismerés azonban nem jelentett teljes azonosulást: a keresztény nacionalizmus ideológiáját autochtonként pozicionálva az olasz hatás inkább a társadalompolitika és a társadalomszervezés egyes konkrét vonatkozásaiban jelenhetett meg közvetlen inspirációként. Olaszország – mint jóindulatú, de nem fenyegető nagyhatalom – a legmelegebb szimpátiát élvezte, és egyes szakpolitikái, valamint újszerű, a társadalom megszervezésére szolgáló intézményei feltétlen elismerést váltottak ki neokatolikus körökben is. Kovrig és mások a nyilvános diskurzusban az állam totális jellegét kritizálták ugyan reformkatolikus nézőpontból, de éppen a vizsgált időszakban ez is háttérbe szorult, a politikai tervezésben pedig a fenntartások egyáltalán nem kimutathatók.

A nemzetiszocialista Németország pozíciója minden egyéb példához képest különleges maradt. Egyfelől jelentős veszélyforrásként tűnik fel, különösen a nyilasokon keresztül megmutatkozó közvetett hatások miatt. Másfelől a magyar újjobboldal nyelve ugyanazokból a konzervatív forradalmár hagyományokból is táplálkozott, amelyek a német értelmiségi közbeszédben is tovább hatottak, s a német társadalompolitika eredményeire sem terjedt ki a rendszer jellegével szemben megfogalmazott kritika. Sőt, mint láthattuk, a német minta Ottlikot és Kovrigot arról is meggyőzte, hogy valamilyen autokratikus, vezérelvű, ám szociálisan érzékeny állam az egyetlen valóban ígéretes jövőkép a szemeik előtt körvonalazódó, liberalizmus utáni Európában.

Az osztrák hatások ismét más szempontból bizonyulnak nehezen megragadhatónak. Othmar Spann univerzalizmusa közelebbi eszmei rokona Kovrig és Ottlik gondolkodásának a második világháború kitörésének időszakában – s talán az 1939–1940-es Telekiének is –, mint bármely másik vizsgált eszmerendszer. A hivatásrendi állam, amelyet szokás volt a spanni eszmével rokonítani, ekkor már ritkán kapott említést, ami azonban az *Anschluss* nyomán nagyon is érthető. Ez azonban nem változtat azon, hogy a weimari újjobboldal mellett az azzal sokszorosan rokon, a német konzervatív forradalom egyik irányzatának is tekintett spanni univerzalizmus hordozza a legtöbb közös jegyet a Kovrig körüli csoport gondolkodásával.

Összességében az V. osztály tevékenységéhez kapcsolódóan 1938–1940-ben kibontakozó társadalomszervező munka és az államreform előkészítése arra világít rá, hogy a magyar politikai fejlődés akár kisebb – és mind politikai-gyakorlati, mind elméleti értelemben zsákutcásnak bizonyult – leágazásai sem elemezhetők sem a nemzeti kereteken belül, sem egy egydimenziós transzfertörténeti perspektívában. A pozitív példa (Portugália és bizonyos mértékben Olaszország) nem jelentett szerves hatást, de az elutasított minta (Németország) is hathatott pozitívan megítélt történeti előzményei és sikeres szakpolitikái révén, és a ritkábban említett, párhuzamos fejlődés révén kialakult, jól ismert irányzat (Ausztria) hatása a hivatkozások megritkulása ellenére sem zárandó ki.

A példák, minták, hivatkozások sokasága sem feledtetheti továbbá, hogy mindezek hatása mellett, de mégis belső dinamikák által meghatározott módon a politikai közösségeken belül is folyamatosan innováció zajlik. A keresztény nacionalizmus ideológiája az újjobboldali áramlatok olyan oldalhajtása volt, amely a harmincas évek végén a közösséggel

¹⁰⁰ MNL OL K29 5.d. z) dosszié (1938-1941) 1411., 1420. f.

ideológiák által dominált kontinentális európai és magyar közgondolkodásban egy mérsékeltebb irányzatot, a neokatolikus reformot kívánta adaptálni a lezajlott ideológiai radikalizálódáshoz és a konkrét kül- és belpolitikai kihívásokhoz. Ahogy nőtt a német fenyegetés és egy újabb világháborús vereség nyomán a katasztrófa esélye, ez az irányzat politikai beállítódásai révén természetes szövetségese maradt a nemzeti szocializmus ellen állást foglaló csoportoknak. A történetírás már feltárta: a vezérelvűség és az állam irányította korporatizmus eszméi felől volt visszaút a katolikus autonómia eszméi felé, aligha függetlenül ettől az 1943-tól felgyorsuló közeledéstől. Ennek egyik terméke volt a modern magyar kereszténydemokrácia Gergely Jenő és mások feltáró munkásságának köszönhetően megismert születése 1942–1944-ben, melynek komplex ideológiai összefonódásai azonban már a transznacionális történelem más fejezetéhez tartoznak.¹⁰¹

GERGELY ROMSICS

Reform in the Name of Christian Nationalism: Transnational Aspects of a Neo-Catholic Political Enterprise

The essay seeks to broaden existing perspectives on the ideology of Neo-Catholic reform during the last years of the 1930s in Hungary. Following a decade marked by conservative consolidation, Hungary after the Great Depression experienced a shift towards various New Right positions, that became dominant in the establishment. Neo-Catholics gained considerable influence after the successive failures of Gyula Gömbös' quasi-fascist reform plans and the subsequent Darányi government. The group of experts and activists around influential scholar turned propaganda chief Béla Kovrig presented in turn a program that sought to integrate corporatist, Neo-Catholic social thought and the autocratic trends observable in the decade – to which Hungary was no exception. The essay examines two attempts engineered by Kovrig – the integration of existing labour organizations and constitutional reform in the spirit of corporatism – in an effort to find the place of this ideological stream. Using previously unreferenced archival material, the essay contributes to the discourse by mapping transnational connections that shaped the ideas of Neo-Catholic reform in Hungary. The image that emerges is a complex one: it is clear that autocratic corporatist states left their mark as general ideals to be approximated, while at the level of specific policies, the totalitarian states – Italy and Germany – influenced practical thinking more, despite a refusal to accept a totalitarian turn in Hungarian politics.

¹⁰¹ Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus*. Századok, 121. évf. (1987) 1. sz. 3–48.; Balogh: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika*, 145–158.; legújabbban: Petrás Éva: „Totális állam és keresztény álláspont összeférhetetlen”: Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. In: Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán: A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. Évfordulójára*. Agyagosszergény, 2019., kül. 89–94.

KELLER MÁRKUS

A családi ház a magyar lakáspolitikában a második világháború után: transzfer, átvétel, hibridizáció*

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a családi ház mint lakástípus milyen szerepet játszott a második világháború után – különösen az 1950-es és 1960-as években – Magyarország és az NSZK lakáspolitikájában. Teszem ezt azért, mert a családi ház mint az építészeti diskurzusban meglehetősen vitatott lakásforma kiválóan alkalmas arra, hogy általa megvizsgáljuk: az állam milyen elvek mentén és milyen szándékokkal vett részt a második világháború után újra élesedő lakáskérdés megoldásában. Továbbá alkalmas annak felderítésére is, hogy a háború utáni években megerősödő új építészeti és értelmiségi elit milyen nemzetközi (főleg európai) mintákat vett át, alkalmazott Magyarországon a lakhatási válság megoldása érdekében, és hogyan igyekezett azokat a magyar viszonyokhoz adaptálni.

A véleményformáló elit tanulmányozását több tényező is indokolja. Egyrészt a rendelkezésre álló források szinte kizárólag az ő hangjukon szólnak. Másrészt, mivel a tárgyalt időszakban a magyarországi döntéshozatali mechanizmusok semmiképpen sem nevezhetők demokratikusnak, az ő meglátásaik határozták meg a központi szabályozást. Harmadrészt látni fogjuk, hogy azt a diszkurzív teret, amelyben a lakhatási problémák megvitatásra kerültek, kerülhettek, szintén az új építészeti elit uralta. Ebből következően az építészeti eliten kívül eső csoportok véleményét a lakhatásról, nem a diskurzusokból, hanem leginkább az általuk épített lakásokat tanulmányozva lehet megismerni. A korabeli népszámlálások adatait segítségül hívva a tanulmány második felében erre is kísérletet teszek.

A lakáskérdés 1945 után

A lakáskérdés azoknak a problémáknak a foglalatja, melyek a 19. század közepétől az iparosodás és az urbanizáció következtében a lakosság szegényebb részeinek megfelelő lakáshoz jutását akadályozták. Az így fellépő lakásínség megoldására (mely később nemcsak mennyiségi, hanem minőségi értelmezést is nyert, és nemcsak a társadalom alsóbb rétegeit érintette) az elmúlt két évszázadban különböző megoldásokat dolgoztak ki, melyek két fő típusba tartoznak. Az egyik a szocialista típus, mely a lakást az állam által biztosítandó infrastruktúra részének (azaz nem árunak) tekintette, és a lakhatás átalakításával a társadalmat is át akarta alakítani. A másik a polgári típus, mely sokkal inkább az öntevékenységre és az egyéni takarékoságra, illetve annak segítésére alapozott a kérdés megoldásában, céljai

* A tanulmány elkészítését az OTKA K119671 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

között pedig a fennálló társadalmi rend megerősítése és nem egy új társadalom kialakítása szerepelt.¹

A második világháborút követően a lakáskérdés újra egész Európában aktuális lett. A tömeges lakásépítés céljai és dilemmái is mindenütt hasonlóak voltak. Egyszerre kellett volna a gyorsaság és a minőség követelményének megfelelni, valamint a lakbéreket, de ezzel együtt az állami költségeket is alacsony szinten tartani. Szintén megoldhatatlannak tűnt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a jó minőségű lakáshoz mindenki egyenlő esélyekkel vagy valamiféle általánosan elfogadott igazságosság figyelembevételével jusson-e hozzá. Vita tárgyát képezte az is, hogy a lakásproblémák megoldásához a lakástulajdon erősítése vagy a bérlakások építésének támogatása visz-e közelebb, illetve hogy az állam közvetlenül vagy közvetve avatkozzon-e bele a lakáspiac folyamataiba.² Ezek a dilemmák lényegében azóta is strukturálják az európai (és észak-amerikai) lakáspolitikát, és a rájuk adott, időben sokszor változó válaszok kijelölték az egyes európai országok, társadalmak útját.

A lakáspolitikai fontossá és állami feladattá válásával párhuzamosan az építészek és az építészet társadalmi presztízse ebben az időszakban ugrásszerűen megnőtt. 1945 után egyre kevésbé szorult magyarázatra az a tétel, hogy az építészet és az épületek által megváltoztatható a társadalom. Ennek következtében az építészek javaslatai és koncepciói az egyes társadalmi problémák megoldására különös hangsúlyt kaptak a korszakban.³ Kiválóan tükrözik ennek az igénynek az evolúcióját a különböző építészeti irányzatok kiáltványai, melyek a 20. század elejétől az egész társadalom megváltoztatásának igényével léptek fel.⁴

A lakáskérdéssel kapcsolatos problémákra az európai államok különbözőképpen válaszoltak.⁵ Nyugat-Németországban a különböző pártok véleménye lényegében megegyezett abban, hogy az öröklakások és a családi házak építése, birtoklása, illetve ezeknek a támogatása jelenti a végső megoldást. Ennek ellenére az állam az újjáépítés korai időszakában a bérlakások építésére fordította az erőforrásait, azok építését kedvezményes kölcsönökkel, adókedvezményekkel ösztönözve s ezzel kialakítva az államilag támogatott bérlakások piacát.⁶ Az emögött meghúzódó filozófia szerint az államilag szabályozott bérű és minőségű lakások a szabadpiac lakásainak árára mérséklő, minőségére pedig javító hatással vannak, így elkerülhető, hogy a lakáspiacon a lakáshiány miatt az árak az egekbe szökjenek. A bérlakások

¹ Häußermann, Hartmut – Siebel, Walter: *Soziologie des Wohnens*. München, 2000. 88–89.; Zimmermann, Clemens: *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik. Die Reformbewegung in Deutschland 1845–1914*. Göttingen, 1991.; Frank, Harmut – Schubert, Dirk (Hrsg.): *Lesebuch zur Wohnungsfrage*. Köln, 1983.; Eberstadt, Rudolf: *Handbuch des Wohnungswesens und Wohnungsfrage*. Jena, 1917.; Wolf, Julius Dr.: *Die Wohnungsfrage als Gegenstand der Sozialpolitik*. Jena, 1896.; Engels, Friedrich: *Zur Wohnungsfrage*. In: Marx-Engels-Werke. Band 18. Berlin, 1989. 209–287.

² Schulz, Günter: *Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik von 1945–1957*. Düsseldorf, 1994. 18.

³ A „társadalmi mérnök” jelenségről, illetve ennek 1945 előtti előzményeiről, az építész szerepek és karrierük kontinuitásáról lásd: Kuchenbuch, David: *Geordnete Gemeinschaft. Architekten als Sozialingenieure – Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, 2010.; Diefendorf, Jeffrey M.: *In the Wake of War. The Reconstruction of German Cities after World War II*. Oxford, 1993. 125.

⁴ Conrads, Ulrich (Hg.): *Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts*. Berlin, 1964.

⁵ A lakáskérdés természetesen nemcsak európai, hanem globális probléma, de a magyarországi jelenségek értelmezéséhez az európai kereteket elegendőnek tartom.

⁶ Häußermann–Siebel: *Soziologie des Wohnens*, 147.

építése mellett azonban az 1950-es évek közepétől a Német Szövetségi Köztársaságban, mint látni fogjuk, a lakástulajdon megszerzésének segítése, különösen annak családi házas formája az állami lakáspolitikai kiemelt céljává vált.

A (lakás)piac ilyesfajta állami befolyásolása Európa legtöbb államában elfogadottá vált és megtörtént. Különbség inkább csak az állami beavatkozás mértékében, illetve időtartamában volt: a kommunista diktatúrákban a bérlakás piac egészét államosították. A nyugat-európai demokráciákat összehasonlítva jól látszik, hogy Németországban és Angliában az újjáépítési szakasz végén (ezt az 1960-as évre teszi a szakirodalom) az állam (a nagy költségekre hivatkozva) fokozatosan kivonult a lakásépítésből: kedvezményes lakbérű ingatlanok építése és fenntartása helyett inkább az egyéneket támogatják ezután különböző segélyek formájában.⁷ A skandináv országok vagy például Ausztria pedig lényegében máig kitartottak az erős állami jelenlét politikája mellett.⁸

A vonatkozó külföldi szakirodalom alapján négy téma köré lehet rendezni az elmúlt százszázötven év diskurzusait a lakáskérdéssel kapcsolatban.⁹ Ezek az önsegélyezés, az egyéni takarékoskodás támogatása; a telekspekuláció hatása a lakásépítésre; a lakástulajdon mint a társadalom pacifikálásnak az eszköze; végül az állami-társadalmi szerepvállalás a lakásépítésben, a lakás piacon. Ebben a tanulmányban a két utóbbit, ezek közül is hangsúlyosan a lakástulajdon és a társadalom szövetének megerősítésére irányuló állami törekvések összefüggéseit vizsgálom.

A családi ház mint építészeti probléma a 20. század első felében

Az eszményképek és a valóság közötti feszültség máig az egyik legfontosabb hajtóanyaga a lakásépítésről folyó diskurzusnak. Az építészek, szociológusok és a lakáshatással foglalkozó egyéb szakemberek által kidolgozott normák, ideálok és a végül megépülő lakások tulajdonságai közötti eltérések újra és újra frusztrációhoz vezetnek. Az utóbbi oka legfőképpen az, hogy nagyon nehéz egyezségre jutni a helyes, a jó lakhatás jellemzőiben. Különösen élessé vált ez a probléma a második világháború után, amikor a lakáshiányt tömeges lakásépítéssel igyekeztek felszámolni. A nagy számban azonos tervek alapján megépülő lakások kényszerűen hozták magukkal azt az igényt, hogy általános érvénnyel meghatározzák a lakhatás normáit. Ezek a normák a tudomány eszközeivel igyekeztek megtalálni a lakások nagy tömegek számára megfelelő elrendezését. Ennek fényében talán érthető, hogy komoly tétellel bírt és egyben nemzetközi trendekbe illeszkedett a családi házról folyó diskurzus.

A modern építészet számára az emberek „vélt” és „valódi” igényei közötti feszültség egyik legjellemzőbb példája a családi ház volt.¹¹ Ez egyben a „modern” és a „tradicionális” építészet közötti fogalmi háború egyik legfontosabb hadszínterének számított a második világháborút követő évtizedekben is. Némileg sarkítva az álláspontokat úgy fogalmazhatnánk, míg a

⁷ Harms, Hans: *Kommunaler Wohnungsbau in Großbritannien*. In: Schulz, Günter (Hg.): *Wohnungspolitik im Sozialstaat. Deutsche und europäische Lösungen 1918–1960*. Düsseldorf, 1993. 70–81.

⁸ Lugger, Klaus – Amann, Wolfgang (Hrsg.): *Der soziale Wohnungsbau in Europa. Österreich als Vorbild*. Wien, 2006.

⁹ Frank–Schubert (Hrsg.): *Lesebuch zur Wohnungsfrage*, 10–17.

¹¹ Csak jobb híján használom a modernista kifejezést. Egyetlen fogalmat, amely ennek a csoportnak a stílusát pontosan leírná, nem lehet találni. Építészetük alapelvei a Bauhaus, a CIAM és Le Corbusier, illetve az 1920–1930-as évek skandináv építészetéből származtak. Az egyes elemek súlya azonban építésről építésre változott.

tradicionális építészet hívei a családi házat tekintették a „lakozás” természetes formájának,¹² addig a modern építészet számára a családi ház csak a félreismert igények és lehetőségek eredménye és következménye volt. Számukra a társasház jelentette az ideális lakásformát.

Az utóbbi álláspont képviselői egyrészt úgy látták, hogy az előregyártás nyújtotta gazdasági előnyök itt érvényesülhetnek a legjobban, másrészt az építési terület jobb kihasználása, a városok „szétterülésének” megakadályozása érdekében is a családi ház ellen foglaltak állást. A családi házakkal kapcsolatos aggodalmakat táplálta az is, hogy itt érvényesülhetett legjobban a laikus építettől ízlése, ami érvelésük szerint csökkenti a jó lakások felépülésének esélyeit. Továbbá a családi házakat a közösségi életforma akadályának is tekintették.¹³ A családi ház a korabeli modern építészetben csak mint a sokgyerekes családok lakástípusa jelent meg, de ekkor is inkább sorház formájában, mivel ezek egyszerre nagyszámban felépíthetők, gazdaságosak, és tervezésük központilag szabályozható.¹⁴

Ezek az általános európai törésvonalak Magyarországon fokozottan jelentek meg. Mielőtt azonban a családi házzal kapcsolatos nyugat-európai viták magyarországi recepcióját vizsgálánk, érdemes egy pillantást vetni arra a háború utáni diszkurzív térre, amelyben a családi ház mint lakhatási forma megtárgyalásra kerülhetett. Így választ kapunk arra a kérdésre is, miért volt kiemelten fontos a háború utáni Magyarországon, hogy mit gondolt a családi házról a korabeli nemzetközi modern építészeti kánon.

A transzfer csatornái: építészek, pozíciók, folyóiratok

A második világháború vége komoly változást hozott a magyar építészetben. A vezető tervezők, az építészet oktatásában és annak állami irányításában részt vevők személye, így a megépült épületek stílusa is különbözött az előző időszakétól. Az 1945 után született épületek modernista stílusának ugyan voltak hazai előzményei, sőt divatja is (!) a világháború előtt, és az építészeti kulcspozíciókat betöltő személyek között akadtak, akik a folyamatosságot képviselték, de a modern építészet korábban sohasem vált oly dominánssá, mint 1945 után. Nem kétséges, hogy az építészet új irányítóinak, az új épületek tervezőinek zöme a Horthy-korban is népszerű építész volt, de megbízásaik többségét akkor nem az állami, hanem a privát szférából nyerték.¹⁵ A háborút közvetlenül követő újjáépítés során az állam mint az egyetlen komoly beruházó a legfontosabb, reprezentatív megbízásokat ezeknek a baloldali (pártkötődésüket tekintve szociáldemokrata vagy kommunista) építészeknek adta.

Ezeknek az építészeknek a többsége már a háború előtt a modernista, a Bauhaus elveit követő építészet híve és a modern építészeti mozgalom aktív tagja volt, így nem okozott meglepetést, hogy a második világháború után kiépülő új magyar állam középületeinek stílusa is jórészt ez lett, amire példa a MÉMOSZ-székház. A kialakuló kommunista dominanciához való alkalmazkodást a pozícióba került építészek számára megkönnyítette az 1945 utáni

¹² Martin Heidegger: *Bauen, Wohnen, Denken*. In: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*, 1991 [1951] Braunschweig, 1991. [1951.] 88–102. (Magyarul Martin Heidegger: *Építés, Lak/oz/ás, Gondolkodás*. In: *Utóirat. Magyar Építőművészet melléklete*, 2003. Ford. Schneller István.)

¹³ Flagge, Ingeborg: *Zwischen Leitbild und Wirklichkeit. Über Architekturideen und Wohnträume, über Zumutungen und Banalitäten im Wohnungsbau nach 1945*. In: Flagge, Ingeborg (Hg.): *Geschichte des Wohnens* Bd. 5. Stuttgart, 1995. 829., 831; Selg, Karl: *Einfamilienhauser*. In: *Handbuch moderner Architektur*. Berlin, 1957. 225–243.

¹⁴ May, Ernst: *Wohnungsbau*. In: *Handbuch moderner Architektur*, 142–143.

¹⁵ Preisich Gábor: *Építészeti, városépítészeti pályafutásom története*. Lapis Angularis VII. Budapest, 2009. Preisich a modernistáknak az 1945 előtti állami megrendelésekből való kiszorulásának okát egyértelműen azok zsidó származásában látta.

Magyarország problémáiról és azok megoldásáról vallott elvek közössége. A modern építészetnek (a szólamok szintjén) mindenféle hagyománnyal való radikális szakítása, az építészetben keresztül egy új társadalom megteremtésének szándéka, az emberek gondolkodásának egy szűk (építészeti) elit általi formálására való törekvés alapvetően egybecsengett a kommunista párt által hirdetett elvekkel. A demokratikus elvek figyelembe nem vétele, az állami hatalom kiterjesztése ebben az olvasatban szükséges volt a problémák hatékony megoldásához.¹⁶ A kitelepítések, koncepciós perek, politikailag motivált letartóztatások és gyilkosságok miatti aggodalmak pedig a legtöbb esetben elfojtásra kerültek.¹⁷

Ennek az eszmei rokonságnak köszönhetően a magyarországi építészet hivatalos szakmai irányítását már a háborút közvetlenül követő években is jórészt a modern építészeti mozgalom tagjai végezték. Nemcsak az építészettel kapcsolatos főbb állami pozíciókat töltötték be a modern építészet hívei (a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, az Országos Építésügyi Kormánybiztosság, Építéstudományi Központ, az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, illetve a Magyar Tudományos Akadémia vezető és a Műszaki Egyetem professzori állásaiban nagyrészt ők voltak megtalálhatók), hanem a korszakban megjelenő építészeti folyóiratokat is kivétel nélkül ők irányították. A *Tér és Forma* (1928–1948) a modern építészet híveinek lapja volt már a világháború előtt is, s az ennek szerkesztőségéből kivált, kommunista elkötelezettségű Major Máté, Kozma Lajos, Perényi Imre és a hozzájuk csatlakozó Zentai Béla irányították az *Új Építészet* (1946–1949) című folyóiratot. Az ennek megszűnése után létrehozott *Építés–Építészet* (1949–1951) felelős szerkesztője újra Major Máté volt, aki aztán az 1951-ben induló Magyar Építőművészet egyik fontos irányítója is lett.

Természetesen a modern építészet magyarországi hívei sem alkottak teljesen egységes csoportot. 1947–1948-ra a már korábban is meglévő politikai és a részben ezzel összefüggő szakmai különbségek vezettek oda, hogy a szociáldemokrata irányultságú Fischer József és Granasztói Pál által vezetett Fővárosi Közmunkák Tanácsát elhagyták a kommunista elkötelezettségű építészek. Az Építésügyi Kormánybiztosság és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának megszüntetése után az általuk létrehozott Építéstudományi Központ lett az építészet legfontosabb szerve, belőle nőttek, váltak ki később az állami építőipari vállalatok.

Mivel tehát a kor véleményformáló építészeinek meghatározó része a háborút megelőzően szerves tagja volt a modern építészeti mozgalomnak, és a háború után monopolizálni volt képes az építészeti szakma legfontosabb pozícióit és fórumait, a modern építészet elvei „sérülésmentesen” jelenhettek meg a lakhatásról szóló diskurzusban, ráadásul úgy, hogy közvetlenül a háború után nem is igazán kellett versenyezniük a helyes lakhatás más értelmezéseivel.

A családi ház mint lakhatási forma Magyarországon

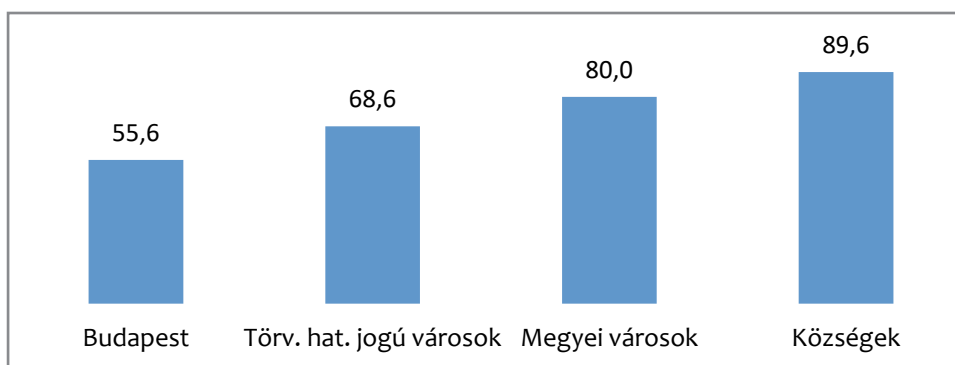
A Központi Statisztikai Hivatal 1869-től kezdve tízévente tartott országos népszámlálásokat Magyarországon, melyek magukban foglalták a lakások és lakáskörülmények számbavételét is. A második világháború után először 1949-ben rendeztek népszámlálást, melynek egyik fontos célja a háború okozta károk és a jelentős méretet öltött népmozgások felmérése volt. Ezen népszámlálás lakásügyi adatait felhasználva vázolom fel azokat a lakáskörülményeket, melyekkel szemben az építészeti elit a saját koncepcióját megfogalmazta, és azt a lakáshelyzetet, melyben ez az elit, az állam eszközeit és erőforrásait használva, cselekedni kényszerült.

¹⁶ Saád József: *Építészet az újjáépítés szolgálatában*. Medvetánc, 5. évf. (1985) 2-3. sz. 237–261.

¹⁷ Preisich Gábor: *Az ötvenes évek építészetéről*. Magyar Építőművészet, 33. évf. (1984) 3. sz. 9–11.

1949-ben a népszámlálás tanúsága szerint 2 484 934 lakásban 9 204 799-en laktak Magyarországon. Az emberek több mint 97%-a lakásban élt, s a háború vége után négy évvel már csak a népesség 0,3%-a lakott „épületnek nem tekinthető építményben”, a maradék pedig ipari, mezőgazdasági, kulturális épületek felügyeletét, őrzését végezte a népszámlálás idején.¹⁸

A meghatározó lakásforma a családi ház volt: a lakóházak 84,6%-a tartozott ebbe az egy-lakásos kategóriába. A családi házak arányát településtípusonként vizsgálva egyértelmű, hogy nemcsak a falvak, hanem a városok, sőt a főváros képét is ez a lakásforma határozta meg (1. ábra). A jelenség még szembetűnőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a három lakásnál többel rendelkező lakóházak a teljes lakóházállománynak csak 3,1%-át tették ki.¹⁹

1. ábra

AZ EGY LAKÁSSAL RENDELKEZŐ LAKÓHÁZAK (CSALÁDI HÁZAK) ARÁNYA
TELEPÜLÉSTÍPUSONKÉNT MAGYARORSZÁGON 1949-BEN (%)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 31., 14. táblázat

Hasonló eredményre jutunk, ha az emeletek száma felől közeledünk a vizsgált lakásformához (mivel külön családi házas kategóriát nem használtak a népszámlálásban), hiszen a lakóházak 98,3%-a 1949-ben földszintes volt. A településtípusonkénti bontás ebben az esetben is megvilágosító: még a szűken vett Budapesten (a I–XIV. kerületben) is 57,1% a földszintes lakóházak aránya, a többi magyarországi városban pedig 95% felett van az arányuk.²⁰ A tradicionális lakásformák (és a falu) túlsúlyát jelzi a hagyományos technikájú lakásépítés szívós túlélése: a lakóházak majdnem 70%-a vályog vagy sár falazattal rendelkezett 1949-ben. Igaz, komoly különbségek mutatkoztak a falvak és a városok, illetve az Alföld és a Dunántúl között, az utóbbiak javára.²¹

A kiindulási helyzet tehát egyértelműen a családi háznak mint lakástípusnak erős elterjedtségét mutatta a városokban is, amit tovább erősített a hagyományos építési technika

¹⁸ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények. Budapest, 1950. 9–10.

¹⁹ Központi Statisztikai Hivatal: 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények, 31. 14–15. táblázat

²⁰ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények, 14., 29. 7. táblázat

²¹ Központi Statisztikai Hivatal 1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények, 16., 29.

elterjedtsége, ami lényegében csak ennek a lakástípusnak a megépítését tette lehetővé. Erre a helyzetre erősített rá a közvetlenül a háború után meginduló földosztás is. Az 1945 utáni földosztás során ugyanis Magyarországon nemcsak termőföldet, hanem a rászorulóknak – azoknak, akiknek nem volt ingatlan a birtokában – házhelyet is osztottak.²² Ez a családi házak iránt korábban is meglévő igényt megsokszorozta, lehetőséget adva a régi, gyakran elfojtott vágyak kielégítésére.

Ez is közrejátszott abban, hogy a magyarországi hivatalos modernista építészeti elit a családi ház iránti felfokozott vágyat „pszichózisnak”, azaz a valóságtól való elszakadásnak tartotta. Meglátásuk szerint a már tárgyalt problémák miatt a családi ház nem adhatott valódi és elégséges választ a korabeli lakásproblémákra, és nem is felelt meg a felépíteni kívánt új társadalom támasztotta igényeknek. E csoport tagjai cikkekkkel, előadásokkal, kiállításokkal tervezték ráébreszteni az embereket „valódi érdekeikre”, azaz a társasházak előnyben részesítésére.²³

Tovább élezte az ideálok és a valóság közötti feszültséget az állami lakásépítés elégtelensége. A közvetlenül a háború után készült becslések és az 1958-as számítások is több százezerre tették a hiányzó lakások számát.²⁴ Ehhez képest 1945 és 1949 között 20 782 lakás épült (ez az 1949-es teljes lakásállomány 4,1%-a).²⁵ Ráadásul ezeknek a nagy része nem állami, hanem magánérős beruházásban készült el. 1949-ben 5115 állami építésű új lakásra 8136 magánépítésű lakás jutott, 1950-ben pedig 5781-re 18 888.²⁶ Ez azt is jelentette, hogy az új lakások többsége is az új építészeti diskurzusban elvetett családi ház formájában épült meg.

A háború utáni lakáshiányra választ kereső modern építészeti diskurzus tehát éppen azt a családi ház-as lakásformát vetette el, mely a lakosság körében a legnépszerűbb volt, és a gyakorlatban is dominálta a magyarországi lakásállományt. Ennek fényében különösen izgalmas, hogyan jelenik meg ez a megosztó, a modern építészet perspektívájából negatív lakásforma a korabeli lakástulajdon megszerzését támogató rendszerben az NSZK-ban. A magyar–német összehasonlítás lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy egy Nyugat-Európában már jóval a háború előtt megfogalmazott ítélet (a családi ház nem lehet a modern lakhatás alapja) hogyan módosul a transzfer, az átvétel során, hogyan alakul a családi ház kérdésének állami kezelése a kibocsátó és a befogadó országban.

²² 1945. évi VI. tc. 22. § és 37. §

²³ Major Máté: *Egy családiház-telep tanulságai*. Tér és Forma, 18. évf. (1946) 1–3. sz. 26–28.; Granasztói Pál: *Két esztendő városrendezése*. Tér és Forma, 19. évf. (1947) 2. sz. 27–32.

²⁴ Major Máté szerint 1947-ben 50 000 lakás hiányzott Budapesten ahhoz, hogy újra az 1941-es körülmények között élhessen Budapest lakossága. A konkrét lakáshiányhoz Major azonban még hozzá-számolta azokat a lakásokat, melyek nem feleltek meg a korszerűség követelményeinek. Ezt a módszert követve 1947-ben szerinte összesen 200 000 lakásra lett volna szükség a minőségi és mennyiségi lakáshiány orvoslásához. (Major Máté: *A lakásépítkezés kérdéséhez*. Tér és Forma, 18. évf. (1946) 4–6. sz. 60–62.) Az általam ismert első, immár az 1949-es népszámlálás adataira támaszkodó számítás 1958-ban készült el, és 310–470 000 hiányzó lakással számolt az egész országban. Ennek a számításnak az alapjául a meglévő lakáshelyzet, a demográfiai változások, a lakások pótlási igénye és a „társadalmi és gazdasági fejlődés követelményei” szolgáltak. Forgács Péter – Cseh-Szombathy László – Kereszturi Sándor: *A lakáskérdés*. Budapest, 1958. 21–22.

²⁵ Központi Statisztikai Hivatal: *1949. évi népszámlálás 4. Épület- és lakásstatistikai eredmények*. Budapest, 1950. 12.

²⁶ *Statisztikai Évkönyv 1958*. Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv 1959*. Budapest, 1960. 345.

A családi ház a lakáspolitikában – Jutalom vagy a társadalmi stabilitás megeremtése?

„Die Förderung des Wohnungsbaues hat das Ziel, die Wohnungsnot, namentlich auch der Wohnungssuchenden mit geringen Einkommen, zu beseitigen und zugleich weite Kreise des Volkes durch Bildung von Einzeleigentum besonders in der Form von Familienheimen, mit dem Grund und Boden zu verbinden. Sparwille und Tatkraft alle Schichten des Volkes sollen hierzu angeregt werden.“²⁷

„Ezt a támogatást azoknak a dolgozóknak biztosítja a minisztertanács, akik vállalják, hogy takarékos gazdálkodással maguk is hozzájárulnak saját otthonuk felépítéséhez. Ezzel az intézkedéssel a minisztertanács a lakástermelés emelése mellett a dolgozók takarékosági hajlamát is kívánja fejleszteni. Emellett bizonyosságot tesz arról, hogy a szocializmust építő Magyar Népköztársaság előmozdítja a személyi tulajdon szerzését, a dolgozók életének szebbé, kényelmesebbé tétele, életszínvonalának emelése érdekében.”²⁸

A magánéros építkezésekkel kapcsolatos törvények, rendeletek deklarált célja a háború utáni Németországban és Magyarországon (ahogy ezt a két fenti idézet is bizonyítja) részben közös. A lakáshelyzet javítása, az egyéni takarékoskodás és hozzájárulás előmozdítása mindkét esetben fontos szempont. Sokkal jellemzőbbek azonban ebben az esetben a különbségek.

Az egyik fontos különbség a támogatandó célcsoportok kijelölésében fedezhető fel. A magyar állam a „dolgozókat” célozza meg a kedvezményes hiteleivel, a nyugat-német kormányzat az alacsony jövedelműek mellett (*Wohnungssuchende mit geringen Einkommen*) a „nép minden rétegét” (*alle Schichten des Volkes*) be akarta vonni a támogatottak körébe. Ez a német lakásépítési törvény kezdő paragrafusában megfogalmazott cél a törvény későbbi részeiben és a végrehajtást szabályozó rendelkezésekben alaposabb kifejtésre került. Ezeket a rendeleteket vizsgálva jól látszik, hogy a támogatandók körét a jövedelem segítségével határolták le, és ezeket a jövedelmi határokat úgy húzták meg, hogy abba a középrétegek (különösen annak családosa, gyermeket nevelő tagjai) is beleférjenek.²⁹

A magyarországi rendeletek vizsgálata nagyon más képet eredményez. Már maga a „dolgozók” szóhasználat is jelzi, hogy az állami programokba nem minden fontos társadalmi réteget kívántak bevonni. A célcsoport meghatározásának technikája is más. Az idézett és az azt követő rendeletekből kiviláglik, hogy a jövedelem helyett a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, illetve a lakóhely lesz meghatározó. A városi munkások és értelmiségiek támogatását egyértelmű prioritásként jelölik meg a rendeletek szövegei.

Ezzel párhuzamosan a házépítési kölcsönnel kapcsolatosan jól érzékelhető a mezőgazdasági dolgozók diszkriminálása, hiszen a parasztok, lehettek akár termelőszövetkezeti tagok,

²⁷ Az idézet fordítása: „A lakásépítés támogatásának célja az alacsony jövedelmű rétegek lakásínségének megszüntetése és ezzel párhuzamosan, a magántulajdon létesítésének elősegítésével a nép széles köreinek földhöz kötése, stabilizálása – különösen családi házak (Familienheim) révén. Ennek eléréséhez szükséges a nép minden rétegének tetterejét felébreszteni és takarékoskodásra való hajlamát ösztönözni.” *Zweites Wohnungsbaugesetz* (Wohnungsbau und Familienheingesetz) 27. 07. 1956. §1.

²⁸ 2012/1950. (VI. 10.) MT határozat a dolgozók szövetkezeti-társasház és családi ház építkezéseinek támogatásáról

²⁹ *Erstes Wohnbaugesetz* 29.04.1950 §1., *Verordnung über wohnungswirtschaftlichen Berechnungen nach dem Zweiten Wohnungsbaugesetz*, 17.10. 1957.

akár magángazdálkodók, csak kivételes esetben kaphatták meg ezt az állami kedvezményt.³⁰ A helyi tanács támogatása esetén is csak akkor kerülhetett erre sor, ha minden beszolgáltatási kötelezettségüknek eleget tettek. A kölcsön feltételei is mások voltak a parasztok számára: szemben az általános 75%-kal, ők csak az építkezés költségvetésének maximálisan 50%-ára kaphattak segítséget.³¹ Ez a lakástámogatásokkal kapcsolatos rendeletekből kiolvasható diszkrimináció a gyakorlatot is befolyásolta, olyannyira, hogy még a korabeli statisztikákban is tükröződik. A rendelkezésre álló adatok szerint a munkások nemcsak könnyebben, hanem átlagosan 6–7%-kal magasabb összegű kölcsönt kaptak, mint a társadalom más rétegei.³²

A foglalkozáshoz kötődő egyéni lakásépítési támogatásának különleges változata volt a szénbányászok, illetve az építőipari dolgozók sajátház-építési akciója, melyekre két alkalommal, 1952-ben és 1957-ben került sor. Ezekben az akciókban a korabeli gyakorlatnál lényegesen jobb kondíciókkal és gyorsabban juthattak lakáshoz a bányák és az építőipar dolgozói.³³ Nem volt ez másként a Német Szövetségi Köztársaságban sem. Igaz, ott az ideológiai okok helyett gazdasági érvek álltak az intézkedések mögött.

Úgy tűnik tehát, hogy a takarékosagra buzdítás és a magán erő mozgósításán túlmutató szándékok nagyon különbözők voltak a két ország esetében. Németországban a családi ház és általában a saját lakástulajdon megszerzésének támogatásával a társadalmi kohézió újratemetése volt a cél (*„weite Kreise des Volkes [...] mit dem Grund und Boden zu verbinden”*); ennek megfelelően szélesen vonták meg a támogatott csoportok határait, és kifejezetten előnyben részesítették a nem városi övezetekben való lakásépítést. A magyar esetben a családi ház építésének támogatása egyfajta jutalomként működött, s szándéka a rendszer legfőbb támogatóinak megerősítése volt, vagyis a munkások és értelmiségiek, illetve a városias területek voltak kitüntetett célpontjai. Így történhetett az, hogy éppen azok a területek és társadalmi csoportok (a falusias környezetben élő parasztság) nem vagy csak rosszabb feltételekkel kaphattak támogatást, ahol a legnagyobb volt a lakásínség, és az állami lakásépítés olcsó bérlakásai egyáltalán nem voltak elérhetők.

A korabeli magyarországi diskurzusban a jutalmazás mellett megjelenik azonban egy másik, az állami erőforrások megtakarításának szempontja is. Mivel az állami kedvezményes kölcsönt csak megfelelő önrész mellett lehetett igénybe venni, a családi házak felépítése szükségszerűen az egyéni megtakarítások felhasználásával járt együtt. Ez kétszeresen is pozitív kicsengéssel jelent meg a korabeli gazdasági közbeszédben. Egyrészt az állami támogatás mellett is komoly magán erőt igénylő (1955 és 1959 között a kifizetett állami támogatás átlagos mértéke 50%-ról 40%-ra süllyedt³⁴) lakásépítés és tulajdonszerzés hatalmas terheket vett le az állam válláról, hiszen így kis befektetéssel sikerült a kínzó lakásínséget enyhíteni. Másrészt a lakásépítés lekötötte a lakossági megtakarításokat és vásárlóerőt, így az állami

³⁰ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magán erőből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, illetve 2/1956 (VIII. 2.) PM – VKGM együttes rendelet.

³¹ 1/1954. (II. 28.) VKGM rendelet a magán erőből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról, 35. §

³² Kacsényák Ferenc: *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*. Budapest, 1961. 44.

³³ 63/1952 (VIII. 2.) MT rendelet; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat a szénbányászok sajátház-építési akciójáról; 1096/1957 (XII. 31.) Korm. határozat a szénbányászok sajátház-építési akciójáról; 1015/1957. (I. 27.) Korm. határozat módosításáról, 37/1957. É. M. sz. utasítás.

³⁴ Kacsényák: *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*, 44., 40–42.

erőforrásokat a fogyasztási cikkek gyártása helyett az ipari beruházásokra fordíthatták.³⁵ Ez a hozzáállás éppen az ellentéte a németországi felfogásnak, ahol a lakásépítésben az ipar, a gazdaság ösztönzésének eszközét látták.

A háború utáni lakáspolitikai következményei

A lakástulajdon megszerzésének, a családi házak építésének támogatásában kimutatható különbségek alapvetően befolyásolták a két ország lakhatásának átalakulását. Egyrészt míg Németországban a családi ház és az ingatlantulajdon egyértelműen a jómód és a felfelé mobilitás jele lett, addig Magyarországon ez az összefüggés nem volt ilyen egyértelmű. Láthattuk, hogy nem csak a gazdagok vagy az állami támogatás kedvezményezettjei építettek családi házat. Éppen ellenkezőleg, egyéb lehetőség híján a magánérvényű családi ház-építés vidéken sok esetben egyfajta kényszer volt. Valahol lakni kellett. Természetesen jelenthetett bizonyos értelemben beérkezettséget, megállapodottságot, de minden esetben hatalmas lemondással és önkizsákmányolással járt együtt.³⁶ Ebből következően a megépült lakások minősége is nagyon különböző volt, mivel az ilyen módon és körülmények között létrejött házak hiába voltak új építésűek, gyakran nélkülözték az elemi komfortot, vagy éppen rossz minőségű anyagokból készültek. A statisztikai adatokból az is kiolvasható, hogy a háború utáni tizenöt évben a teljesen magánérvényű épült lakások száma több mint háromszorosa volt az állami támogatással felépített családi házak számának. Azaz ezek a gyengébb minőségű, lazább állami kontroll mellett épülő családi házak alapvetően meghatározták az újonnan épült lakások átlományát.³⁷

A hivatalos családi ház ellenesség további következménye a falu és a lakhatásról való állami gondolkodás közötti kapcsolat megszakadása volt. A falu és lakói, azok lakhatási problémái saját bevallásuk szerint is idegenek voltak a háború utáni építészeti elit számára. Major Máté ezt így fogalmazta meg a *Tér és Forma* hasábjain még 1944-ben: „Mi itt – budapesti építészek eléggé egyoldalúan – csak a magunk bajaival foglalkozunk, a mi városunk, a magunk bérlakásaink szörnyű állapotával, az e lakásokban lakók kietlen szociális viszonyaival, s megfélemlünk a »jó vidékről«, holott, amint ott alig éledegl egy-két tervező építész, ugyanígy alig akad építész szociológus is, aki ezeket a bajokat tudományosan feltárja és a változás érdekében széles körben tudatosítsa.”³⁸

Összefüggésben állt ezzel, hogy a falu modernizációja jegyében a második világháború után készült títustervvek a falusi viszonyok, habitusok felületes ismeretéről tanúskodtak.³⁹ Ennek is köszönhető, hogy az államilag ajánlott és ingyenesen rendelkezésre bocsátott

³⁵ Kacsényák: *A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái*, 8.

³⁶ Kemény István: *A magyar munkásosztály rétegződése*. Szociológia, 1. évf. (1972) 1. sz. 36–47.

³⁷ *Statisztikai Évkönyv 1958*. Budapest, 1960. 345.; *Statisztikai Évkönyv 1959*. Budapest, 1960. 345.

³⁸ Major Máté: *Vidéki lakásproblémák*. *Tér és Forma*, 16. évf. (1944) 8. sz. 129.

³⁹ Gádoros Lajos – Kismarty-Lechner Jenő – Perényi Imre: *A családi lakóház*. Budapest, 1948.; Borbíró Virgil: *Régi falu – új falu*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 138–140.; Kaesz Gyula: *A korszerű parasztházról*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 159–161.; Kozma Lajos: *Falu-Város lakásépítési kiállítás*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 142.; Hegedüs Béla: *A telepes ház*. Új Építészet, 1. évf. (1946) 1. sz. 10.; Perényi Imre: *A kolhozok építészete*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 162–163.; Major Máté: *A francia falusi lakásépítési normák*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 164.; Benkhard Ágost: *Parasztház vagy „házfalu”*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 165–166.; Schömer Ervin: *Móricz Zsigmond falva*. Új Építészet, 2. évf. (1947) 2. sz. 154.; Kiss Tibor: *Falusi lakóházak*. Budapest, 1948.

típusterveket a falusi lakosság alig használta fel családi házainak építéskor.⁴⁰ Hiába voltak ezek jó építészeti kidolgozott és mai szemmel is vállalható tervek, nem nyerték el a falusi lakosság tetszését. Nem nyerték el, mert nem feleltek meg a falusi élet gyakorlati követelményeinek, és nem tudtak kapcsolódni a falu változó társadalmának esztétikai igényeihez sem.⁴¹

A magyarországi építészeti elit, mely a háború előtt és közvetlenül a háború után a nyugat-európai építészeti-lakhatási diskurzus résztvevője és alakítója volt, érzékelte a lakáskérdés feszítő jellegét, és a nyugati mintákat követve megpróbálta a magyarországi lakhatást modernizálni. Ez a modernizáló törekvés azonban ütközött a vidéki lakhatási hagyományokkal és lakáshasználati módokkal. Az, hogy az állami lakáspolitikát az ötvenes években elengedte a vidék kezét, és csak erős korlátokkal terjesztette ki a családi házhoz való jutás programját a falvakra és a parasztságra, egyéb ideológiai tényezők mellett ennek a kommunikációs és értékrendi szakadéknak is köszönhető.

A családi ház építéséhez való viszony különbözősége az urbanizációra is hatott. Nyugat-Németországban a családi házak építésének támogatása és ennek a támogatásnak a kiterjesztése a szuburbanizáció felgyorsulását okozta. A tehetősebb városi polgárok kiköltöztek a városokat körülölelő zöldövezetekbe. Magyarországon az 1950–1960-as években szintén megnőtt az agglomeráció népessége, de nem a városból kiköltözők okozták a növekményt, hanem a vidékről a városhoz közel költöző munkát keresők. Ők építenek ezekben a falvakban rossz minőségű családi házakat.⁴² Ilyesfajta különbségeket a szocialista és a kapitalista országok között hagyományosan két modell magyaráz. Az *ecological* modell a klasszikus modernizásemélet hagyományait követve az iparosodásban látja meg az urbanizáció fő hajtóerejét, ezért szerinte a különbségeket is az iparosodás különböző fokozatai határozzák meg. Ez azt is jelenti, hogy felfogásuk szerint az urbanizáció alakulásának regionális különbségei pusztán temporálisak. A történeti modell magyarázatában a termelési mód és a politikai-társadalmi szerveződés határozza meg az iparosodást és így az urbanizációt is. Ennek megfelelően nemcsak időbeli, hanem minőségi különbségek is vannak a szocialista és kapitalista urbanizáció között.⁴³ Ha ezen a nyomon haladunk tovább, akkor a transzfer fogalma segíthet abban, hogy következtetéseinket pontosítsuk.⁴⁴

A transzferek vizsgálata figyelmeztet arra, hogy bizonyos modernizációs tendenciák, kihívások mindig egy adott kulturális kontextusban, azaz hagyományok között képesek hatásukat kifejteni, kialakulni, és ennek megfelelően különböznek egymástól. Továbbá demonstrálja ez a kutatási irány, hogy ezeknek a hatásoknak, tendenciáknak megvalósulása erősen

⁴⁰ Dr. László Pál – Dr. Udvarhelyi Gyula – Dr. Wolf Miklós: *Lakásépítés állami támogatással. Budapest, 1959. 27–29.*; Tóth Zoltán: *Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásházról?* Korall, 12. évf. (2011) 5–44.

⁴¹ Erre a következtetésre jut Tamáska Máté is egy speciális településtípust, a telepes falvakat vizsgálva. Vö. Tamáska Máté: *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepesközségeinek építészete 1945 után.* Budapest, 2013.

⁴² Konrád György – Szelényi Iván: *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai.* Valóság, 13. évf. (1971) 12. sz. 19–36.

⁴³ Csanády Gábor – Csizmadya Adrienne: *Szuburbanizáció és társadalom.* Tér és Társadalom, 16. évf. (2002) 3. sz. 27–55.

⁴⁴ Cohen, Debora – O'Connor, Maura (eds): *Comparison and History. Europe in cross-national Perspective.* London, 2005. IX–XXIV.; Ther, Philipp: *Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschland und Ostmitteleuropas.* Comparativ, 13. (2003) Heft 4. 155–180.; Espagne, Michael: *A francia–német kulturális transzferek.* Aetas, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 254–282.

függ az éppen aktuális társadalmi elit tudásától, szellemi horizontjától. Figyelmeztet emellett arra is, hogy egy adott társadalom modernizációja sohasem magában következik be, hanem kölcsönhatásban áll más társadalmak, régiók modernizációjával.

Milyen következményekkel jár, ha ezen a szemüvegen keresztül szemléljük az eredményeinket? Egyrészt megerősít abban, hogy a két ország urbanizációjában és a családi ház mint lakásforma kezelésében talált különbség nem magyarázható pusztán a megkésettiséggel. Másrészt a hagyomány fontosságának hangsúlyozásával ráirányítja a figyelmünket arra, hogy az 1945 után is még túlnyomóan rurális kötődésű magyar társadalom számára a családi ház jelentette az evidens lakhatási módot, még akkor is, ha ennek gazdasági racionalitása megkérdőjelezhető volt, és a szakmai közvélemény más lakhatási formák felé igyekezett terelni a lakosságot. Harmadrészt az elitek tudásának és szakmai szocializációjának ismerete segít annak a konfliktusnak megértésében, ami az építészettel, lakhatással kapcsolatos döntéshozói pozíciókat monopolizáló modern építészeti mozgalomhoz tartozó elit és a vidéki, paraszti társadalom között feszült.

Konklúzió

Az 1945 utáni két-három évtizedben a lakhatás kérdéseiben döntő személyek szinte kivétel nélkül a modern építészeti mozgalomhoz tartoztak Magyarországon. Ennek köszönhetően az ideális lakásról, lakhatásról folyó szakmai diskurzust a modern építészet fogalmai és doktrínái határozták meg. Ebből fakadóan a családi ház csak mint szükséges rossz, esetleg a sokgyermekes családok számára alkalmas lakásforma jelent meg a korabeli szakirodalomban. Semmiképpen sem olyan lakásformaként tárgyalták azonban, ami állami támogatásra méltó, és ami a társadalmi kohézió újrateremtésének eszköze lehetne. Németségben az elitpozíciók magyarországihoz hasonló monopolizálása nem történt meg, így a családi ház ugyan éles viták tárgya volt, de megítélése semmi esetre sem volt egyoldalúan negatív, így a lakáspolitikai státusza is sokkal kiegyenlítettebb volt, mint Magyarországon.

Tovább bonyolította a helyzetet az 1956-os forradalom után beálló legitimációs krízis. A Kádár-rendszer erre a kihívásra a fogyasztás folyamatos növelésével válaszolt. Ezzel azonban elindított egy másik, egy öndefiníciós válságot. A rendszert támogató baloldali értelmiség joggal tehetette fel a kérdést: ha a rendszer alapja a fogyasztás és a fogyasztás színvonalának a nyugat-európai kapitalista országokéhoz való közelítése, akkor mi is a tartalma a szocializmusnak Magyarországon. Így a korabeli szóhasználatból élve korszerű szocialista életmód keresésének fontos terepe lett a lakhatás. A Sipos Gyula által a hatvanas évek elején elindított és Major Máté, Veres Péter, Németh László, Granasztói Pál, Zalotay Elemér és mások hozzászólásaival az évtized közepéig eltartó, a családi házokról folytatott vita is erre kereszte a választ.⁴⁵ A résztvevők a családi ház népszerűségét látva azt járták körül, hogy mennyire felel meg ez a lakhatási forma az új, szocialista társadalmi berendezkedésnek. Ezt a diskurzust vizsgálva jól látszik, hogy a modern építészeti mozgalomból átvett ellenérzések ráakodnak egy új érvrendszer, mely nem gazdasági és esztétikai okokra hivatkozva, hanem az új, szocialista társadalom nevében próbál gátat szabni a családi ház elterjedésének. Az eredeti gondolat tehát az átvétel során módosult és új jelentéstartalmakkal egészült ki.

⁴⁵ A vitát röviden összefoglalja és a legfontosabb hozzászólásokat újra közli: Major Máté – Osskó Judit: *Új építészet, új társadalom*. Budapest, 1981. 181–273.

MÁRKUS KELLER*The Detached House in Hungarian Housing Policy After World War II: Transfer, Adoption, Hybridization*

The essay analyses the role of the detached house as a type of accommodation in the housing policy of post-war Hungary in comparison to Western Germany. Since it is a controversial type of housing in the discourse of architecture, the detached house is a suitable example for showing the aims and guidelines of the state in solving the resurfacing housing problems after WWII. It also allows us to explore how the international (primarily West German) examples in solving the housing issue were adopted and applied to Hungary by the new architectural and intellectual elite emerging in the years following the war.

The Hungarian architectural elite, which was an important participant of the European architectural and housing discourse before and immediately after the Second World War, realized how pressing the housing situation was, and tried to modernize housing in Hungary by following Western models. These modern approaches however came in conflict with the housing traditions of the countryside. This was the main reason why the Hungarian architectural elite refused to accept the detached house as a form of mass housing and considered the prevalent desire to live in a detached house to be psychosis, not a reasonable need.

At the turn of the 1950s and 60s housing became an important area of the search – by a contemporary expression – for the modern socialist lifestyle. Witnessing the popularity of the detached house the participants of this discourse considered whether this type of accommodation was compatible with the new, socialist social organization. This discourse clearly shows that the aversion towards the detached house adopted from modern architectural trends has been amended by a new argument, which attempted to stop the spread of this form of housing not because of economic or aesthetic reasons, but because it was deemed unfit for the new society. Therefore, the original idea transformed and got modified during the transfer.

TOMKA BÉLA

Fogyasztás a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában: politikai meghatározók és transznacionális hatások*

Bár a fogyasztás mennyisége és minősége tekintetében a 20. század első évtizedeiben is számottevő változások mentek végbe Kelet-Közép-Európában, a régió fogyasztástörténetével foglalkozó kutatás figyelme inkább a század második felére irányul. Ennek oka egyrészt az, hogy ez a periódus hozta a fogyasztói társadalom érettebb formájának – vagy másként a tömegfogyasztói társadalomnak – a kialakulását Nyugat-Európában, ami önmagában is meg-növeli az érdeklődést a kelet-közép-európai párhuzamok vagy éppen eltérések iránt. To-vábbá a kommunista és a kapitalista rendszerek közötti versenyben kiemelkedő szerep jutott a fogyasztói igények kielégítése terén nyújtott teljesítményüknek, ami a fogyasztástörténetet az egész kommunista rendszer dinamikája és fennmaradása szempontjából is központi je-lentőségű kutatási területté teszi.¹

A fogyasztási minták alakulása a második világháború után Kelet-Közép-Európában csak részben követte a tömegfogyasztói társadalom fejlődésének nyugat-európai tendenciáit. A fogyasztás szintje ugyan jelentősen emelkedett a század közepe utáni évtizedekben ezen társadalmakban is, de a nyugat-európai országok mögötti lemaradás már ebben a tekintet-ben is erősen jelentkezett: a fogyasztás még a korszak végére sem érte el azt a színvonalat, hogy a lakosság nagy része számára az alapvető szükségletek kielégítése után jelentős

* A tanulmány elkészítését az OTKA K119671 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln, 1999.; uő: *Consumer Culture in the GDR, or How the Struggle for Antimodernity was Lost on the Battle-ground of Consumer Culture*. In: Strasser, Susan – McGovern, Charles – Just, Matthias (eds.): *Getting and Spending: European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*. New York, 1998. 167–185.; Zatlin, Jonathan R.: *Consuming Ideology: Socialist Consumerism and the Intershops, 1970–1989*. In: Hübner, Peter – Tenfelde, Klaus (eds.): *Arbeiter in der SBZ-DDR*. Es-sen, 1999. 555–572.; Reid, Susan E. – Crowley, David: *Style and Socialism: Modernity and Mate-rial Culture in Post-War Eastern Europe*. In: Reid, Susan E. – Crowley, David (eds.): *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Oxford, 2000. 1–24.; Shev-chenko, Olga: *In Case of Fire Emergency: Consumption, Security and the Meaning of Durables in a Transforming Society*. *Journal of Consumer Culture*, vol. 2. (2002) No. 2. 147–170.; Crew, David F. (ed.): *Consuming Germany in the Cold War: Consumption and National Identity in East and West Germany, 1949–1989*. Oxford, 2003.; Stitzel, Judd: *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Oxford, 2005.; Landsman, Mark: *Dictatorship and De-mand: The Politics of Consumerism in East Germany*. Cambridge, Ma., 2005.; Merkel, Ina: *Im Widerspruch zum Ideal: Konsumpolitik in der DDR*. In: Haupt, Heinz-Gerhard – Torp, Claudius (eds.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M., 2009. 289–304.

szabadon felhasználható jövedelem állt volna rendelkezésre a további igények fedezésére.² Sőt, Lengyelországban az 1980-as években egyenesen visszaesett a fogyasztás. A kelet-nyugati különbségeket ugyancsak jól mutatja a háztartások kiadásainak szerkezete: Kelet-Közép-Európában az élelmiszerek továbbra is domináltak ebben, s arányuk magas szinten állandósult az 1970-es és 1980-as években is.³ Mindazonáltal a fogyasztói társadalmaktól minőségi tekintetben láthatjuk a legjelentősebb eltéréseket a kelet-közép-európai régióban, különösen a fogyasztói választási lehetőségek erősen korlátozott voltát illetően.⁴

A fenti vonásokon kívül a kommunista országokban különös dinamika jellemezte a fogyasztás alakulását, s a változások determinánsai és a fogyasztás rendszerének szélesebb társadalmi következményei is sajátos jelleget öltöttek. Ezekre vonatkozóan két fő megközelítéssel találkozhatunk a fogyasztástörténeti szakirodalomban. Egyrészt a régebbi és újabb kutatásokban egyaránt hangsúlyosan megjelenik az, hogy a kommunista rendszerekben a fogyasztást elhanyagolták, mindenekelőtt azért, mert a döntéshozók számára a gazdasági növekedés jelent meg fő célként, s a fogyasztás javítását annak akadályának tekintették.⁵ Más kutatók szerint azonban ez a korai időszakra volt jellemző, mivel később a fogyasztáspolitikai megváltozott, s eltolódás következett be a fogyasztói társadalmakra jellemző igények kielégítésének irányába. Ez a váltás az egyes országokban hasonló időpontban, valamikor az 1950-es évek második felében történt, nem függetlenül a hruscsovi gazdaságpolitikai hangsúlyváltozásoktól. Az új politika lényegében a nyugati fogyasztói társadalmak fejlődési mintáit vette alapul – még ha nem is azok teljes utánzására törekedett. Különösen Magyarországgal kapcsolatban fogalmazódott meg, hogy az új kurzus idővel egyenesen egyfajta szocialista fogyasztói társadalom kialakulásához vezetett.⁶ Ez a fogyasztáspolitikai váltás –

² Janos, Andrew C.: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderland from Pre- to Postcommunism*. Stanford, CA., 2000. 269–324.; Holešovský, Vaclav: *Personal Consumption in Czechoslovakia, Hungary, and Poland, 1950–1960: A Comparison*. Slavic Review, vol. 24. (1965) No. 4. 622–635.; Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest, 2011. 154–158.

³ Deaton, A. S.: *The Structure of Demand in Europe 1920–1970*. In: Cipolla, Carlo M. (ed.): *The Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century*. Part One. Glasgow, 1976. 107.; Corrigan, Peter: *The Sociology of Consumption*. London, 1997. 161.; *Consumption Trends and Prospects in Selected ECE Countries*. In: *Consumption patterns in the ECE-region: Long-Term Trends and Policy Issues*. Economic Bulletin for Europe, vol. 39. (1987) No. 2. 284.; Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 116–132., 326–343.; Kovács Ilona: *Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában*. Statisztikai Szemle, 62. évf. (1984) 7. sz. 702–723.; Kovács Ilona: *Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlítása*. Statisztikai Szemle, 65. évf. (1987) 10. sz. 975–992.

⁴ Kornai, János: *Economics of Shortage*. Amsterdam, 1980.; Kornai, János: *The Socialist System*. Princeton, 1992. 228–301.; Hrabá, Joseph: *Consumer Shortages in Poland: Looking Beyond the Queue into a World of Making Do*. Sociological Quarterly, vol. 26. (1985) No. 3. 387–404.; Kemme, David M.: *The Chronic Shortage Model of Centrally Planned Economies*. Soviet Studies, vol. 41. (1989) No. 3. 345–364.; Mazurek, Małgorzata: *Keeping It Close to Home: Resourcefulness and Scarcity in Late Socialist and Postsocialist Poland*. In: Bren, Paulina – Neuburger, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, 2012. 298–320.

⁵ de Grazia, Victoria: *Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth-Century Europe*. Cambridge, MA, 2005.; Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, NJ, 1996. 25.

⁶ Havel, Václav: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central Eastern Europe*. Ed. by John Keane. London, 1985. 38.; Morawska, Ewa: *On Barriers to Pluralism in Pluralist Poland*. Slavic Review, vol. 47. (1988) No. 4. 627–41.; Berend, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge, 1996. 148.; Żarnowski,

ahogy több kutató érvel – végül döntően hozzájárult a kommunista rendszerek bukásához, mivel azok a fogyasztói vágyak kielégítése terén nem versenyezhettek sikeresen a nyugati társadalmakkal.⁷

Eltérő interpretációk léteznek tehát a fogyasztási minták és a fogyasztáspolitikai kapcsolatának kelet-közép-európai alakulására vonatkozóan a 20. század második felében, de közös bennük az, hogy a fogyasztáspolitikának döntő szerepet tulajdonítanak a fogyasztás és a fogyasztói kultúra alakításában, míg Nyugat-Európában ez a hatás jóval kisebb volt. A fogyasztás változásait politikai döntések függvényének tartják: akár úgy, hogy a gazdaságpolitika mindvégig elhanyagolta a fogyasztók igényeit, akár pedig úgy, hogy idővel alkalmazkodott azokhoz. Továbbá a fogyasztás, illetve a fogyasztáspolitikai destabilizáló tényezőként jelenik meg Kelet-Közép-Európában, szemben a kontinens nyugati felével, ahol a fogyasztói társadalom kialakulása inkább stabilizálólag hatott a politikai folyamatokra.

Ezek az interpretációk a második világháború utáni Kelet-Közép-Európa fogyasztástörténetének fontos jellemzőit emelik ki, azonban több tekintetben finomításra szorulnak. Az alábbiakban a kelet-közép-európai kommunista társadalmak – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország – fogyasztói kultúrájának sajátosságait vizsgálva egyrészt azt kívánjuk bizonyítani, hogy a fogyasztáspolitikai és általában a fogyasztási minták változása eltért a fentiekben leírt dinamikától. Másrészt amellet érvelünk, hogy a fogyasztáspolitikai szerepét is differenciáltan kell kezelni. A változások okai között a fogyasztáspolitikát nem tekinthetjük olyan teljesen autonóm tényezőnek, melynek döntésein múlott a fogyasztói igények kielégítésének mértéke az 1950-es évek második felének fordulata során, majd azon túl is. A fogyasztás romboló politikai hatásához sem egyszerűen a fogyasztáspolitikai következményei vezettek, hanem ennél összetettebb folyamatról van szó, melyben kitüntetett szerep jutott a transznacionális hatásoknak, különösen a fogyasztói aspirációk változásán keresztül.

Mint jeleztük, széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a fogyasztói igények elhanyagolása a kommunista rendszerek egyik fontos sajátosságának tekinthető. Az erőforrások elosztása során a fogyasztás – különösen kezdetben – valóban háttérbe szorult az iparosítás igényei mögött. Ennek jelei egyértelműen láthatók a magas felhalmozási hányadban és a beruházások szerkezeti megoszlásában is.⁸ Túlás azonban azt állítani, hogy a fogyasztás nem kapott figyelmet a politikai döntéshozók részéről. A fogyasztás növelése a kelet- és közép-európai kommunista rendszerekben fontos célkitűzésként szerepelt azok korai időszakától kezdve. A hivatalos diskurzusban mindez a dolgozók életszínvonalának növekedéseként jelent meg. A korabeli hivatalos marxista felfogásban az életszínvonal folyamatos emelkedése

Janusz: *East-Central Europe: a Periphery of 'Genuine Europe'?* Acta Poloniae Historica, vol. 82. (2000) 177.; Hammer, Ferenc: *A Gasoline Scented Sinbad: The Truck Driver as a Popular Hero in Socialist Hungary*. Cultural Studies, vol. 16. (2002) No. 1. 80–126.; Fehérvári, Krisztina: *Innocence Lost: Cinematic Representation of 1960s Consumption for 1990s Hungary*. Anthropology of East Europe Review, vol. 24. (2006) No. 2. 54–61.; Knapík, Jiří: *Czechoslovak Culture and Cinema, 1945–1960*. In: Karl, Lars – Skopal, Pavel (eds.): *Cinema in Service of the State: Perspectives on Film Culture in the GDR and Czechoslovakia, 1945–1960*. New York – Oxford, 2015. 58.

⁷ Merl, Stephen: *Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft*. In: Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte, Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/M., 1997. 206–207.; Merkel: *Utopie und Bedürfnis*, id. mű.

⁸ Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest, 1981. 70.; Holešovský: *Personal Consumption in Czechoslovakia, Hungary, and Poland*, 622–635.; Mieczkowski, Bogdan: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe: Poland, Czechoslovakia, Hungary, and East Germany*. New York, 1975. 51–71.

egyenesen a szocializmus alapvető törvényszerűségének számított, amit rituálészerűen deklaráltak a pártvezetők fontosabb gazdaságpolitikai beszédekben s pártdokumentumokban.

Nem a politikai és gazdasági döntéshozók figyelme és szándéka hiányzott elsősorban az életszínvonal és a fogyasztás javításához, hanem már a kelet-közép-európai kommunista rendszerek korai időszakában s a későbbiekben is alapvető ellentmondásokkal kellett szembenézzen a gazdaságpolitika ezen a téren: az életszínvonal emelése és ezzel egyidejűleg a gazdasági növekedés gyorsítása – különösen a beruházások forszírozása révén – megoldhatatlan feladat elé állította a korabeli döntéshozókat. Ez a konfliktus végigkísérte a kommunista országok történetét, hiszen a gazdasági rendszer alapvető jellemzőiből fakadt. Az alacsony hatékonyság a magas szintű tőkefelhalmozással volt valamelyest ellensúlyozható, melyet elsősorban a fogyasztás rovására lehetett megvalósítani. A többi erőforrás – főként a munkaerő – nehéziparba koncentrációja hasonló okokból fakadt, s szintén érintette a fogyasztást.

A korai időszakban e konfliktus szimptomatikus feloldási kísérlete volt a tudományos fogyasztás koncepciója. A politikai és gazdasági vezetésben szerte a régióban élénken élt a fogyasztás tudományos alapelveken nyugvó megszervezésének gondolata. E Szovjetunióból importált elképzelés szerint létezik a fogyasztásnak egy ideális, tudományosan meghatározható modellje, mely kiterjed mind a fogyasztás mennyiségére, mind pedig összetételére, s mely így irányítúként szolgálhat a központi gazdasági tervezés számára az áru kínálat meghatározása során.⁹ Ez feleslegessé teszi a fogyasztók saját preferenciáin nyugvó választásait, s ezáltal tervezhetővé válik a fogyasztási cikkek előállítás is, valamint mindezzel erőforrásokat lehet megtakarítani. A központilag megállapított „fogyasztási terv” magától értetődően csak a legfontosabb naturális mutatókkal – négyzetméter, pár, kilogramm, liter, darab stb. – határozhatta meg a fogyasztást. Így a termékek minőségi jellemzőinek, valamint a választéknak nem jutott benne szerep. Az optimális fogyasztás tudományos meghatározáson alapuló megszervezésének gyakorlati megvalósítása sehol sem sikerült, s az 1960-as évektől háttérbe szorultak az ilyen törekvések. Ugyanakkor egészen a rendszerváltozásig megmaradtak a „fogyasztási terv” nyomai a gazdaságpolitikai dokumentumokban szerte a régióban.¹⁰

Az ellentmondások feloldására a tudományos fogyasztás koncepciójánál gyakorlatiasabb kezdeményezések is születtek minden kelet-közép-európai országban. A központilag irányított gazdaságok klasszikus, Kelet-Közép-Európában az 1950-es évek elején általánosan jellemző rendszere a későbbi évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül. A fogyasztói igények jobb kielégítése az 1950-es évek közepétől vissza-visszatérően a tervezők egyik fontos céljává vált a térségben. A gazdasági reformtörekvések több országban részben éppen az áruk és szolgáltatások minőségének, az áruválasztéknak a javítását célozták. Ez a választóvonal a Szovjetunió esetében volt a legélesebb, de a kelet-közép-európai országokban is eltolódás látható.

Az egyes kelet-közép-európai országok politikai vezetésének és azok politikai irányvonalának változásától függően a fogyasztás és az áruválaszték bővítése eltérő hangsúlyokat kapott. Így Lengyelországban és Magyarországon a fogyasztásorientáció már az 1956-os megmozdulások után erősödött. Az 1960-as évek közepén átfogó reformokat Csehszlovákiában

⁹ Ozherel'ev, O.: *The Interrelationship between Production and the Needs of Society under Socialism*. Problems of Economics, vol. 17. (1975) No. 12. 3–16.; Weitzman, Phillip: *Soviet Long-Term Consumption Planning: Distribution According to Rational Need*. Soviet Studies, vol. 26. (1974) No. 3. 305–321.

¹⁰ Kozminski, Andrzej K.: *Consumers in Transition from the Centrally Planned Economy to the Market Economy*. Journal of Consumer Policy, vol. 14. (1992) No. 4. 352–354.

és Magyarországon terveztek, de végül csak az utóbbiban valósultak meg, s néhány évvel később részben ott is visszavonták őket. Mindenesetre az 1968-as gazdaságirányítási reform nyomán Magyarországon számos, korábban a szocializmus fontos értékének tekintett cél – mint az árstabilitás vagy az egyenlő jövedelemmegoszlás – feladásának árán kétségkívül jelentősen sikerült növelni a fogyasztási lehetőségeket. A reformok említett részleges vagy teljes visszavonása nem jelentette a fogyasztás mérséklődését – ellenkezőleg, a fogyasztás szintje ezekben az országokban is tovább javult az 1970-es években. Ellenben a reformok lefékeződése akadályozta a termékek választékának és minőségének további jelentős javítását.

A sztálinizmus lezárulta után a fogyasztás rehabilitációja nemcsak a termelési célokban, hanem a nyilvánosságban is előrehaladt. Az áruk minősége, az új termékek, a divat és hasonló témák mind gyakrabban szerepeltek a médiában. A politikai vezetés ezekben az országokban implicit módon elfogadta azt, hogy a nyugati fogyasztási minták szolgáltak modellként, s lehetővé kívánták tenni a lakosság számára, hogy átvegye azt vagy legalábbis annak több elemét. Az 1960-as évek elején a propaganda még a nyugati országok életszínvonalának belátható időn belüli utoléréséről beszélt – rendszerint két évtizedre tették az ehhez szükséges időt. Később már nem jelöltek meg ilyen konkrét céldátumokat, de a fogyasztói igényekre jobban figyelő gazdaságpolitikával azt a reményt akarták táplálni, hogy a jövőben az átlagember számára is elérhetővé válnak a nyugati fogyasztói társadalmak fontos vívmányai.

Vagyis a fogyasztás elhanyagolása a kelet-közép-európai kommunista rendszerek korai éveire volt jellemző, s akkor sem minden tekintetben látjuk ezt. A hivatalos nyilvánosságban az életszínvonal növelése az 1950-es évek végétől még hangsúlyosabban megjelent, sőt – a szociális biztonság növelése mellett – a legfontosabb deklarált célként szerepelt. Vagyis a vizsgált korszak valóban nem tekinthető homogénnek ebből a szempontból.¹¹

Az azonban szintén kétséges, hogy célszerű-e a fogyasztáspolitikai változásait a régió egészét illetően úgy felfognunk, mint eltolódást a fogyasztás elhanyagolása jellemezte politikától a fogyasztói igények jobb kielégítéséig. Ilyen – többé-kevésbé lineáris – pálya leginkább Magyarország vagy az itt nem tárgyalt NDK esetében fedezhető fel, de több más kommunista országban – mint Lengyelország és Csehszlovákia – nem látható ez a dinamika.

Az 1950-es évek közepétől, végétől fontos változások indultak meg a régióban, melyek mindenekelőtt az említett gazdaságirányítási reformokban öltöttek testet. Ugyanakkor a piaci reformok említett teljes vagy részleges visszavonása is mutatta, hogy a gazdasági és politikai irányítás mindegyik országban továbbra is felemásan viszonyult a fogyasztói igényekhez. Szintén jelezte ezt a fogyasztás ellentmondásos megjelenése a sajtóban és a hivatalos nyilvánosság más fórumain.¹² Egyfelől nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az áruellátás javítása nélkülözhetetlen a politikai stabilitás érdekében. A rendszer nem mondhatott le a fogyasztási célok hangsúlyozásáról, melyek – mint láttuk – rendszerint a jövőre vonatkozó ígéretek formáját öltötték.¹³ Az áruellátás javítása azonban gyakran mint koncesszió, azaz olyan engedmény jelent meg a döntéshozók számára, mint amelyet a kevésbé öntudatos és elkötelezett rétegek számára tenni szükséges az igazi célok – különösen a beruházások növelése révén a

¹¹ Adams, Bradley: *Buying Time: Consumption and Political Legitimization in Late-Communist Czechoslovakia*. In: Tismaneanu, Vladimir – Iacob, Bogdan C. (eds.): *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. New York – Budapest, 2012. 399–421.

¹² Valuch Tibor: *A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben*. In: uő: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2006. 222–252.

¹³ Merl: *Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft*, 206–213.

gazdasági fejlődés gyorsítása – kárára. A fogyasztás tehát ebben a felfogásban csak bizonyos korlátok között volt összeegyeztethető a szocializmus fontos céljaival.

A politikai vezetés a fogyasztói vágyakat – különösen az 1950-es években és az 1960-as évek elején – szerte a régióban veszélyesnek bélyegezte, mivel attól tartott, hogy a kispolgári attitűdök a munkásosztályra is áttérjednek.¹⁴ A korai munkásmozgalom aszketizmusát, a fogyasztástól való idegenkedését visszhangozták a sajtóban fel-fellángoló viták, melyek a magasabb rendű emberi tevékenységeket, főként a közösségi cselekvést féltették a fogyasztói mentalitás térhódításától. Ilyen volt Magyarországon az 1961-ben az Új Írás című folyóiratban indult úgynevezett fridzsiderszocializmus-vita, melynek kiindulópontja a rendszer egyik kvázi-hivatalos költőjének számító Váci Mihály aggódó, a társadalmat az anyagi szempontok túlzott előtérbe kerülésétől óvó megszólalása volt.¹⁵ Később az ilyen vélemények háttérbe szorultak, de nem tűntek el: Magyarországon hivatalos és félhivatalos álláspontot tükröző kiadványokban még az 1970-es években is veszélyként ábrázolták a „nyugatról importált »fogyasztói társadalom« típusú életideál-torzulást”, vagy azt, hogy – mint egy vonatkozó publikációban megjelent – „a szocialista társadalom pórusaiban utóvirágzásnak indult a kispolgárság »felső« (közkeletű kifejezéssel élve »nagymenő«) rétegei életmódjának kisugárzása a dolgozó rétegekre”.¹⁶

A fogyasztásorientáció tekintetében a kelet-közép-európai kommunista rendszerek folyamatos ellentmondások között működtek. Ezek elsősorban a gazdasági rendszer sajátosságaira vezethetők vissza, mint annak alacsony hatékonysága és – ettől nehezen elválaszthatóan – a széles körű, a fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra is kiterjedő hiány. Ezek a problémák azért váltak súlyossá, mert – mint erről később még szó lesz – a nyugati országok demonstrációs hatása egyre inkább érvényesült. Emellett kétségtelenül ideológiai okai is voltak az ellentmondásoknak, mint a korai marxizmusig visszanyúló egalitáriánus vízió és fogyasztói aszketizmus, valamint a napi gyakorlat szülte differenciálási igény közötti konfliktusok. Ezek a belső konfliktusok megakadályozták azt, hogy a fogyasztásorientáció akadálytalanul érvényesülhessen és kiteljesedhessen, s ezért sem tekinthetjük még az 1950-es évek végétől sem lineárisnak a szocialista fogyasztói társadalom felé haladást.

Sokkal inkább visszaesésekkel terhelt folyamatot látunk, sőt Lengyelországban egyenesen ciklikus mozgást figyelhetünk meg. Bogdan Mieczkowski szerint a második világháború utáni Lengyelországban a fogyasztás növekedése és a kommunista párt hatalma között fordított viszony volt. A kommunista vezetés hagyományos politikája a termelőeszközök – mint a gépek és más ipari berendezések – előállítását, valamint a beruházások növelését szorgalmazta. Ez a politika azonban a fogyasztók elégedetlenségét eredményezte, melynek jó példáit jelentik az 1970-es megmozdulások Gdańskban, a sztrájkok 1976-ban Radomban s a munkások mozgalmi 1980-ban ismét Gdańskban. Ezen események mindegyike esetében a közvetlen kiváltó ok a fogyasztói árak – s különösen az élelmiszerárak – hirtelen és drámai emelése volt: 1970-ben egyebek között a húсарak emelkedtek 18%-kal, a sajtóké 25%-kal, 1976-ban a vaj és a sajt ára 50%-kal, a húсарak 69%-kal, a cukoré 100%-kal, 1980-ban ismét csak

¹⁴ Bren, Paulina: *Mirror, Mirror, on the Wall ... Is the West the Fairest of Them All? Czechoslovak normalization and its (dis)contents*. Kritika, 9 évf. (2008) 4. sz. 846–847.; Dombos, Tamás – Pellandini-Simany, Lena: *Kids, Cars, or Cashews?* In: Bren–Neuburger: *Communism Unwrapped*, 335.

¹⁵ Tyekvicska Árpád: *Fridzsider szocializmus*. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész*. Budapest, 2000. 260–263.

¹⁶ Kozma Ferenc: *Jólét szocialista módon*. Budapest, 1979. 102., 99–100.

a húsárak 60%-kal.¹⁷ Összességében tehát a kommunista párt uralmának gyengülése a fogyasztás javulásával járt, míg a hatalmi stabilizáció a beruházásokat és a termelési eszközök előállítását preferáló hagyományos gazdaságpolitika ismételt bevezetését hozta. Mieczkowski egyenesen azt állítja, hogy a fogyasztás és az ahhoz kapcsolódó küzdelmek a társadalmi változás legfontosabb tényezőjét jelentették, s hosszú távon döntően hozzájárultak a kommunista rendszer átalakulásához.¹⁸

A fogyasztáspolitikai és a fogyasztás több jellemzőjének gyakori, esetenként ciklikus váltakozása önmagában is fokozta az állampolgári elégedetlenséget az érintett társadalmakban. Mint láttuk, a kelet-közép-európai fogyasztástörténeti szakirodalomban is hangsúlyosan megjelenik az, hogy e társadalmak sajátos vonásává vált a fogyasztás politikailag romboló hatása.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy miért alakult ki a fogyasztásnak ez a politikailag destruktív dinamikája a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben, s miért vált az a rendszerváltozás egyik fontos kiindulópontjává. Amellett érvelünk, hogy a fogyasztás és a politika szoros összefonódása fontos tényező ennek magyarázata során. Ugyanakkor nem egyszerűen a fogyasztás elhanyagolása, alacsony gazdaságpolitikai prioritása, de nem is az idővel megjelenő fogyasztásorientáció volt az oka annak, hogy a fogyasztók elégedetlensége fokozódott, vagyis nem csak a politikai tényezők álltak e mögött. Ugyanilyen fontos szerephez jutottak gazdasági és társadalmi tényezők is, melyeket az aspirációk változásán keresztül lehet a legmeggyőzőbben ábrázolni.

Kétségtelen a fogyasztáspolitikai kiemelkedő jelentősége a fogyasztási minták s a fogyasztói kultúra alakításában a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában. Mint az eddigiekből is kitűnt, ezek az országok a fogyasztáspolitikában több szempontból eltérő utat követtek, de a fogyasztás erős átpolitizáltsága a régió kommunista rendszereinek közös vonása volt.¹⁹ Ennek alapvető oka az volt, hogy az államosítások, az ár-, bér- és más szabályozások révén az állam mindenre kiterjedő felelősséget vállalt a lakosság anyagi javakkal való ellátásáért ezekben az országokban. Emiatt a lakosság számára az árak és a fogyasztás szempontjából más releváns tényezők úgy jelentek meg, mint amelyek megváltoztatása egyszerűen politikai döntés kérdése. A fogyasztás átpolitizáltsága emellett a hivatalos ideológiából is következett. A rezsimek fontos üzenete volt, hogy a dolgozók életszínvonala folyamatosan emelkedik. Mindez növelte a fogyasztói aspirációkat, de a minőségi javak és szolgáltatások hiánya nyilvánvalóan frusztrálta a fogyasztókat.²⁰ A fogyasztás azért is átpolitizálódott, mert a „szükséglet” fogalmának meghatározása tekintetében sem volt konszenzus. A szükségletek vagy legalábbis az alapvető szükségletek meghatározását jórészt a szocialista állam vindikálta magának, mégpedig olyan politikai elvek felhasználásával, mint az egalitarianizmus.

¹⁷ Wróbel, Piotr: *Historical Dictionary of Poland, 1945–1996*. London – New York, 2014. 72.; Ash, Timothy Garton: *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven, 2002. 41–72.; Lamentowicz, Wojciech: *Adaptation through Political Crises in Post-War Poland*. *Journal of Peace Research*, vol. 19. (1982) No. 2. 117–131.; Ekiert, Grzegorz: *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton, 1996. 222–256.

¹⁸ Mieczkowski, Bogdan: *The Relationship between Changes in Consumption and Politics in Poland*. *Soviet Studies*, vol. 40. (1978) No. 2. 262–269.; Mieczkowski: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe*, id. mű.

¹⁹ Fehérvári, Krisztina: *Goods and States: The Political Logic of State-Socialist Material Culture*. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 51. (2009) No. 2. 432.; Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 19–38.

²⁰ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 28.; Fehérvári: *Goods and States*, 432.

A politika befolyása mindenekelőtt a javak elosztásában érvényesült. Az uralkodó, hivatalosan deklarált elv a „mindenkinek teljesítménye szerint” volt, vagyis a munkateljesítmény dominált a fogyasztásban. Ennek a megfontolásnak a tényleges érvényesülése mindazonáltal nem volt magától értetődő. A teljesítmény mérése csak a munkaerőpiacon keresztül volt lehetséges, mely nyilvánvalóan torzította az elv megvalósulását. Ráadásul egyes társadalmi csoportok privilegizált helyzetben voltak, s a politikai érdemek és a hatalmi hierarchiában elfoglalt hely is befolyásolta a javakból való részesedést. Ugyancsak jelentős befolyással bírt a társadalmi egyenlőség elve, mely nyilvánvaló konfliktusban volt az előzőleg említett meritokratikus elosztási megfontolásokkal. Annyiban azonban érvényesült az egyenlőség elképzelése, hogy a nagy jövedelmkülönbségeket elfogadhatatlannak tartotta a hivatalos ideológia, s ennek megfelelően igyekeztek ezek kialakulását megakadályozni.

A fogyasztás és a politika szoros kapcsolata más tekintetben is megjelent. A kommunista rendszereknek ugyan nem sikerült megfelelően kielégíteniük a fogyasztói igényeket, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy kormányaik a fogyasztást felhasználják a pártállam politikai céljainak elérésére. A politika és a fogyasztás kapcsolata konfliktusokat teremtett, de ugyanakkor szolgálta is a kommunista pártok hatalmát, hiszen a konfliktusok megoldása vagy enyhítése – fizetésemelés egyes csoportoknak vagy az ellátás javítása bizonyos területeken – szintén csak onnan érkezhett.

A lakosság oldaláról szemlélve az így kialakult rendszert azt láthatjuk, hogy a fogyasztás az átlagpolgár számára a szélesebb politikai sérelmek és a rendszer kritikájának fókuszába került ezekben a társadalmakban, ahol a közvélemény és a civil társadalom elnyomás alatt állt, s a politikai bírálatokat nem engedték megjelenni. A fogyasztás több tekintetben a polgári jogok és a politikai ellenzékiesség pótlékává vált, s forró, nagy figyelmet kiváltó és átpolitizált területté vált Kelet-Közép-Európában az 1950-es évektől.²¹

A rendszert egészében nem lehetett bírálni, de a durva bolti eladókat vagy a rossz minőségű kabátokat igen. A sztálinista rendszerek bukása után a sajtóban rendszeresen és nagy számban közöltek glosszákat, olvasói leveleket és más cikkeket szerte a régióban, melyek a fogyasztók ilyen sérelmeit taglalták. A fogyasztás nagy jelentőségű volt a politikai gyakorlat és a lakosság számára, mivel a rendszerek ezen a téren sokkal inkább hajlottak a kompromisszumra, mint a politikai hatalomhoz közvetlenül kötődő területeken – például a sajtószabadság terén. A fogyasztók közvetlen érdekvédelmére Lengyelországban 1981-ben fogyasztói mozgalom is létrejött (*Federacja Konsumentów*), s Magyarországon is voltak hasonló törekvések, fogyasztóvédelmi folyóirat is megjelent „Nagyító” címmel.²² Ezért a magasabb szintű fogyasztás akadályát sokkal inkább gazdasági, mint politikai kényszerek jelentették.

A fogyasztás közvetlen kapcsolatot teremtett a politika és a mindennapi élet között is. A fogyasztás, illetve az életszínvonal emelésének hangsúlyosabb megjelenése a politikai célok között az 1950-es évek végétől azt jelentette, hogy a fogyasztás a politikai elégedetlenség kifejezésének területévé is vált. Ez érvényesült a sajátos, úgynevezett hivalkodó fogyasztás esetében is, amikor bizonyos termékek fogyasztása – mint például a farmernadrág viselése – sajátos, akár politikai üzeneteket is hordozott. A női munkások gyakran kombinálták osztály-, fogyasztói és nemi identitásukat. A régióban mindvégig domináns tradicionális családi munkamegosztásban a napi bevásárlás többnyire a nők feladata volt, így különösen ők

²¹ Mazurek, Malgorzata – Hilton, Matthew: *Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland*. Journal of Contemporary History, vol. 42. (2007) No. 2. 316.

²² Mazurek–Hilton: *Consumerism, Solidarity and Communism*, 317.

konfrontálódtak rendszeresen a sorban állással és a hiányokkal, ők élték meg a fogyasztáshoz kapcsolódó frusztráció jelentős részét.²³

A fentiekben leírt fogyasztáspolitikai veszélyt jelentett a kommunista rendszerek stabilizására, azonban önmagában nem eredményezte az említett destruktív potenciált. Az 1960-as évektől az életszínvonal már elérte azt a szintet Kelet-Közép-Európában, hogy a lakosság nagyobb része kielégíthette alapvető szükségleteit, majd a következő évtizedben fokozatosan a kevésbé alapvető áruk és szolgáltatások is elérhetőbbé váltak. Ennek ellenére a lakosság fogyasztással való elégedettsége nem nőtt, az 1980-as években pedig egyenesen csökkent.²⁴ Ez főként azzal magyarázható, hogy az életszínvonal ugyan összességében emelkedett, de annál gyorsabban fokozódtak a lakosság ezzel kapcsolatos aspirációi, vagyis szélesedett a kettő közötti szakadék.²⁵

Az aspirációk és a tényleges fogyasztás közötti rés növekedése több okra vezethető vissza. Az alapját a kelet-közép-európai és a fejlett ipari államok, különösen a nyugat-európai országok között a fogyasztás terén kialakuló divergencia jelentette. Nem egyszerűen gazdaságilag maradtak le mindinkább a kommunista országok Nyugat-Európa mögött, hanem a magas felhalmozási ráta, a beruházások sajátos belső szerkezete következtében a fogyasztás terén még inkább fokozódott a hátrányuk.²⁶

A fogyasztás növekedésével s az alapvető szükségletek kielégítésével a lakosság új, differenciáltabb igényei jelentek meg. A jó minőségű, divatos ruházat, lakásfelszerelés, külföldi utazás és más hasonló, magas színvonalú árucikkek és szolgáltatások mind ezek közé tartoztak. A központi irányítás alatt működő vállalatok azonban tömegáruk előállítását preferálták, s nem tudták biztosítani az előbbieket elfogadható kínálatát. A növekvő szakadék fontos magyarázata tehát az, hogy a gazdasági fejlődéssel átalakuló, differenciálódó szükségletek növekvő igényeket támasztottak a központi irányított gazdaság felé, melyeknek az belső korlátjaiból adódóan nem tudott megfelelni.

A nagyban növekvő fogyasztói aspirációk további jelentős oka volt az, hogy a javak és szolgáltatások hiánya hatott a lakosság értékvilágára is. Általános tendenciaként jellemző volt az anyagi szükségletek és igények kielégítésének előtérbe kerülése más igényekkel szemben, ami megfelelt a szükségletek kielégítése ismert Maslow-i hierarchiájának. Ez különösen jellemző volt a kelet-közép-európai kommunista társadalmak kezdeti időszakában, amikor egyrészt a háborús újjáépítés és a gyors iparosítás nagy erőforrásokat vont el a fogyasztástól, másrészt az új gazdasági rendszer következményei már teljes egészében érvényesültek. De szintén erősen jelentkezett ez a tendencia a késői kommunista időszak válságos szakaszaiban is, mint például a politikai és gazdasági válság által egyaránt érintett Lengyelországban az 1980-as években, a korábbinál rosszabb áruellátás és a jegyrendszer idején. A materialista értékorientáció szívósságához hozzájárult a diktatórikus hatalomgyakorlás is, mely akadályozta az alternatív életformák terjedését s ezzel a nem-materiális vagy a posztmaterialista értékvilág diffúzióját.

²³ Kenney, Padraic: *The Gender of Resistance in Communist Poland*. American Historical Review, vol. 104. (1999) No. 2. 399–425.

²⁴ Inglehart, Ronald – Basanez, Miguel – Romero, Alejandro: *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor, 1998.

²⁵ Az aspirációk hatására más vonatkozásban lásd: Easterlin, Richard A.: *The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis*. In: Tilly, Charles (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, 2015. 57–133.; Easterlin, Richard A.: *The Worldwide Standard of Living since 1800*. Journal of Economic Perspectives, vol. 14. (2000) No. 1. 7–26.

²⁶ A divergenciákra lásd: Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 177–179.

A fogyasztói célok előtérbe kerülését segítette a kommunista ideológia és a rendszerek idővel egyre nyilvánvalóbbá váló kudarca. Egyrészt az ideológia egalitáriánus üzenetei hozzájárultak a fogyasztási aspirációk fokozódásához – természetesen különösen az alacsonyabb képzettségű és jövedelmű rétegekben. A társadalmi egyenlőség mint érték és cél hangsúlyozása ugyan idővel halványult, de nem tűnt el, s maradandó nyomokat hagyott ezen társadalmi csoportok saját elérhető életszínvonalukról alkotott elképzeléseiben. Másrészt az ideológia ugyan mindvégig hangsúlyozta a közösségi célok elsődlegességét, de ezek a társadalmi önszerveződést akadályozó, a centralizációt minden tekintetben előtérbe helyező diktatórikus gyakorlatban egyre inkább háttérbe szorultak és hiteltelenedtek.

A fogyasztás mindennapi gyakorlatában is erős hatása volt az ideológia materializmusának. A társadalmi célok között kitüntetett szerepet kaptak a termelés növelésére, az életszínvonal javítására vonatkozó elképzelések, melyek rendszerint hosszú távú ígéretek formáját öltötték. A hruscsovi időszakban nemcsak általánosságban volt szó a Nyugat gazdasági utoléréséről, hanem – mint korábban erről szó volt – konkrét céldátumokat is megjelöltek. Propagandaanyagok tömege hirdette, hogy erre az időpontra igen magas életszínvonalat érnek el az európai kommunista országok, ami például lehetővé teszi a legtöbb alapvető szolgáltatás és sok áru ingyenessé tételét is. Idővel mindinkább nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a rendszerek nem tudják teljesíteni saját ígéreteiket. Ráadásul elbuktak azok a nagyobb átalakításokat célzó forradalmi vagy reformkísérletek is, melyek a jövőben reményt adhattak volna a lakosság szükségleteinek magasabb színvonalú kielégítésére. Az 1970-es évektől a rezsimek erőfeszítései már sokkal inkább a túlélésre s nem hosszú távú történelmi küldetésük beteljesítésére irányultak. A politikát eluráló pragmatizmus nemcsak az eredeti társadalomátalakítási célok feladásának implicit beismerését jelentette, de a nyugati fogyasztói társadalmak utolérésének reménytelenségét is. Az ideológiai vákuum mellett értékválság alakult ki, mely szintén ösztönözte a fogyasztói attitűdök előtérbe kerülését a lakosság körében.

Az aspirációk alakulásában elsőrangú szerepe volt a nyugati társadalmak növekvő demonstrációs hatásainak. A kelet-közép-európai országokban a sztálinizmus végével fokozatosan mérséklődött az elszigeteltség, s a lakosság mind több információhoz jutott a nyugati fogyasztói társadalmakról. A turisztikai kapcsolatok, a filmek és újságok, de különösen a Kelet-Közép-Európába eljutó nyugati termékek – a gépkocsiktól a ruházig – mind-mind közvetítői voltak ezeknek az információknak. A „nyugati mágneses mező” hatása különösen érvényesült a Nyugathoz közel elhelyezkedő s az 1960-as évektől politikailag-gazdaságilag nyitottabbá váló országok – mint Magyarország és Lengyelország – esetében.

A generációváltások szintén jelentősen hatottak a fogyasztói aspirációk alakulására. Bár az életkor szintén a fogyasztást jelentősen befolyásoló tényező, az eddigi kutatás nem megfelelően vette figyelembe azt, hogy a generációváltások miként hatottak a fogyasztási mintákra Kelet-Közép-Európában, jóllehet ezek az aspektusok jelentősek a fogyasztás államszocializmus alatti szerepének és a rendszerek általános dinamikájának megértése szempontjából.

Az 1960-as években a kelet-közép-európai országokban a fiatalok olyan új csoportja jelent meg, amely az előző generációnál nagyobb figyelmet fordított a fogyasztásra. Tagjai kiemelten törekedtek a divat követésére, hogy ezáltal is kifejezzék új és sajátos ifjúsági kultúrájukat, másrészt azon termékek megszerzésére, melyek autonómiát és mobilitást biztosítottak számukra.²⁷ Ez – hasonlóan nyugati társaikhoz – megnyilvánult olyan termékek vásár-

²⁷ Wallace, Claire – Kovacheva, Sijka: *Youth Cultures and Consumption in Eastern and Western Europe: An Overview*. Youth and Society, vol. 28. (1996) No. 2. 189–214.; Pospíšil, Filip: *Youth*

lásában, mint a motorkerékpár, hanglemez, tranzistoros rádió vagy magnetofon, és a sajátos szórakozási igényekben is (például rock-koncertek).²⁸ Így az 1960-as években húszas életéveiben járó generáció jóval távolabb került fogyasztási gyakorlatában az aszkétikus kommunista fogyasztási ideáltól, mint szüleik generációja.²⁹

A kétségkívül létező nyugati párhuzamok nem leplezhetik el a lényeges eltéréseket Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa között az értékváltozások terén, melyek szintén erősítették a fogyasztói aspirációkat. A generációváltások eltérő módon mentek végbe ezekben a régiókban a fogyasztói preferenciák érvényesülése tekintetében.

A háború utáni Nyugat-Európában a fiatalabb korosztályokban a posztmaterialista értékorientáció felé való eltolódás figyelhető meg, ami elsősorban a növekvő anyagi jólétből és anyagi biztonságból származott.³⁰ Kelet-Közép-Európában ellenben nem jelentkezett a posztmaterializmus térhódítása. Sőt, több tekintetben ezzel ellentétes értékváltozások láthatók, melyek az anyagi értékek és a fogyasztás felértékelődését jelentették. Erre vonatkozóan mindazonáltal nem állnak rendelkezésre átfogó empirikus vizsgálatok, így csak résztanulmányokra alapozhatunk. Az egyik ilyen eredmény szerint a kommunista országokban a fogyasztók különösen erős ösztönzőkkel rendelkeztek az anyagi javak megszerzésére, mivel itt a luxuscikkek fogyasztása nagyobb társadalmi státusznövekedéssel járt, mint a korabeli európai kapitalista országokban.³¹

Fontos oka volt ennek az, hogy a háború után született fiatal generációk sajátos életformájukat vagy legalábbis annak egyes elemeit nem tudták úgy megőrizni és továbbvinni, valamint társadalmilag dominánssá tenni, mint nyugat-európai társaik. Egyrészt jóval kisebb volt a posztmaterialista értékeket elsősorban hordozó városi középréteg.³² Másrészt mihelyt elérték húszas életéveik közepét, szinte univerzálisan megházasodtak, s fogyasztási magatartásuk is alapvetően megváltozott. A lakásszerzés, a család ellátása teljesen felemésztette jövedelmüket és idejüket. Ennél is nagyobb törés következett be anyagi helyzetükben később, már a század végén és az ezredforduló után: a transzformációs válság mindenütt érintette az életszínvonalat, s a nyugdíjak a bérek jóval kisebb arányát tették ki szerte a régióban, mint a Nyugat-Európában jellemző színvonal.

A kelet-közép-európai országokban a hosszú távú értékváltozásokban tehát nem az anyagi biztonság javulása játszotta a fő szerepet. Az anyagi gyarapodás, a fogyasztás javulása nem volt olyan mértékű, s különösen nem volt olyan kiszámítható, mint Európa nyugati felének fogyasztói társadalmában. A lakosság – mindinkább látva a nyugati életszínvonalától való lemaradást – eleve másként élte meg annak növekedését, s maga is erősen relatív javulásként értékelte azt.

Ezzel szemben a politikai tényezők nagyobb szerepet kaptak a régióban az értékvilág formálódásában. A politikai kataklizmák – mint a sikertelen átalakítási kísérletek 1956-ban vagy 1968-ban – a lakosságot a közéleti aktivitástól az anyagi célok irányába lökték. Ez – az

cultures and the disciplining of Czechoslovak youth in the 1960s. Social History, vol. 37. (2012) No. 4. 488–493.

²⁸ Merkel, Ina: *Working People and Consumption Under Really-Existing Socialism: Perspectives from the German Democratic Republic.* International Labor and Working-Class History, vol. 55. (1999) 104.

²⁹ Pospíšil: *Youth cultures and the disciplining of Czechoslovak youth*, 477–500.

³⁰ Inglehart, Ronald: *Culture Shift in Advanced Industrial Society.* Princeton, 1990.

³¹ de Graaf, Nan Dirk: *Distinction by consumption in Czechoslovakia, Hungary, and the Netherlands.* European Sociological Review, vol. 7. (1991) No. 3. 272.

³² Sulek, Antoni: *Changes in the Life Values of Polish Youth: Study Results, Observations, Speculations.* Youth and Society, vol. 17. (1985) No. 1. 3–24.

említett szűkösségen és annak a lakosságban meglévő erős tudatán túl – önmagában is nehezítette vagy egyenesen megakadályozta a posztmaterialista értékorientációk térhódítását. Míg a korai generációk politikai elégedetlenségüket közvetlenül jelenítették meg, addig később a fogyasztás vált a rendszerrel való szembenállás vagy legalábbis az elhatárolódás és a közömbösség kifejezésének fontos terepévé. Ez megmutatkozott a hivalkodó fogyasztás említett, sajátos formáiban is.

Tanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a fogyasztói szempontok elhanyagolása nem általánosan és az egész korszakra jellemzően jelentkezett a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben, mint azt a fogyasztástörténeti irodalom jelentős része feltételezi.³³ A fogyasztás kezdetektől nagy figyelmet kapott a rendszerek önábrázolásában, s az 1950-es évek második felétől minden térségben jelentős erőfeszítéseket tettek a fogyasztói igények jobb kielégítése érdekében.

Ezért sem célszerű az egész kommunista időszakot homogén fogyasztástörténeti periódusnak tekinteni, jóllehet vannak mindvégig megfigyelhető intézményi azonosságok ezekben a rendszerekben, mint a hiánygazdaság alapját jelentő központi gazdaságirányítás. A kontinuitás hangsúlyozása elfedi a kommunista országok fogyasztástörténetének azon tényezőit, melyek végül a rendszerek dezintegrációjához vezettek. Az sem tűnik azonban meggyőzőnek, hogy az 1950-es évek második felét követő évtizedekben lineáris fejlődést feltételezünk, melynek során a fogyasztáspolitikát a fogyasztói igényeket mindinkább figyelembe vette. Több kelet-közép-európai országban nem egy, hanem jó néhány törés látható a fogyasztáspolitikában és általában a fogyasztás rendszerének alakulásában.

A politika nagy szerepe a fogyasztási minták és kultúra alakításában a régió fogyasztástörténetének egyik jelentős sajátossága volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, de a változások okai között a fogyasztáspolitikát nem tekinthetjük autonóm tényezőnek. A fogyasztás determinánsai között a fogyasztáspolitikát mellett a gazdasági és társadalmi faktoroknak is megfelelő helyet kell kapniuk. A fogyasztáspolitikát mozgásteret korántsem volt olyan nagy, mint azt több kutatás sugallja, ezért a fordulat sem lehetett olyan radikális az 1950-es években vagy máskor.

A fogyasztói aspirációk és a valós lehetőségek közötti távoluló szakadék volt az a legfontosabb tényező, mely a fogyasztáspolitikát alakulását megszabta. A fogyasztás színvonala összességében javult az 1950 utáni évtizedekben, a fogyasztók elégedettsége azonban nem nőtt ezzel párhuzamosan, sőt a korszak vége felé egyenesen csökkent. Az aspirációk gyors növekedésének számos oka volt, de a legfontosabbnak ezek között a transznacionális tényezőket, vagyis a nyugati országok demonstrációs hatásait tartjuk. A gazdaságpolitika mindenütt irányváltásokkal reagált erre a helyzetre, de a válasz csak erősen korlátozott sikerű lehetett a politikai és gazdasági rendszer állította korlátok miatt. Mindez segít megérteni azt, hogy a kelet-közép-európai fogyasztói kultúra milyen mechanizmusokon keresztül kapcsolódott a politikai változásokhoz, s miként járult hozzá a kommunista rendszerek destabilizálásához.

³³ Verdery: *What Was Socialism and What Comes Next?* 25.

BÉLA TOMKA

Consumption in East-Central Europe after WWII: Political Determinants and Transnational Connections

The study explores the characteristics of the consumer culture of East-Central European communist societies – Poland, Czechoslovakia, and Hungary – during the decades following WWII. It argues that the significant role of politics in the formation of consumption patterns and consumer culture was a major feature of the region's consumption history during this time period, but consumption policy shouldn't be considered the sole determinant of changes. Besides consumption policy, economic and social factors should also be taken into account. The effects of consumption policy were not as significant as several previous studies suggest.

The widening gap between consumer aspirations and the actual possibilities was the most important factor shaping consumption policy. In general, the level of consumption advanced in the region during the decades after 1950, but consumer satisfaction didn't increase with it, and even started to decline towards the end of the period. The rapid rise in consumer aspirations had several reasons, but we consider the transnational factors, namely the demonstration effects of Western countries to be the most significant. Economic policy reacted to this with changes in direction, but these measures were strongly constrained by the political and economic system. This constellation can help us understand how East-Central European consumer culture was connected to political changes, and how it contributed to the destabilization of the communist regimes.

RUDISCH FERENC – TÓTH BENEDEK

Az egészség fogalmának kulturális konstrukciója az 1850-es években*

A jelen tanulmány a modern egészség-diskurzus kialakulásának és korai működésének tanulmányozásához szeretne hozzájárulni. Elemzéseink a jelentések (a kulturális tudás) termelésének és elrendezésének azon sajátos módjaira vonatkoznak, melyek az egészség tapasztalatát és értelmezését vezérelték a 19. század második felében, a sajtó (hangsúlyosan *nem* a szaksajtó) médiumát használva. Módszertani szempontból indokoltnak láttuk a modern egészség-diskurzus és a modern magyar sajtó diskurzusának „találkozási pontját” az 1850-es években megjelölni, konkrét elemzéseinket pedig az 1854-ben induló *Vasárnapi Ujsághoz* kötni (a tanulmány első felében részletesen bemutatjuk mindezekkel kapcsolatos fogalom-meghatározásainkat és érveinket). Szintén módszertani megjegyzésként kívánczik ide, hogy a jelen dolgozat keretei között nem tekinthetjük feladatunknak az egészség modern sajtódiskurzusának feltárását és bemutatását; amire itt vállalkozhatunk, az mindössze ezen munka előtanulmányának tekinthető.

Tanulmányunk gondolatmenetének fókuszában az a kérdés áll, hogy miképpen közvetíti (pontosabban: építi fel) a formálódó modern polgári közönség számára a hangsúlyosan *nem* szaksajtó az egészség *kulturális* fogalmát: a sajtó, a közönség és az egészség-fogalom hármának viszonyrendszere rajzolódik tehát ki. A három komponens közül az egészség fogalmának az 1850-es évekre már meglehetősen gazdag értelmezése alakult ki a magyar orvosi szaksajtóban,¹ maga az említett *viszonyrendszer* ugyanakkor ebben a formájában csak ekkortól jöhetett létre, mert ekkortól kezdett kialakulni mind a sajtó, mind a közönség (a későbbiekben részletesen bemutatandó) modern formája, illetve ezek viszonya.

Az elemzések forrásaként szolgáló korpuszt a korszak legfontosabb (sokáig gyakorlatilag egyetlen) enciklopédikus, „közismereti” magyar hetilapjában (vagy családi lapjában), a *Vasárnapi Ujságban* megjelent szövegek alkotják. Az elemzések (illetve azok tanulságainak) részletesebb bemutatása előtt mindenképpen szükségesnek látszik néhány alapvető, áttekintő és bevezető jellegű elméleti és módszertani megjegyzést tennünk megközelítésünket, illetve szűkebben a források meghatározását illetően.

Az egészség fogalma mint kulturális konstrukció

Az orvosi antropológia (*Medical Anthropology* – MA) már az 1950-es évek végétől olyan átfogó konstrukcióként tekint az egészség fogalmára, amely egyaránt tartalmazza a fizikai,

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 azonosítójú, EU társfinanszírozású projekt támogatta.

¹ Lásd: Gracza Tünde: *Magyarország közegészségügyi állapota a korabeli magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok tükrében*. [kézirat]

pszichológiai és társadalmi jólét komponenseit,² vagyis nagy hangsúlyt fektet azokra a társadalmi keretekre és társadalmilag előállított jelentésekre, amelyek a betegségek észlelését, értelmezését és tipologizálását meghatározzák. (Ezt a szempontot radikalizálják és kapcsolják össze a hatalom aspektusával Michel Foucault-nak az angolszász orvosi antropológiához képest egészen más úton járó, de szempontjából [is] klasszikussá vált 1955-ben megjelent művei, az *Elmebetegség és pszichológia*, valamint *A klinikai orvoslás születése*.³)

Az 1970-es években azután az antropológia hermeneutikai/interpretatív fordulatával összhangban „mindemellett újdonság volt az egyre erősödő különbségtevés a *disease* (biomedikus módon mérhető sérülés vagy anatómiai, illetve fiziológiai rendellenesség) és az *illness* (a nem-jólét kulturálisan szervezett, a szenvedés élményét is magában hordozó személyes tapasztalata) [fogalmi – T. B.] között”.⁴ A két fogalom valójában az antropológiai módszertanokban ekkoriban (is) nagy szerepet játszó *emic/etic* megkülönböztetés leképezése, mely szerint a *disease* tölti be a szóban forgó kultúra szempontjából kívülről bevezetett *etic*, az *illness* pedig az *emic* kategóriát (vagyis mindazon eszméket, melyeket a kultúra hordozói birtokolnak világukkal és önmagukkal kapcsolatban). Az *illness* szubjektív, jelentésalapú kategóriája így kerül szembe a *disease* által hordozott pozitivista-természettudományos objektivitás és tudományos faktualitás-igényekkel, és válik az egészség jelentésközpontú antropológiai értelmezésének kiindulópontjává.

Az *illness* immár tisztán kulturális, emikus kategória tehát (és mint ilyen, kompatibilis az interpretatív antropológia kvalitatív módszereivel), ugyanakkor alapvetően individuális tapasztalatok értelmezésére alkalmas. Ezért több szerző javasolja már az 1970-es években újabb emikus terminus, a *sickness* bevezetését, amely az egészséggel kapcsolatos szélesebb szociális összefüggésekre vonatkozik.⁵ Ez az újabb betegség-kategória „kulturálisan létrehozott hálózatokra vonatkozik, melyek szimbolikus jelentéseket kötnek fiziológiai és pszichológiai folyamatokhoz és a betegség személyes tapasztalatához egyrészt, illetve szociális szituációkhoz és viszonyokhoz másrészt.”⁶

Az előbbieken az orvosi antropológia terminológiáját ismertettük. A teljesség kedvéért szót kell itt ejtenünk az egészség/betegség társadalmi-kulturális tanulmányozásának másik fontos beszédmódjáról is, a Foucault nézeteire és műveire nagyban támaszkodó *kritikai orvosi antropológiáról* (*Critical Medical Anthropology* – CMA). Röviden összefoglalva ez „olyan materialista megközelítést pártfogol, mely a hatalmi struktúrák vizsgálatát részesíti előnyben, melyek a domináns kulturális konstrukciók alapját jelentik. [A CMA – T. B.] azokra a módokra kérdez rá, melyeken keresztül a hatalom (ideértve a »valóság« keretezésének hatalmát is) kibontakozik.”⁷ A kritikai orvosi antropológia számos ponton érintkezik a kritikai kultúrakutatás megközelítéseivel és a diskurzuselemzés módszereivel (mely utóbbi alapfogalma egyébként szintén Michel Foucault-tól származik).

Visszatérve az orvosi antropológiában kialakult terminológiára: láthattuk, miként osztják fel a *disease*, *illness* és *sickness* terminusok alapvető megkülönböztetések mentén az egészség/betegség értelmezési tartományát. A '*disease*' a szűk értelemben vett orvosi, termé-

² Singer, Meril – Erickson, Pamela I. (eds.): *A Companion to Medical Anthropology*. Oxford, 2011. 10.

³ Magyarul: Foucault, Michel: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*. Budapest, 2000. Ford. Romhányi Török Gábor.

⁴ *A Companion to Medical Anthropology*, 15.

⁵ *A Companion to Medical Anthropology*, 15.

⁶ *A Companion to Medical Anthropology*, 16.

⁷ *A Companion to Medical Anthropology*, 18.

szettudományos értelemben vonatkozik magukra a betegségekre (a „biomedikus szignifikáció” szerint), szemben a másik kettővel, amelyek a betegség kulturálisan meghatározott *tapasztalatát* igyekeznek feltárni nem az orvostudomány, hanem a kulturális antropológia kvalitatív társadalomtudományos módszereivel: azt a jelentéshálót, amelyben a betegség értelmeződik a beteg és az őt magában foglaló közösség számára. A két emikus kategória közötti alapvető megkülönböztetés pedig a személyes (*illness*)/kollektív (*sickness*) aspektusok különbsége. A jelen tanulmányban alapvetően ezt a két fogalmat alkalmazzuk a későbbiekben (természetesen a szükséges történeti és módszertani pontosításokkal): a betegség-/egészséggel kapcsolatos jelentések meghatározását és szerveződését fogjuk tanulmányozni személyes és kollektív aspektusai szerint. A fogalmakat az elemzést segítő módszertani eszközökként alkalmazzuk: segítségükkel az egészség / betegség fogalomkörének, értelmezési tartományának a társadalomtudományos elemzés illetékességi körébe tartozó kulturális (vagyis nem-természettudományos) aspektusát szeretnénk meghatározni és hangsúlyozni.

Az egészségfogalom történeti kontextusáról

Az imént vázolt (alapvetően módszertani értelemben vett) kultúratudományos megalapozottság mellett megközelítésünk másik alapvető jellemzője az, hogy *történeti* érdeklődésű. Forrásszövegeink a 19. század közepéről származnak: abból a korszakból, amelyben az egészségügy intézményesülése és professzionizálódása végbement a modernizálódó nyugati társadalmakban. (A 'modernizálódás' terminus egyébként részben éppen ezen általános intézményesülési és professzionizálódási folyamatokra vonatkozik.) A század második felében sorra születnek – főként az 1848-as angol *Public Health Act* mintájára⁸ – a közegészségügyi törvények; ebbe a sorba illeszkedik az 1876-os magyar törvény is. A 19. század folyamán egész Európában intézményesül és egységesül az orvosképzés (így Magyarországon is⁹), kialakul (és a különféle kuruzslóktól, bábáktól, gyógykovácsoktól határozottan elkülönül) a professzionális modern orvos hivatásszerepe, nem mellékesen szoros összefüggésben a 'beteg' új szerepével.¹⁰ Mindezek mellett kiépül a háziorvosi ellátás és a kórházak rendszere, megjelennek a kötelező védőoltások (például Angliában 1853-tól a kötelező hímlőoltás¹¹), röviden: a modernizálódó államok intézményes szinten definiálják újra az egészség/betegség területeit. Ennek az újraértelmezésnek, újrameghatározásnak két egyértelműen különböző iránya volt: „...világosan elvált egymástól a *higiénia* és a *közegészség* fogalma, az egyiket az egyéni, a másikat viszont a közösségi felelősség szférájának tekintették.”¹² A 19. század folyamán formálódó modern egészségügyi politika megszervezése/megszerveződése előtt

⁸ Vö. Kearns, Gerard – Lee, W. Robert – Rogers, John: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemái*. Debrecen, 1995. 144.

⁹ Például: Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története, 1770–1944*. Budapest, 2008.; Mayer Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1988. 382.

¹⁰ Európai példákat lásd: Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 133–140. Magyar viszonylatban kiváló összefoglalást ad: Simon Katalin: *Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század)*. Replika 105. (2017) <http://replika.hu/replika/105-02> [letöltés: 2018. jún. 8.]

¹¹ Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 143.

¹² Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147.

két út állt tehát attól függően, hogy elsődleges tárgyának az *egyént* vagy a *környezetet* tekintette; az előbbi esetben a kórházakra épülő egészségügyi szolgáltatások, az utóbbi esetben a csatornázás, ivóvízellátás stb. megszervezése élvezett prioritást. A történeti példák tanúsága szerint a konkrét válaszok (az egyes egészségügyi rendszerek) nagyon különbözők voltak;¹³ részletes ismertetésük külön tanulmány tárgyát képezhetné. Az általunk jelenleg követett gondolatmenet szempontjából a legfontosabb tanulság a *higiénia* és a *közegészség* fogalmának (bátran állíthatjuk: kulturális koncepciójának) különbsége: ez a két koncepció határozta meg az egészséggel kapcsolatos, 19. században kiformálódó modern gondolkodást, ezek álltak az egészségügyi rendszerek konkrét intézményesülési folyamatainak háttérében. Az egészség társadalmilag/kulturálisan érvényes értelmezései tehát individuális (higiénia) és szociális (közegészségügy) irányból épülnek fel; talán nem túlzás, ha az orvosi antropológia szempontját alkalmazva az *illness* és *sickness* módszertani terminusok konkrét történeti dimenzióját véljük itt felsejleni.

A konkrét intézménytörténeti változások a nyugati társadalmak *modernizációs* trendjeinek részét képezik. Emellett hangsúlyoznunk kell, miszerint az egészségről való gondolkodás 18–19. századi átalakulása olyan átfogó társadalomtörténeti-kulturális változásba is illeszkedik, mely egyaránt érinti az individuális és kollektív identitásminták,¹⁴ más kifejezéssel az egyéni és szociális életvilágok legalapvetőbb struktúráit. Az élet teljes spektrumának, időnek és térnek, önmagunk és mások, általánosságban a világ érzékelésének ezt a 19. században kialakuló tapasztalatát Marshal Berman klasszikussá vált, modernizációtól megkülönböztető meghatározása szerint *modernitásnak* nevezzük.¹⁵

Michel Foucault a tapasztalat szerkezetének átrendeződéseként írja le mindezt, a szavak és dolgok közötti új viszony kialakulásaként,¹⁶ melynek során megváltozik „a betegségek neve, a tünetek csoportosítása, a beteg testéhez alkalmazott alapvető észlelési kódok, a megfigyelés tárgyainak mezeje, módosul az orvosi tekintet tájékozódásának egész rendszere”.¹⁷ Hangsúlyozzuk még egyszer: nem pusztán az *orvosi* tekintet, hanem a látás, a szemlélet *egésze* változik meg a 19. század folyamán,¹⁸ ami szükségszerűen vonja magával a legalapvetőbb kulturális koncepciók (köztük az egészség) újrafogalmazásának-újrafogalmazódásának igényét. Foucault specifikusan a betegségek kapcsán, de általános értelemben is jelölő és jelölt új viszonyáról beszél,¹⁹ olyan új *diskurzusokról*, melyek újfajta módon szervezik meg a társadalmilag érvényes jelentések meghatározásának és használatának módjait.²⁰ Ilyen új diskurzusban jön létre és működik az egészség új fogalma is; fontos megjegyeznünk, hogy nem pusztán szakmai diskurzusról van szó. Jelen gondolatmenet számára elsődlegesen egy olyan diskurzus bír jelentőséggel, amelyben a társadalom (pontosabban, amint a későbbiekben látni fogjuk, a formálódó polgári középosztály) tagjai számára artikulálódik az egészség

¹³ Vö. Kearns–Lee–Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147–153.

¹⁴ Vö. Sennett, Richard: *A közéleti ember bukása*. Budapest, 1998.

¹⁵ Modernizáció és modernitás meghatározásaihoz lásd: Berman, Marshall: *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity*. New York, 1982. 16–20.

¹⁶ Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 94. skk., illetve: uő: *A szavak és a dolgok*. Budapest, 2000.

¹⁷ Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 159.

¹⁸ Crary, Jonathan: *A megfigyelő módszerei*. Budapest, 1999.

¹⁹ A betegségek kapcsán: Foucault: *Elmebetegség és pszichológia/A klinikai orvoslás születése*, 102.

²⁰ Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. Holmi, 3. évf. (1991) 7. sz. 868–890. [<http://www.holmi.org/1991/07/michel-foucault-a-diskurzus-rendje-torok-gabor-forditasa>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

fogalma; ez a diskurzus pedig (alább részletezendő okokból és módon) alapvetően a sajtóhoz köthető.

Megközelítésünk tehát hangsúlyosan nem (orvos)tudománytörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból kiinduló, azt a rendelkezésünkre álló kereteknek megfelelően szűkítő, *mediatörténeti* jellegű: elemzéseink a köztudatot formáló, sajtóban artikulálódó egészségkoncepciókra vonatkoznak.²¹ E helyt nem tekinthetjük feladatunknak, hogy a vonatkozó szakirodalom által megjelölt és feltárt átfogóbb társadalomtörténeti kérdéseket és összefüggéseket (az orvosi hivatás professzionalizálódásának részletesen elemzett folyamatát, az orvos- és betegszerepek differenciálódását és átalakulását, a medicina társadalmi „infiltrációjának” problémáit, a modernizálódó-városiasodó társadalmak szociopatológiáját, a közegészségügyi kérdések politikai összefüggéseit stb.)²² a maguk mélységében mutassuk be; ezek e helyt elemzéseink vázlatosan érzékeltethető kontextusaként szerepelnek. Tanulmányunk fő kérdései – ahogy fentebb kifejtettük – a kulturálisan meghatározottként tételezett egészségkoncepció és a sajtó mint médium összefüggésére vonatkoznak; arról szeretnénk képet alkotni, hogy miként formálódik ez a rendkívül fontos fogalom egy egészen konkrét sajtódiskurzus keretei között.

A sajtó mint médium

A szociálisan előállított és elrendezett értelem (a *tudás*) modernitásban megváltozó struktúráinak részletesebb bemutatására jelen keretek között bővebben nincs módunk, mindössze egyetlen fontos aspektust szeretnénk hangsúlyozni: a sajtó mint médium folyamatosan növekvő jelentőségét a 19. század folyamán (a század második felében gyorsuló mértékben). Megközelítésünk tehát a modernitás ezen alapvető mediatizációs trendjére koncentrál: ebben az értelemben általános társadalomtörténeti jellege a mediatörténet irányába szűkül.

A *médium* kifejezés ebben az összefüggésben technikailag és intézményesen is meghatározott *közeget* jelent, a valóságértelmezés, az értelem- és jelentésképzés elsődleges közegét; „mint domináns médium, az újság [a 19. század derekán – T. B.] a valóság értelmezésének kereteit biztosítja, és ezáltal hozzájárul a láthatóság termeléséhez”.²³ A 19. század folyamán kiforruló tömegsajtó tehát a modernitás kultúrájának alapvető közege,²⁴ itt jönnek létre és válnak hozzáférhetővé tömegesen a társadalom számára a hétköznapi élet új orientációs mintái, valamint a kultúra új és újradefiniált alapfogalmai és koncepciói egyaránt.²⁵ Az imént elmondottakat (illetve a tényt, hogy a korszakban mindez mennyire reflektált volt) jól érzékelteti egy bécsi napilap 1859-ből származó tárcacikke: „Az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem tartjuk túlzásnak azt mondani, hogy az újságokat immár a napi »élelmiszerek« közé számíthatjuk. Igen, ez a darab itatóspapír egy szinten áll a vízzel, kenyérrel vagy hússal. Mint ezek, az újság is egy általános szükséglet, mindenki szüksége lett. [...] Ugyanazzal az

²¹ Tudománytörténet és társadalomtörténet viszonyát e helyt a Simon Katalin által meghatározott értelemben kezeljük. Simon: *Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt*, 14–15.

²² Az itt jelzett kérdések kiváló összefoglalását adja például: Porter, Roy: *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London, 1999. 304–428.

²³ Grotta, Marit: *Baudelaire's Media Aesthetics. The Gaze of the Flâneur and 19th-Century Media*. London – New York, 2015. 23.

²⁴ A mediatörténet ebben az értelemben egyenesen médiakultúráról (is) beszél a korszak kapcsán. Vö. Faulstich, Werner: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*. Göttingen, 2004.; Grotta: *Baudelaire's Media Aesthetics*, 7.

²⁵ Vö. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*. Budapest, 1998. 25. skk.

ellenállhatatlan erővel hatol el a társadalom minden rétegéhez; senki sem tudja magát kivonni befolyása alól, bármelyik társadalmi réteghez tartozzék is. [...] A nép nem merítheti könyvekből a bölcsességét. [...] Az újság viszont felfogható képet ad neki a világtörténeti eseményekről, megismerteti a szellemi élet és a természet érdekességeivel, ünnepel vele a családi asztalnál, tanítja gyermekeket nevelni, gazdálkodni (háztartást vezetni), és, ami talán fő érdeme, belecsepegteti az érdeklődést a nyilvános ügyek iránt.”²⁶

A fentiekben vázlatosan ismertetett megfontolások fényében módszertanilag mindenképpen indokoltnak látjuk, hogy ha az egészség kulturális koncepciójának 19. században kialakuló formáját kívánjuk kutatni, azokat a jelentéselemeket tehát, melyek az ekkor formálódó új kultúra számára kívántak érvényesek lenni, a sajtó (és ebben az esetben hangsúlyosan *nem* a szaksajtó) forrásaink elsődleges közegeként vehető számításba.

A forrásszövegek közege: a Vasárnapi Ujság az 1850-es években

A 19. század derekán megjelennek tehát az újfajta megkülönböztetésekre épülő modern életkeretek; a társadalmi élet alapvető kategóriái változnak meg²⁷ (legelsősorban és leginkább megtapasztalható módon a nagyvárosban, mely – Hanák Péter szavai szerint is – „egyre inkább az egész társadalom élet- és gondolkodásmódjának formálója és mintaképe”²⁸ a 19. század második felében). A *szocialitás*, a kollektívan birtokolt és elrendezett *értelem* keretei és formái változnak meg, melyek magukkal hozzák a mindennapi környezet értelmezésének²⁹ és a mindennapi érintkezés formáinak változását is – ez utóbbiak alapvetően (ahogy fentebb is jeleztük) a sajtó médiumában nyerik el új formáikat és mintáikat.

Ezt az általános kultúraépítő és szocializációs funkciót Magyarországon elsősorban az úgynevezett családi lapok vállalták a legtudatosabban,³⁰ közülük is a leginkább paradigmátikus módon és a legnagyobb hatással az 1854-ben indult (és 1921-ig létezett) *Vasárnapi Ujság*. A lap a szórakoztatva tanítás jegyében a legkülönbözőbb témákban közölt közérthető írásaiiban a családi és társadalmi élet, a kollektív emlékezet, a földrajz, a gazdaság és nem utolsósorban az egészség új formáit és alapfogalmait ismertette és terjesztette. A lapot szerkesztő Pákh Albert 1858-ban publikált írásában³¹ meglehetősen pontosan reflektál a sajtó új formájának igényére és az új közönség formálódásának-formálásának kérdéseire, érdemes ezért cikkével részletesebben foglalkoznunk. Az 1850-es évek első felére visszatekintve rögzíti az alapvető változás, valami gyökeresen új kezdetének a tényét. A „szellem erőteljes újra ébredésének korszakáról”, „gyökeresen megváltozott új viszonyokról” beszél, melyek között a *Vasárnapi Ujság* semmilyen előzményhez nem tudott viszonyulni, vagyis teljesen új

²⁶ *Ein Kapitel von den Zeitungen*. Neueste Nachrichten, 1859. július 24. (No. 114.) 1.

²⁷ Vö. „A munka, a lakóhely és a közösségi viszonyok, benne az állampolgár és állam kapcsolatával mind-mind új formákat öltöttek magukra, s ezzel megszületőben volt az, amit tömören modern életkereteknek szokás nevezni.” Gyáni: *Az utca és a szalon*, 23.

²⁸ Hanák Péter: *Polgárosodás és urbanizáció*. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1999. 18.

²⁹ Vö. A városi személyiségnek újból föl kell fedeznie, esetleg éppen magának kell megalkotnia azokat a kódokat, amelyek jelentéssel ruházzák föl a nagyváros kaotikus világát.” Gyáni: *Az utca és a szalon*, 27.

³⁰ Vö. Lipták Dorottya: *A családi lapoktól a társasági lapokig*. Budapesti Negyed, (1997) 16–17. sz. 45–71.

³¹ Pákh Albert: *A „Hirmondó” című új néplap és a „Vasárnapi Ujság.” (Tájékoztató a múlt és jövőre.)* Vasárnapi Ujság, 1858. november 14. (46. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00246/>] [A Vasárnapi Ujság-hivatkozások most és a későbbiekben a mindenkor kapcsos zárójelben feltüntetett címeken található online-szövegekre vonatkoznak, oldalszámokat ezért ezen hivatkozások esetében nem adunk meg.] (letöltés: 2018. jún. 8.)

közegben és körülmények között önmagának kellett kialakítania formáit és tartalmait, új *paradigmává* kellett válnia: új (és egyre szélesedő) közönség új lapjává.

Visszatekintve a lap négy évvel korábbi indulására azt jegyzi meg, hogy a lap a legszélesebb olvasóközönséget kívánta megcélozni, „néplap” akart lenni, de új értelemben; a „nép” (népiességben kifejeződő) hagyományos fogalmát elutasítva, helyette valami akkor még nem meghatározott értelemben újradefiniálva: „A Vasárnapi Ujság először mondá ki a jelen évtizedben, hogy »néplap« akar lenni. E fogalom akkoriban nem volt tisztába hozva, valamint nem volt irodalmi közlöny, melyet a nagy közönség, mint igényeinek kielégítőjét, érdekeinek, vágyainak képviselőjét, létszámához arányosan, némi melegséggel karolt volna fel. [...] A Vasárnapi Ujság vagy nem tudott, vagy nem akart »népies« lenni. – A feladat megfejtésre várt. [...]”³²

A szöveg későbbi pontján egyértelműen a középosztályt jelöli meg a lap közönségeként, melyet gondosan elkülönít a „szorosabb értelemben vett nép” fogalmától: „Időszakonként bepillantottunk kiadóhivatalunkban a szokatlan számmal szaporodó előfizetők névkönyveibe is; vizsgáltuk azok polgári és társadalmi állását, s úgy találtuk, hogy a közönség legtiszteltetlenebb része, a haza intelligens osztályai, a szellemi érdekeket becsülni tudók s akarók, az u. n. *középrend* [kiemelés tőlem – T. B.] sereglett össze körülünk, melly magában foglalá ugyan a mágnástól kezdve a vadkerti kanászig minden osztály képviselőit, de a több ezernyi sorozatban alig találtunk néhány százat, kiket a szorosabb értelemben vett »nép« közé osztályozhattunk volna.”³³

A lap szórakoztatva tanító, szocializáló funkciójáról pedig a következőket írja: „Vizsgáltuk közlött cikkeink hatását is; és úgy tapasztaltuk, hogy pusztán nemesebb időtöltésre szánt mulattató cikkeinken kívül, mindig növekedő rokonszenvben részesülnek a tudomány és ismeret gyümölcseivel megrakott tartalmas közleményeink, bár azok előadás és nyelv tekintetében éppen nem különböztek az irodalomnak egyéb emeltebb hangon irt termékeitől. Beláttuk, hogy egy gyakorlati, komoly irányu, mivelte modoru, ismeretterjesztő lapra szükség van, – s illy lapnak közönsége lesz.”³⁴

Pákh Albert imént idézett nézeteivel és véleményével nagy mértékben egyetért a mai szakirodalom is, miszerint a *Vasárnapi Ujság* Magyarországon 1854-es indulásától kezdve a (fentebb meghatározott értelemben vett) modern kultúra úttörő és kiemelkedően fontos médiumának tekinthető: egy új (részben általa megteremtett) közönség újfajta, szórakoztatva tanító (vagyis szocializáló) orgánumának.

A magyar közegészségügy intézményesülése a kezdetektől 1860-ig

Bár munkánk elsődlegesen a hazai egészségdiskurzus és a sajtó 19. század derekán történő összekapcsolódására fókuszál, kutatásunk történeti perspektívájából adódóan (a konkrét történeti háttér tisztázásának érdekében) röviden ki kell térnünk a magyar közegészségügy intézményesülési folyamatának néhány lényeges mozzanatára is. Annak ellenére, hogy a diszciplína intézményesülésének legfontosabb állomásai (a különböző szakmai szervezetek létrejötte, a szaksajtó elindulása, az Országos Közegészségi Tanács megalakulása, a közegészségügy átfogó törvényi szabályozása) kivétel nélkül a 19. századhoz kötődnek, a témával foglalkozó szakirodalom általában az 1770-es esztendőt jelöli meg az intézményesülési

³² Pákh: *A „Hírmondó”*, id. mű.

³³ Pákh: *A „Hírmondó”*, id. mű.

³⁴ Pákh: *A „Hírmondó”*, id. mű.

folyamat kezdőpontjaként.³⁵ Mária Terézia 1770-es rendelete, a *Generale Normativum in Re Sanitatis* (amely átfogóan szabályozta a magyar egészségügy működését, és diplomához kötötte az orvosi gyakorlatot), valamint a nagyszombati egyetem orvosi karának első, 1770-es tanéve valóban jól jelzi, az alapvetően 19. századi intézményesülési folyamat gyökerei a 18. század utolsó harmadáig (a felvilágosodás kibontakozásának koráig) nyúlnak vissza. A közegészségügy professzionalizálódásának kulcskérdésévé a képesítéssel nem rendelkező kuruzslók szakmából való kiszorítása és az újonnan létesített (1777-től Budán, majd 1784-től Pesten működő) orvosi kar monopolhelyzetének biztosítása vált. A gyógyszerészek, bábák, sebészek, orvosok tevékenységét fokozatosan ellenőrzés alá helyezték: a megyei főorvosoknak 1786-tól negyedéves és éves jelentéseket kellett készíteniük, a gyógyszerészeket és a bábákat a korszakban többször is összeírták. Az egészségügy közigazgatási rendszerének kiépülését segítette, hogy a 18. század utolsó harmadától kezdve (részben az uralkodók anyagi támogatásának köszönhetően) az ország számos vidéki városa kórházi épületekkel gazdagodott. A közegészségügy legfontosabb feladatának a Helytartótanács a különböző járványok leküzdését, visszaszorítását tekintette, ezzel kapcsolatban pedig az állóvizek, lápok, mocsarak kiszáritását és az ivóvíz minőségének javítását szorgalmazta.³⁶

A hazai orvostársadalom önszerveződésének és meginduló szakmai párbeszédének fontos állomása volt az Orvosi Tár megindulása 1831-ben, valamint a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének 1841-es megalakulása.³⁷ A közegészségügy iránti fokozott érdeklődést jól mutatja, hogy az 1848-as forradalom és szabadságharc idején számos hazai orvos állt elő a közegészségügyi rendszer átszervezésére, az orvosképzés megújítására vonatkozó javaslatával (a szakmai vita egyébként már a sajtón keresztül zajlott!).³⁸ A forradalom leverését követően a neoabszolutista Habsburg-hatalom igyekezett átszervezni (centralizálni) az egészségügyi közigazgatást: egy 1852-es intézkedés az öt helytartósági kerületben egészségügyi hivatalokat állított fel, s egészségügyi bizottságokat kapcsolt hozzájuk. A kétes megítélésű időszak a közegészségügy szempontjából egyértelműen fejlődést hozott hazánk történetében: az 1850-es évek kórházépítési programjának következményeként 4000 ágygal emelkedett a kórházi férőhelyek száma, a szintén ekkor létrejövő kötelező kör- és községi orvosi intézmény létrehozása nyomán pedig ötezerre csökkent az egy orvosra jutó lakók száma (az orvosok fizetését ráadásul a kincstár vállalta magára).³⁹

Az egészség fogalmát tematizáló szövegek a Vasárnapi Ujságban 1854–1860 között

A (köz)egészség fogalmának meghatározása az 1850-es évekre már gazdag hagyománnyal rendelkezett a magyar orvosi szaksajtóban,⁴⁰ a *Vasárnapi Ujsággal* (és természetesen más lapokkal) azonban valami új kezdődik: ennek a hagyománynak közérthető értelmezése és programszerű közvetítése sajátos (Pákh Albert idézett cikkében is kifejtett) kulturális program és kontextus részeként. Tanulmányunkban ennek a folyamatnak a kezdetét vizsgáljuk a *Vasárnapi Ujság* első évfolyamainak segítségével. Vizsgálataink évkörét az 1854-es

³⁵ Például: Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története, 1770–1944*. Budapest, 2008.; Mayer Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1988. 382.

³⁶ Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 13–32.

³⁷ Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 50., 58.

³⁸ Bővebben: Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 109–113.

³⁹ Kapronczay: *A magyarországi közegészségügy története*, 71.

⁴⁰ Vö. Gracza: *Magyarország közegészségügyi állapota*, id. mű.

indulástól a Bach-korszak (és az évtized) végéig, azaz 1860-ig tartó periódusban jelöltük meg. Ezt az időszakot a magyar sajtó szempontjából jól jellemzi Pákh Albert többször idézett cikke: „Midőn a Vasárnapi Ujság életbe lépett, akkor 5-6 említésre méltó magyar lap tengeté szomoru napjait. [...] *Tény az*, hogy az 1854–58 közötti 5 évet nevezhetni a dolgok új rendében a magyar szellemi mozgalmak újra ébredő korszakának [...] A »Vasárnapi Ujság« előtt volt összesen 8 lap és folyóirat; a »V. U.« után a mai napig [azaz 1858. novemberig – T. B.] támadt 48.”⁴¹ A sajtótörténeti szakirodalom ezen a ponton is igazolja a Pákh Albert által mondottakat: valóban az új, modern magyar sajtó születésének és differenciálódásának időszaka ez.

A vizsgált időszakban a *Vasárnapi Ujságban* 23 olyan cikket találtunk, amelyek az egészséggel kapcsolatos témaköröket dolgoznak fel. Érdekes képet mutat a szövegek tematikus megoszlása:

6 írás szól az „egészségi szabályokról”, vagyis a személyes egészségtudatosságról (a *higiéniáról*, vagyis a kulturális egészségfogalom *illness*-aspektusáról).

4 szöveg foglalkozik a ragályok, járványok (főként a cholera) kérdéskörével, az ellenük való védekezéssel stb. (vagyis a *közegészségüggyel*, illetve a kulturális egészségfogalom *sickness*-aspektusával).

4 szöveg mutat be az egészséggel-egészségüggyel kapcsolatos konkrét *intézményeket* (a bécsi tébolydát, a budai magántébolydát, a pesti gyermekkórházat és Siklósy Károly budai „vízgyógy- és testgyakorló intézetét”).

2 cikk tárgyalja a babonák, kuruzslók, sarlatánok témakörét (ezek között található azonban az egész korpusz leghosszabb írása, *A csodaorvosok és delejezők* című, négy folytatásban megjelent esszé).

2 írás tárgyalja az emberi test működését

2 szöveg foglalkozik az élő és halott állapot közötti különbséggel.

Egyetlen cikk foglalkozik az orvos alakjával és szerepével általánosságban.

Szintén egyetlen cikk mutat be konkrét orvosi bravúrt: Grosz Frigyes hat, szürkehályog miatt vak testvér szeme világát adta vissza.

Egy írás pedig a modern társadalom egy újdonságát, az intézményes beteg-, baleset- és életbiztosítást kapcsolja össze az egészség/orvoslás témáival.

Az írások imént ismertetett tematikus csoportosulása természetesen több okból sem tekinthető reprezentatívnak a korabeli magyar egészségdiskurzus szempontjából, *szimptomatikus* értéke viszont – véleményünk szerint – elvitathatatlan. A fontos tematikus csomópontok ebben a viszonylag csekély korpuszban is jól kirajzolódnak: (1.) lehangsúlyosabban az egészség megőrzésének/fenntartásának személyes és szociális „szabályai” (*illness/sickness*, illetve higiénia/közegészségügy), ezután (2.) az egészséggel kapcsolatos intézmények (különös hangsúllyal az „őrülteket” elkülönítő tébolydák), valamint (3.) a babonák/kuruzslók üzeneteit leleplező, az egészség fogalmától elkülönítő írások. A három tematikus csomópont közös jellemzője, hogy határhúzásokat, megkülönböztetéseket vezérelnek: az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg.

Babonák és kuruzslók: a jó és a rossz tudás

A babonák/kuruzslók az érvényestől elkülönítendő érvénytelen tudást, a felvilágosodott polgári rend *másik oldalát* testesítik meg annak minden veszélyes, esetleges és kaotikus aspektusával. A *Csodaorvosok és delejezők* című cikksorozat első része például a következőket

⁴¹ Pákh: *A „Hírmondó”*, id. mű.

jegyzi meg a sajátos spirituális módon gyógyulást kereső, eksztázisukban minden fegyelmezett, rendezett vonásukat levetkező *vonagló*k kapcsán: „Ezen emberek, miután magukat a lehető legnagyobb mérvben fölizgatták, egymásután vonaglásba estek, mialatt némelyek, a kik még látszólag birtokában voltak szellemi tehetségeiknek, önszántukból anynyira ki-nozták magukat, hogy rendes körülmények közt bele is halhattak volna. Az itt előfordult jelenetek valódi szegényfoltjai a vallás és polgáriasodásnak, – furcsa vegyülete az ocsmányság, esztelenség és babonának.”⁴²

A *babonák* című szöveg egyenesen a betegséggel (a szellemi vaksággal és az ebből következő veszélyekkel) azonosítja a babonákat, amelyek ellen gyökeres *orvoslás*ra lenne szükség.⁴³ Sötétség, vakság, veszély jellemzik a babonák és kuruzslók világát: ezzel szemben áll a világosság, orvosi szakértelem és (testi-szellemi) egészség, a modern, felvilágosodott tudás világa. A cikk érzékletes képből ábrázolja a határhúzás gesztusát: a babona sivatagában képződő oázisokként jelennek meg a felvilágosult, modern tudás zöld (azaz egészséges, termékeny, élő) szigetei.⁴⁴ A babonák és kuruzslás által meghatározott „rossz tudásból” következő életmód (és gyógy módok) több szöveg tanúsága szerint is egyértelműen különféle betegségek és járványok oka: „Tény az, hogy a nép a falukon többnyire tudatlanságból betegszik meg, és az is igaz, hogy czélszerű oktatás által igen sok nyavalyát elkerülhetne, mellyek életét kurtitják, s az államot pedig hasznos tagjaitól fosztják meg.”⁴⁵ Más alkalommal: „A kolera-járvány azon sajátsággal bír, hogy különösen a rendetlen életmódot követő nép között villogatja öldöklő fegyverét.”⁴⁶

Fontos megjegyeznünk: a tudatlanság nem csak a helyes és alapvető higiéniai és közegészségügyi szabályok nem-ismerete miatt veszélyes. A rengeteg kuruzsló⁴⁷ a betegségek „rossz tudásból” sarjadó értelmezéseit (és gyógy módjait), az egészség *eltérő* fogalmát is terjeszti a nép körében, amely a babonás tudás hívéül szegődve egyenesen ellenáll a modern orvostudománynak és az egészség modern fogalmának. Vagyis a kuruzslók és babonák világának „rossz tudása” nem pusztán passzív tudatlanságot, hanem valójában *kulturális ellenállást* gerjeszt, óriási közegellenállást a modern egészségfogalom jegyében gyógyítani akarók számára: „Hány község volt eddigelé is, mellynek keblében orvos lakott, s a nép nagyobb része mégis éveken át elbetegeskedett, elhalt anélkül, hogy fölkereste volna orvosát. Valóban bámulandó: mindenki jól tudja ez elfogultak közül, hogy a ruhának a szabó és a csizmadia, a szerszámnak a bognár és kovács a kiigazítója, de hogy megbomlott egészségének kijavítója a

⁴² A csodaorvosok és delejezők. 1. rész. Vasárnapi Ujság, 1860. november 11. (46. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00350/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁴³ A babonák. Vasárnapi Ujság, 1854. május 28. (13.sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00013/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁴⁴ Vö. „És fájdalom! lehetne felhozni számtalan példát, mellyből kiderülne, hogy büszkén emlegetni szokott századunk felvilágosodása, az emberi nemnek csak egy igen kicsiny töredékére nézve áll, a nagyobb rész pedig, magában öreg Európánkban is, a babonák veszélyei között vakoskodik. Nagy szó, de igaz: századunk sokat dicsért felvilágosodása olyan, mint *Sahara*, amaz afrikai homok pusztája, csak imitt amott egy kis zöldélet, egyebütt homoktenger.” A babonák, id. mű.

⁴⁵ A népanyavalyák közönségesebb okairól. Vasárnapi Ujság, 1855. január 7. (1. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00045/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁴⁶ Miképp Lehet a kolera-járvány lappangó mérgét kikerülni? Vasárnapi Ujság, 1855. szeptember 2. (35. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00079/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁴⁷ Vö. „A tudományok egy ágát sem gyakorolja tán annyi avatatlan, mint az orvosi tudományt, ezt a legrejtélyesebbet, legszentebbet mindannyi között!” Lásd: *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*. Vasárnapi Ujság, 1858. március 21. (12. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00212/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

tanult orvos, azt nem hiszi. Inkább rábizzá magát egy világfutó kuruzslóra, egy obsitosra, egy vénasszonyra, mint értelmes orvosra, s inkább megiszsza amazok zagyva keverékét, mint a gyógyszerház tiszta szereit... Nem kell mondanom, hogy e balfogalmak kutfeje a kiskorúság, a műveletlenség. [...] Ti hivatottak, kikre e szent ügy bizva van, igyekezzetek minden áron népetek fogékony lelkére fölhozni a józan értelem napvilágát, s megszabadítani őt az előítéletek s babona daemonától, mi nélkül haszontalan várunk egy szebb jövő hajnalára.”⁴⁸

A babonás „rossz tudás” elleni küzdelem tehát valójában nem passzív tudatlanok tanítását jelenti, hanem létező kulturális koncepciókkal szembeni harcot, kulturális kódok átírását, a modern egészségfogalom határának folyamatos kitolását, a „másik oldal” (bármennyire is jó szándékú) gyarmatosítását. Az ilyen értelemben felfogott explicit harc fogalma a 18. századi porosz felvilágosult abszolutizmus közegében született *egészségrendőri* (orvosrendőri) koncepció,⁴⁹ mely a higiéniai és közegészségügyi intézkedéseket hatósági-hatalmi eszközökkel kívánja foganatosítani, és amely – nem meglepő módon – a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeiben is felbukkan: „Az illy csekélységnek látszó dolgokat némellyek tán kicsinyleni is fogják, mert nem gondolják meg, hogy könnyebb az életet és egészséget óvgyógymóddal megtartani, mint az elvesztettet visszahozni, vagy viszaadni. Nem gondolják meg, hogy a nép jólététől függ az állami jóléte, s hol a nép testben és lélekben szegény, ott az anyagi állapot csak teng és virágzásnak sohasem fog indulni, következésképen az állam sem lehet boldog és virágzó. Az ilyenek azt sem gondolják meg, hogy a nép jóléte érdekében ilyenképen működni, az orvosi rendőrségnek főfeladata.”⁵⁰

A babonával és kuruzslókkal foglalkozó szövegek valójában a higiéniai és közegészségügygel foglalkozó cikkeiben foglaltak ellenoldalát tárják fel: a civilizálandó vadont. Valójában ugyanarról (ugyanarról a megkülönböztetésről) beszélnek, csak éppen a *másik oldalról*. Éppen ezért nem véletlen, hogy rendkívül szoros összefüggés (alkalmanként egy-egy szövegen belüli átjárás) is van a két szövegcsoporthoz.

Rend és örület

Szintén fontos – már Foucault által is alapvetőként kezelt és részletesen elemzett⁵¹ – megkülönböztetés megtestesítői a kórházak és tébolydák mint a testi és lelki betegségek elkülönítésére létesített intézmények. A tébolydák ápolottjai a normalitás, az elfogadható szociális működés határán túljutott, elzárandó személyek, akiket ezek az intézmények a bennük uralkodó *rend* által gyógyítanak és vezetnek vissza a társadalom rendjébe – legalábbis *A bécsi tébolyda (örültek háza)*.⁵² című szöveg szerint. (A bécsi tébolyda egyébként a cikk megjelenésekor a Lipótmezőn már tervezett magyar intézmény előképe.) A cikk legfontosabb állítása: a modern tébolyda nem büntet, hanem *gyógyít*, nem kizár, hanem *visszavezet* a társadalom rendjébe. Megjelenésre is szinte „kéjpalota”: „Bécs egyik legszebb pontján, még a város falán belől, délnyugotra, az ugynevezett *Brünnl-mezőn* 60,000 négyszegöl területű ligetkert közepén áll egy szép kétemeletes ház, melyet az ismeretlen első tekintetre kéjpalotának gondol. Ez a cs. kir. tébolyda, mely a benne uralkodó rend, czélszerű elintézés és kezelés

⁴⁸ *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

⁴⁹ Az egészségrendőri koncepcióhoz lásd: Kearns – Lee – Rogers: *Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében*, 147.

⁵⁰ *A mérges növényeket népiskolákban is kellene ismertetni*. Vasárnapi Ujság, 1859. november 20. (47. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00299/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁵¹ Vö. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*, id. mű.

⁵² *A bécsi tébolyda (örültek háza)*. Vasárnapi Ujság, 1858. március 21. (12. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00212/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

miatt, a külföldiek saját bevallása szerint, messze földön nem találja párját. [...] A szenvedő emberiség nevében örömmel üdvözljük azt, ha a sorstól így súlyosan meglátogatott szenvedő embertársaink eddigi elhagyott szánandó állapotára gondolunk. Hajdan e szerencsétlenek még ott is, hol számukra ilyen intézetek állottak fenn, általában siralmas napokat láttak, midőn ellenükben a kemény bánásmód, a kényszerítő rendszabályok minden nemei, lánczok, békók és testi büntetések vétettek használatba. Most hála a kor szelidebb jellemének s a tudomány haladásának, e részben is örvendetes változások történtek s az eredmény mutatja, hogy kedvező sikerrel, mert e jótékony intézetek tagjai mindig számosabban térnek vissza az életbe, hogy ismét hasznos tagjai lehessenek családjaiknak s a polgári társaságnak.”⁵³ A cikkben foglaltak szerint tehát a normalitás/örület megkülönböztetése nem végleges, hanem – a modern orvostudomány segítségével – átjárható, vagyis a modern orvostudomány (és a „kéjpalota”-tébolydát fenntartó állam) uralja (radikálisabban fogalmazva: konstruálja) magát a megkülönböztetést is. Mégpedig – és ez nagyon fontos – a cikkben foglaltak szerint az örületen a „rend, célszerű elintézés és kezelés” által lehet úrrá lenni; a renden kívüliség, az örület helyére be kell (és be lehet) vezetni a rendet éppen úgy, ahogyan a babona és kuruzslás terméketlen pusztaságában létre kell (és lehet) hozni a világos tudás termékeny oázisait.

Mind a babona, mind az örület elkülönítése azt sugallja, hogy ezek a határhúzások egyszerre alapvetőek és ugyanakkor ideiglenesek, módosíthatók: van mód átjutni az egészség, a fény, a rend oldalára. Pontosabban szólva mindkét esetben a rend terjeszkedik, hogy pacifikálja a babona és az örület vadonjait: a következőkben ezt a rendet vizsgáljuk meg. A rendet, amely a modern egészség fogalmában (is) testet ölt.

Az egészség szabályai (az egészség mint rend)

Az eddigiek rávilágítottak a *Vasárnapi Ujság*ban felépülő egészségfogalom két fontos aspektusára: az egészség egyrészt megkülönböztetés-alapú fogalom (mindig van egy „másik oldala”), másrészt pedig dinamikus, azaz elveszíthető és újra elnyerhető.

A higiéniaiál és közegészségüggyel kapcsolatos (az egész korpusznak majdnem felét kitevő) szövegeket csak felületesen átolvasva is két újabb tanulság válik nyilvánvalóvá: egyrészt a szövegek fogalomalkotásának és -használatának, érvelésmódjának, sőt metaforáinak *egységessége*, másrészt pedig ezen egységes koncepció *viszonyszerű* alapképlete. Röviden azt mondhatjuk, a *Vasárnapi Ujság* elemzett szövegei az egészséget alapvetően önmagunkhoz, kisebb mértékben másokhoz fűződő viszonyként határozzák meg. Mégpedig olyan viszonyként, amelyet alapvetően a mértékletesség, a tudatosság, a fegyelmezettség (egy szóval: a rend) határoz meg. Az egészség a modern polgári kultúra és morál egyik alapjaként valójában erkölcsi kérdés. Jól példázza ezt, hogy a számos cikkben visszhangzó egészség-meghatározás legtömörebben, definíciószerű pontossággal Baló Benjamin: *Erkölcsei tanítások. testi életünkre vonatkozó kötelességek* című szövegének III. pontjaként (*Az egészség iránt való kötelességek*) jelenik meg a *Vasárnapi Ujság* első évfolyamában.⁵⁴ Az egészségünk fenntartása iránt kötelezettségünk van, mert nem rendelkezünk szabadon testünkkel: kötelességünk azt a közösség (a *Vasárnapi Ujság* cikkeiben többnyire: a *nemzet*) javára a lehető

⁵³ *A bécsi tébolyda*, id. mű.

⁵⁴ Baló Benjamin: *Erkölcsei tanítások. Testi életünkre vonatkozó kötelességek*. Vasárnapi Ujság, 1854. november 26. (39. sz.) [http://epa.oszk.hu/00000/00030/00039/] (letöltés: 2018. jún. 8.)

legjobb, leginkább munkaképes állapotban tartani.⁵⁵ Vagyis morális lényként kell természeti lény mivoltunkat uralnunk és megfékeznünk: *rendben* tartanunk.

Baló definíciószerű szövegét talán érdemes teljes egészében idéznünk:

„Az egészségre nézve következő nagy kötelességeink vannak.

1. Tartsunk szigorú mértékletességet, rendet minden élvezetben, nevezetesen ételben, italban, gyönyörűségeken stb., sőt a munkában is. Mindenféle élvezetben tanulhatunk az állatoktól, melyek közül egy sem mértéktelenkedik soha a természet ellen. Nincsen is közöttük undok betegség.

2. Uralkodjunk indulatokon, azaz: a harag, félelem, irigység, bosszuvágy, s egyéb kedélymozgalmaktól ne engedjük magunkat elragadtatni, mert ezen állati indulatok, mint a féreg a plántát, úgy emésztik az életet, és megtörtént már elégszer, hogy a harag-düh azonnal halálos gutaütést okozott.

3. Testünket munka s egyéb gyakorlatok által naponként erősítsük, mert a henyeség megrontja az ember vérért, elgyengíti, megrontja egészségét.

4. A tisztaságra öltözetben és házában főgondunk legyen, mert a tisztátalanság a testre sokféle betegséget hoz, akadályozván az izzadást, a mely pedig olyan szükséges mint a levegő az életre.

5. Ha betegségtől leveretünk, komoly kötelességérzettel törekedjünk egészségünket visszaszerezni, tapasztalt orvosok tanácsának pontos követése által, és legyünk csendesen türelmek, mert a türelmetlenség minden bajt nehezít.”⁵⁶

Külső és belső mértékletesség és fegyelem, munka, szorgalom, tiszta öltözet és környezet, komoly kötelességérzet: a polgári középosztály önértelmezésének kulcsszavai állnak előttünk, valamint – cseppet sem mellékes kiegészítésként – annak hangsúlyozása, hogy betegség esetén mindenképpen orvoshoz (ráadásul hozzáértő, tapasztalt orvoshoz) *kell* fordulnunk.⁵⁷

Az egészségért tehát *tennünk* kell, felelősek vagyunk állapotunkért. Pontos ellentéte ez a babonák és kuruzslók korábban bemutatott világában élők passzív predesztináció-hitének (azaz egy másik kultúra attitűdjének), melyet a következőképpen mutat be a már idézett *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára* című szöveg: „Vastag hite van a népnek a praedestinációban: minek hivatnánk orvost – szól – ha az Isten akarja, úgy is meggyógyul! Azt, hogy igen sokszor önmaga hanyagsága oka betegek kora halálának, vagy szükség nélküli hosszas szenvedésének, soha sem hiszi el: az Isten elhozta végóráját – ugymond – s e hitében teljesen megnyugszik.”⁵⁸

Baló tömör definíciójának elemeit (testi-lelki mértékletesség, tiszta ruházat, szellőztetett lakás, orvos feltétlen felkeresése panasz esetén) számos cikk visszhangozza akár egyes betegségek, akár járványok elkerülésének krédójaként⁵⁹ többnyire a babonák kapcsán

⁵⁵ Ez a koncepció természetesen szintén kölcsönzés, a felvilágosult abszolutizmus közegészségüggyel kapcsolatos diskurzusából származik.

⁵⁶ Baló: *Erkölcsei tanítások*, id. mű.

⁵⁷ A Baló maximáiban foglaltak (illetve témájuk) jelentőségét mutatja, hogy később, többé-kevésbé azonos tartalommal (egy Kubinyi Ágoston által kifizetett pályadíj nyertes munkájaként) tanközlémény formájában is megjelentek. Szeberényi Lajos Egészségi szabályok című költeménye a következő szakaszokból áll: Levegő, Ruha, Eledel, Ital, Alvás, Indulatok. Lásd: Szeberényi Lajos: *Egészségi szabályok. 12 arannyal jutalmazott pályamű*. Vasárnapi Ujság 1855. december 30. (52. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00096/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁵⁸ *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

⁵⁹ Például: *A mértékletesség- és mértékletlenségről*. Vasárnapi Ujság, 1854. augusztus 13. (24. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00024/>]; *Mellek a ragályos nyavalyák uralkodásakor szem*

bemutatott megkülönböztetés kontextusában, azaz szembeállítva a „nép”, az „alsóbb osztályok”, a „tudatlanok” felfogásával: „...a nép a falukon többnyire tudatlanságból betegszik meg”,⁶⁰ „a földmívelő nép öltözet, étele, itala és lakása gyakran előkészítő okok hazánkban a hályogra”,⁶¹ „a kórok legirtózatossabb alakjai közönségesen a nép azon osztályában fordulnak elő, mely nyomor mellett a tudatlanság békóiban fetreng”.⁶²

A „nép” az összes cikkben a társadalom alsóbb, tudatlan és – az egészség szempontjából (is) – civilizálatlan – civilizálandó rétegeként jelenik meg. Az írások soha nem hagyják szóhoz jutni, nem szólítják meg, mindig csak róla beszélnek mintegy a feje fölött, nyilvánvalóan a „művelt osztályhoz” szólva. (A legtömörebben talán a következő idézet fejezi ki mindezt: „Az államnak semmi nem állhat inkább érdekében, mint a nép egészségének s életének fenntartása, biztosítása; mert ezen osztály az, mely bennünket táplál, ez az embernek leghasznosabb, de egyszersmind legalsóbb s leglenézettebb része.”⁶³)

A „nép” – mint láthattuk – egészen más világban él, mint a szövegek szerzői és feltételezett olvasói; az egészség szempontjából a babonák és kuruzslók, a „rossz tudás” világában, mely nem ismeri és nem is akarja ismerni a modern tudomány és intézmények „fényét”: a modern polgári kultúra alapvető mi / ők megkülönböztetése áll előttünk.

Ez a (fentebb „modern” jelzővel is illetett) 19. század derekán formálódó új kultúra alapvetően a városi középosztály formálódó mentalitásának, ízlésének, orientációs mintáinak és önértelmezésének kifejeződése volt, melyet általánosságban *modern polgári kultúrának* nevezhetünk. A városi középosztály⁶⁴ kultúrájának alapvető jelentésképző mechanizmusa éppen a *megkülönböztetés* volt, mely „megkövetelte a világ állandó és mindenre kiterjeszhető megkettőzését, a »mi« és az »ők« folytonos alkalmazását az élet összes dolgaiban”.⁶⁵ Az „ők” itt főként a középosztállyal azonosított „társadalomból” kizárt, a – gyakran alkalmazott metaforák szerint – káoszban, bűnben, betegségben élő alsóbb osztályokat jelenti, a *rend* pedig a megkülönböztetés folyamatos alkalmazását.⁶⁶

Mint láthattuk, az *egészség* fogalma is pontosan ezen logika szerint épül föl a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeiben. A tisztaságot, rendet, mértéktartást képviseli, hangsúlyozza és helyezi szembe a „tudatlan pórnép” mindezzel ellentétes, rendetlen, kaotikus, éppen ezért

előtt tartandó szabályok? Vasárnapi Ujság, 1854, 31. sz. [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00031/datum00845/cim200849.htm>] (letöltés: 2018. jún. 8.); *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű; *Miképp lehet a kolerajárvány lappangó mérgét kikerülni?* id. mű.

⁶⁰ *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

⁶¹ *Vakon született 6 testvér és a hályog hazánkban*. Vasárnapi Ujság, 1857. június 14. (24. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00172/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁶² *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

⁶³ *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

⁶⁴ Amely egyébként, különösen Magyarországon, de hangsúlyosan nem csak itt, nagyon nehezen értelmezhető valóban egységes *társadalmi* kategóriaként. Vö. Faulstich: *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter*, 14–18.; Rossbacher, Karlheinz: *Literatur und Liberalismus. Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien*. Wien, 1992. 44–65.; Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég, 2. évf. (1997.) 7. sz. 30–45.; Kövér György: *A középosztályi mentalitás kérdései*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006. 163. skk.

⁶⁵ Gyáni: *Az utca és a szalon*, 25.

⁶⁶ Frykman, J. – Löfgren, O.: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, 1987. 257.

beteg életmódjával a *testi higiénia* szintjén,⁶⁷ a modern orvoslás tudományos gondolkodásmódját pedig a butaság, babona szintén az „alsóbb osztályok” körében terjengő képzeivel az egészségről való gondolkodás *szellemi* szintjén.⁶⁸ Nagyon röviden összegezve elemzéseinket azt mondhatjuk, hogy a *Vasárnapi Ujság* elemzett cikkeinek egészségfogalma valójában a modern polgári kultúra (meglepően koherens) artikulációja. A korábban bevezetett terminológia szerint azt is állíthatjuk, hogy új *illness/sickness*-konceptiók kialakításának és korábbi konceptiókkal történő szembehelyezésének történetét tártuk fel.

Exkurzus

Első pillantásra talán meglepő, mennyire nem fektetnek hangsúlyt a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent cikkek a „Mi az egészség?” kérdésre; egyetlen szöveg sem teszi fel explicit módon ezt a kérdést, és utalásszerű válaszokból is kevés akad.

Ha mégis fel szeretnénk tenni a „mi az egészség?” kérdését a *Vasárnapi Ujság* cikkei kapcsán, két különböző választ (és háttérükben két különböző emberképet) találunk. Az egyik válasz szerint az egészség tulajdonképpen a szervezet olajozott, hibátlan *működése*. Ennek háttérében a 19. század egyik legnépszerűbb, ember- és társadalomképet egyaránt formáló metaforája, a *gép* áll. Eszerint tehát az ember (és a társadalom is) alkatrészek szervezett egységeként funkcionál: „Illyek az emberi test tagjai. A szívet, tüdőt, agyat, gyomrot, májat és minden belrészt úgy lehet néznünk, mint gépeket, melyek egy magasb erő által munkásságba tétetve, egy közös műhelyben közös célra dolgoznak, mint azt a teremtő kívánja s a feldolgozandó anyagszerek természetéhez hozza magával.”⁶⁹ Illetve: „Az emberi test szerkezetéről tiszta fogalommal birni, nemcsak az orvos kötelessége, hanem minden mivel emberé. E fogalom nélkül nem vagyunk képesek megfejteni számos bennünk keletkező igen természetes tünetet, s megfosztatunk azon fenséges ismeretektől, melyek világa csak akkor nyílik meg előttünk, midőn az emberi test gépezetének titkaiba tekintünk.”⁷⁰

A másik válasz az egészséget az ember eredendő *állapotaként* határozza meg, ahogyan például Szeberényi Lajos korábban már idézett tankölteménye is:

„Gyermek, el ne feledd, áldni Istenedet,
Ki egészségesnek alkotta testedet;
De hogy e jótétet méltán megháláljad;
Iparkodjál, hogy azt önként ne rongáljad.
S hogy egészségedet bizton őrizhessed,
Eme szabályokat tanuld és kövessed.”

Hasonló szemlélet tűnik elő a már szintén idézett *A népnayavalyák közönségesebb okairól* című szövegből is: „A természet minden életmódot, melyre az ember tulajdonkép rendelve van, egészséggel, erővel és hosszú élettel jutalmaz, a mennyiben ezek az életmódnak természetes következményei.”⁷¹ Nyilvánvalóan különbséget kell és lehet tenni az egészség

⁶⁷ Például: *Az egészség iránt való kötelességek*. Vasárnapi Ujság, 1854. november 26. (39. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00039/datum01076/cim201082/cim301085.htm>]; *A népnayavalyák közönségesebb okairól*; *Egészségi szabályok. 12 arannyal jutalmazott pályamű*. Vasárnapi Ujság, 1855. december 30. (52. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00096/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁶⁸ Például: *A babonák*, id. mű; *Orvosi tanácsok nem-orvosok számára*, id. mű.

⁶⁹ *A mértékletesség- és mértéktelenségről*, id. mű.

⁷⁰ *Valami az emberi élet- és bonctanból*. Vasárnapi Ujság, 1858. július 4. (27. sz.) [<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00227/>] (letöltés: 2018. jún. 8.)

⁷¹ *A népnayavalyák közönségesebb okairól*, id. mű.

mint Isten eredendő ajándéka és az egészség mint a természet eredendő „programja” között, mostani gondolatmenetünk szempontjából mégis közös vonásuk érdekes: mindkét koncepció eredendő, természetes *állapotnak* tekinti, amelyet aztán az élet útját járó ember megtarthat és el is ronthat.

Akár a gépezet zavartalan működéseként, akár Isten, akár a természet eredendő ajándékaként tekintjük azonban az egészséget, a *Vasárnapi Ujság*-cikkekben hangsúlyozott szempont az egyes ember felelőssége lesz annak vonatkozásában, hogy azt ne rontsa el. Az igazi kérdés tehát: hogyan működik, *hogyan* tartható fenn az egészség (hogyan kerülhetők el a betegségek). Az egészség fenntartása pedig nem más, mint a *rend* fenntartása: kizárása mindennek, ami beteg, kaotikus és bűnös. Az egészség – elemzéseink tanúsága szerint – alapvetően viszonyokat létrehozó *folyamatként*, kulturális gyakorlatként értelmezhető.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

„Leszármazás szerinti állampolgárságát 90 napon belül igazolja!”

Bepillantás a KEOKH kassai kirendeltségének működésébe

Noha a holokauszt-szakirodalomban a KEOKH – azaz a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság – a holokauszt német megszállás előtti, magyar állami részről kivitelezett részének szinonimájává vált (az újvidéki mészárlás mellett), vajmi keveset tudunk a hatóság vidéki kirendeltségeinek történetéről.¹ Tanulmányunk nem a KEOKH által intézett 1941-es kamenyec-podolszkiji deportálás történetével foglalkozik, hanem a hatóság 1938–1944 között működő kassai kirendeltségének bemutatásával. Ehhez kutatásunk során a kassai rendőrség eddig kevésbé feltárt iratanyagát dolgoztuk fel, melyet a kassai szlovák *Állami Levéltár* őriz 32 dobozban.² Mivel a KEOKH kassai kirendeltsége szorosan együttműködött a kassai rendőrséggel, így itt főleg azokat a dokumentumokat vizsgálhattuk, melyek a KEOKH-tól érkeztek a kassai rendőrségre, illetve a kassai rendőrséghez érkeztek a vitatott állampolgárságú személyektől. (Bizonyos esetekben a rendőrség a vitatott állampolgárságú személyeknek küldött leveleiből is másolatot őrzött meg.) Közvetítő szerepének hála a rendőrség így igen sok releváns iratot megőrzött a KEOKH működéséről, ám az iratanyag nem mutatja meg a KEOKH-kirendeltség szigorú értelemben vett személyzetének belső diskurzusát, illetve a kirendeltség budapesti anyaszervezetével való levelezését. Ennek ellenére az iratok így is részletes betekintést engednek a kirendeltség működésébe.

A KEOKH felállításáról az 1930. évi XXVIII. törvénycikkben döntöttek Scitovszky Béla belügyministersége alatt. Feladatai közé tartoztak többek között a határátlépéssel és az utazási okmányok láttamozásával kapcsolatos ügyek, a külföldiek nyilvántartása, munkavállalási ügyei, az időnkénti jelentkezésre kötelezett ügyei és tartózkodási helyük kijelölése, illetve a visszahonosítási kérelmek véleményezése. A KEOKH közvetlenül a belügyminiszter alá sorolva tevékenykedett, a miniszter nevében járt el, kivételes hatalmat élvezve ezzel. Fontos látni, hogy az intézménynek nagyfokú önállósága volt döntéseit tekintve, például az

¹ A kamenyec-podolszkiji és újvidéki mészárlásokhoz lásd a következő alapvető munkákat: Haraszti György: *Vallomások a holtak házából. Zsidók kiutasítása Kárpátaljáról 1941 nyarán. Az újvidéki mészárlások*. Múlt és Jövő, 17. évf. (2006) 3. sz. 85–98.; Braham, Randolph L.: *The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres; Prelude to the Holocaust in Hungary*. Yad Vashem Studies, IX. 133–156.; Frojimovics, Kinga: *I have been a stranger in a strange land: the Hungarian state and Jewish refugees in Hungary, 1933–1945*. Jerusalem, 2007.; Gellért Ádám – Gellért János: *Az 1941. évi kőrösmezői deportálások A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere*. Betekintő, 2012/2. http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2012_2 (letöltés: 2019. nov. 23.)

² Štátny archív v Košiciach (Kassa [a továbbiakban: SAK]), Maď. král'. policajný kapitanát v Košiciach (a továbbiakban: MKKP). 1–32. dobozok. A témánkhoz tartozó iratanyagot az első 18 doboz tartalmazza. Az iratanyaggal kapcsolatos tanácsait ezúton is köszönöm Richard Pavlovič történész levéltár-igazgatónak.

útlevélkötelezettség vagy vízumkötelezettség alól saját jogkörében bárkinek felmentést adhatott.³ A KEOKH központja a budapesti Fővám tér 8. sz. félemelet 26. volt, nyolcvan fős személyzettel. Az intézmény élén 1938 júliusától 1941 júliusáig Pásztóy Ámon, őt követően pedig Siménfalvy Sándor állt.⁴

A vidéki kirendeltségek felállításáról már Széll József belügyminiszter döntött 1937-ben. Ezek feladata volt a vonatkozó jogszabályok betartásának helyi szintű ellenőrzése, az elsőfokú rendőrhatalóságok idegenrendészeti ügyvitelének figyelemmel kísérése, az engedéllyel Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok megfigyelése, illetve a még megmaradt kétes állampolgárságú egyének felkutatása, akár razziákon keresztül is. Feladatainak ellátásában a helyi rendőrséggel és csendőrséggel működhetett együtt.⁵ A szakirodalom mindössze elvétve utalt eddig a kirendeltségek tevékenységére, a kassai kirendeltségről is csak az *Országos Levéltárban* megmaradt néhány jelentésből tudnak: ezek általában zsidó vallású egyének razziák keretében történt igazoltásáról szólnak.⁶

A KEOKH kassai kirendeltsége a Rákóczi körút (ma Moyzesova) 19. sz. alatti – akkoriban modernnek számító, a csehszlovák időben épített – rendőrségi központban működött, mely ma is a kassai rendőrség épülete. Ezt onnan tudhatjuk, hogy a KEOKH kirendeltsége egyszerűen a kassai rendőrség 18. sz. helyiségét adta meg a beidézett egyéneknek mint elérhetőséget.⁷ A kirendeltséget a Felvidék déli részének visszacsatolásával 1938-ban állították fel, és 1944 júliusáig működött. 1941-től 1944 tavaszáig Pilisy Tamás rendőrtanácsos vezette, az viszont bizonyos, hogy nem ő volt a kirendeltség első vezetője, ugyanis Pilisyt az 1939-es *Rendőrségi Zsebkönyv* még a balassagyarmati kirendeltség vezetőjeként jelölte meg.⁸ 1940-ben bővítették az állományt: az ekkor megszüntetett miskolci kirendeltségtől kaptak díjnokat, detektíveket és egy rendőrt.⁹ A kirendeltség pontos létszáma nem ismert, ám viszonyítási alapként rendelkezünk a kecskeméti kirendeltség létszámával: ott 1944-ben 5 fogalmazó, 10 detektív, 5 segédhivatali tiszt és 5 fős őrszemélyzet szolgált.¹⁰ A kassai kirendeltség létszáma ennél valamivel kisebb lehetett, ugyanis egyes detektívek mind a kirendeltség, mind a rendőrkapitányság irataiban felbukkannak.

Mint említettük, a KEOKH a kassai rendőrséggel szorosan együttműködve végezte tevékenységét, így érdemes kitérni a helyi rendőrség vezetőire is. A kassai rendőrség vezetőinek névlistáját azonban hasonlóan nem ismerjük teljesen: annyi bizonyos, hogy 1939 márciusá-

³ *Belügyi Közlöny*, 1930. december 23. 1077–1079.

⁴ Kovács Tamás: *A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között*. In: Tanulmányok „A rendészet kultúrája – kulturált rendészet” című tudományos konferenciáról. Szerk. Gaál Gyula – Hautzinger Zoltán. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények X. Pécs, 2009. 151–162., itt 161.

⁵ *Budapesti Közlöny*, 1937. szeptember 26. 1.

⁶ Kovács: *A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között*, 161.; Szentgyörgyvári Tamás: *Az idegenrendészet önálló jogi szabályozásának kezdetei és centralizációja hazánkban*. In: Optimi Nostri. Díjnyertes Tudományos Diákköri Dolgozatok 2015. Szerk. Csíti Béla – Gálicz Boglárka – Kálmán János – Keserű Barna Arnold. Győr, 2015. 297–333., itt 327.; Frojmovics Kinga: *Deportálás Galíciába a kamenyec-podolszkiji vérengzés után (1941–1942)*, (kézirat) 5.

⁷ SAK, MKKP. 9. doboz, 3566/1942. K. I. ügye. A helytörténeti információkért köszönet illeti Szeghy-Gayer Veronika történészt.

⁸ *Magyarország tisztí cí- és névtára*. 48. évfolyam, 1941. 46.; *Magyarország tisztí cí- és névtára*. 49. évf. 1942. 48.; *Rendőrségi Zsebkönyv*, 19. évf. 1939. 15.; *Rendőrségi Zsebkönyv*, 24. évf. 1944. 61.

⁹ SAK, MKKP. 2. doboz, 2312/1940. Iratok a kassai KEOKH-kirendeltség bővítéséről.

¹⁰ *Rendőrségi Zsebkönyv*, 24. évfolyam, 1944. 48.

ban Borbás Géza főkapitányt leváltották, és 1939 októberétől Halasy Barna tanácsos töltötte be a helyettes főkapitányi tisztséget.¹¹ 1942 júniusától 1943. februári elhalálozásáig Lakatos Ferenc volt a rendőrkapitány, akit 1943 augusztusában Horváth György követett.¹² Az utóbbi a német megszállás és a deportálások során is a rendőrség élén maradt egészen 1945 januárjáig. A rendőrség által végzett idegenrendészeti razziákon 1942 őszétől jelen volt a hírhedt Csatáry (ekkor még Csatári) László rendőrfogalmazó.¹³ A honosítást kérelmezőknek utána-járó detektívek rendszeresen Nemes Aladár és Kende Lajos voltak. A KEOKH igazolási fel-szólításait Porubszky Gyula rendőrfőtanácsos tolmácsolta levélben. Az összes itt említett sze-mély közül csupán Csatáry neve szerepel a Kassai Állami Levéltár népbírószági iratai között, őt távollétében ítélték el.¹⁴ Horváth Györgyöt Budapesten vonták felelősségre.¹⁵

A KEOKH kassai kirendeltségének tevékenységére áttérve nem teljesen világos, hogy mi-képp kerültek állampolgárságukat igazolni nem tudó személyek a KEOKH látókörébe. Vol-tak, akiket rendőrök igazoltattak valamilyen számukra gyanús tevékenység – kéregetés, ille-gális bordélyházban való tartózkodás, utcai bűvészkedés, mezítláb sétálás, esetleg erdei útról való letérés – miatt, és nem tudták megnyugtatóan igazolni állampolgárságukat.¹⁶ Igaz, már az ilyen esetek során is – öt esetből háromnál – zsidókat igazoltattak. Másokkal egyértel-műen bűncselekmények folytán kezdett el foglalkozni a rendőrség, és ennek „melléktermé-keként” szólította fel őket a KEOKH, hogy igazolják állampolgárságukat.¹⁷ Egy szlovák nő kizárólag magyar tisztok éjszakai társaságát kereste, ám korábban harcos cseh nacionalista-ként volt ismert; egy bolgár elmebeteg ok nélkül sündörgött egy fegyverraktár körül; egy zsidó férfi, aki korábban csalás és lopás miatt ült börtönben, munkanélküliként csavargott Kassa területén.¹⁸ Egy süketnéma, papírok nélküli zsidó csavargó, aki lopásokból tartotta fenn magát, agresszív utcai kéregetéssel – s más zsidók esetenkénti zaklatásával – hívta fel magára a KEOKH figyelmét.¹⁹

Mint azonban látni fogjuk, másokat közrendészeti vagy idegenrendészeti razziák során állítottak elő állampolgárságuk igazolásának elmulasztása címén, illetve ennél egyértel-műbb, antiszemita motivációk is előkerültek. Ziffer Izidor kikeresztelkedett zsidót például egy névtelen feljelentőlevél nevezte „a legveszedelmesebb zsidófajtához tartozó”, csehbarát egyénnek, s indította el a KEOKH ügyintézésének több éves kálváriáját.²⁰ Egyes személyek maguktól keveredtek a KEOKH gépezetébe. Schiff Saját (a héber Jesajahu névből) azért vonta eljárás alá a KEOKH 1939 márciusában, mert londoni üzleti útja során nem engedték be a szigetországba a brit határon, azaz a repülőtéren. Hazatérve pedig már a magyar határon

¹¹ *Magyar Rendőr*, 1939. január 15. 29.; *Magyar Rendőr*, 1939. október 1. 426.

¹² SAK, MKKP. 11. doboz, 1158/1942. Lakatos Ferenc iratai – 11. doboz, 1205/1942. Horváth György kinevezése.

¹³ SAK, MKKP. 12. doboz, 1280/1943. Razzia-iratok, azon belül jelzet nélküli palliumok. 1943. július 28-ai razzia. Csatáryhoz lásd: Gellért Ádám: *Csatári László és az 1944-es kassai deportálások*. Be-tekintő, 2014/3. http://www.betekinto.hu/hu/szamok/2014_3 (letöltés: 2019. nov. 23.)

¹⁴ SAK, Okresný ľudový súd v Košiciach. TK 358/48.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára, XXV.1.a.1946.197.

¹⁶ Ilyen esetekhez sorrendben lásd: SAK, MKKP. 9. doboz, 3644/1942. W. B. ügye. – 9. doboz, 3479/1942. F. H. ügye. – 5. doboz, 4971/1940. B. J. ügye. – 5. doboz, 4961/1940. K. J. ügye. – 9. doboz, 3644/1942. J. J. ügye.

¹⁷ SAK, MKKP. 12. doboz, 1297. G. L. ügye.

¹⁸ SAK, MKKP. 3. doboz, 2462/1940. F. J. ügye – 5. doboz, 3914/1940. K. I. ügye – 6. doboz, 5215/1940. S. B. ügye.

¹⁹ SAK, MKKP. 4. doboz, 4017/1940. W. B. ügye.

²⁰ SAK, MKKP. 12. doboz, 7820/1943. Z. I. ügye.

feltartóztatták – mindenfajta részletesebb indoklás nélkül –, rendőri felügyelet alá helyezték, majd figyelmeztették, hogy rövidesen készüljön fel a kivándorlásra (!). Az év végére ugyan sikerrel igazolta állampolgárságát, 1941 novemberében ismét elővették aktáját, immár valamiért lengyel állampolgárként kezelve őt. Az ügy ekkor odáig fajult, hogy körözést adtak ki ellene. Az utolsó irat Schiff aktájában a KEOKH budapesti központjának azon ítéletével zárul, miszerint a kereskedő mégiscsak magyar állampolgár, ezért a kassai kirendeltség „Schiff Saja ügyében az idegenrendészeti eljárást szüntesse meg”.²¹

A legtöbb eset azonban úgy folyt, mint Buchhalter Sándor kassai lakos ügye. A KEOKH kassai kirendeltsége – mindenfajta indoklás nélkül – utasította egy sablonlevélben a kassai rendőrséget: szólítsa fel Buchhaltert, hogy „leszármazása szerinti állampolgárságát 90 napon belül igazolja”. Ennek jelentése – a pontosság kedvéért – a következő volt: „Mutassa be saját születési és házassági, valamint atyja – nagyatyja – dédatyja – gyermekei születési és házassági anyakönyvi kivonatát, és igazolja, hogy atyja – nagyatyja – dédatyja 1875–1880 közötti években Magyarországon lakott, adót fizetett, vagy adóköteles foglalkozás folytatott.” A férjezett, elvált vagy özvegy nők esetében (volt) férjük felmenőit kellett igazolniuk, azaz vajmi kevésbé számított, hogy egy nő felmenői mennyi ideje éltek Magyarország területén. Ezenkívül a Trianon utáni magyar lojalitást is igazolni kellett: „Községi illetőségi bizonyítvány is kell, mely szerint 1921. július 26-án is Magyarország területén lévő valamely községben bírt illetőséggel.” Illetve: „Helyhatósági bizonyítvánnyal igazolja azt, hogy 1928. november 2-a és 1939. március 1-e közötti időben állandóan és megszakítás nélkül a visszacsatolt Felvidéken lakott.” Ha ezt az adott személy nem tette meg, „Önnel szemben a külföldiekre előírt rendelkezések alapján fogok eljárni” – így szólt a levél.²² A dátumok egyébként a trianoni szerződés életbelépésére (1921. július 26.), illetve az első bécsi döntés előtti tíz évre (1938. november 2-a) és Kárpátalja visszacsatolására (1939. március 15.) utalnak. Azaz igazolni kellett, hogy a szóban forgó egyén a trianoni szerződés életbelépésekor a történelmi Magyarország területén tartózkodott, és hogy a Felvidék déli részének visszatérése előtti tíz év, illetve (nyilvánvalóan a kárpátaljaiak számára releváns) Kárpátalja visszatérése között az adott területen lakott.

A különös elvárások folytán számos ember ügye kimondottan összetettnek bizonyult. Példának okáért Simon Etel nem tudta, hogy vajon szülei, Simon Ábrahám és Neubauer Róza egyáltalán törvényes házasságban éltek-e.²³ Nem volt bevett eljárás azokkal a zsidókkal szemben sem, akik éppen munkaszolgálatot teljesítettek. Aftergut Miksát majdnem kiutasították, mert még a felszólítás sem jutott el hozzá időben.²⁴ Hasonlóan egyedi helyzetben volt az a zsidó nő, aki lelencként került a kassai Izraelita Nőegylet épületébe, ahol „primitív létének” biztosításáért cserébe dolgozott negyvenkilenc éve. „Nyomorúságos egzisztenciámat semmisítené meg a hatósági kiutasítás, s kitenne engem idegen országban – helyesebben az országúton – a hajléknélküli megfagyásnak és éhhalálnak.” A hölgy többek között azzal is érvelt, hogy nemcsak szüleiről és családjáról nincsenek igazolásai, de „Kassát még életemben egyetlen napra sem hagytam el”, illetve amint állította, súlyos beteg is volt. Az utóbbi bizonyosan nem a KEOKH jóindulatának megszerzésére kitalált érv volt, ugyanis a zsidó nő nem sokkal a felszólítás kézbesítését követően elhalálozott.²⁵ Hasonló esetek nagyobb számban is történtek, ismert még ugyanis özv. Goldberger Bernátné ügye, akinek 1942. december 17-én

²¹ SAK, MKKP. 10. doboz, 3936/1942. S. S. ügye.

²² SAK, MKKP. 9. doboz, 3319/1942. B. S. ügye.

²³ SAK, MKKP. 16. doboz, 2259/1944. S. E. ügye.

²⁴ SAK, MKKP. 11. doboz, 918/1943. A. M. ügye.

²⁵ SAK, MKKP. 8. doboz, 369/1941. R. M. ügye.

akarták kézbesíteni a KEOKH-kirendeltség felszólítását, ám 16-án éjjel meghalt. A KEOKH ezért beszerezte az elhunyt halotti anyakönyvi kivonatát.²⁶

Azok, akik nem valamilyen bűncselekmény vagy bürokratikus fennakadás során hívták fel magukra a figyelmet, gyakorta a kassai rendőrség által tartott razziák során kerültek a KEOKH látókörébe. A KEOKH vidéki kirendeltségeinek *Országos Levéltár*ban megmaradt razzia-jelentései Kovács Tamás történész tanulmánya szerint igen gyakran beszámoltak az előállított, illetve kiutasított zsidó vallású emberekről.²⁷ A vizsgált iratanyagban fennmaradt razziatervekről ez nem mondható így el, noha az is igaz, hogy ezek nem mind közvetlenül a KEOKH-hoz és az idegenrendészethez kapcsolódó razziák voltak. Az iratanyagban – melyek évkörönként külön, általában jelöletlen palliumokban tartalmazzák a razziák iratanyagát – 1939 és 1944 között minden évből maradtak razzia-iratok, eltekintve az 1940-es évtől. Ezeknek egy része egyszerű közigazgatási razziának tűnik, más iratok azonban egyértelmű zsidóellenes élről tesznek tanúságot. A razziákról megmaradtak az egyes detektív-csoportokat vezető nyomozók száraz, általában egy mondatos jelentései, illetve az előállítottak – azaz a rendőrségre bekísértek – és az őrizetbe vettek név, születési hely, vallás és foglalkozás szerinti listái. A razziákat általában késő este vagy hajnalban tartották, és a rendőröket rendszeresen felszólították „páratlan erély” használatára. A razziákat alkalmanként a honvédséggel és a csendőrséggel karöltve végezték – az előbbiekre azért lehetett szükség, mert a szökevény honvédekkel és kémgyanús személyekkel szemben általában a honvédség járt el. Az iratok alapján a KEOKH-ot a razziák olyan értelemben mindenképpen érintették, hogy az előállított személyek ellen korabeli szóhasználattal „idegenrendészeti eljárásokat” indíthattak, ha állampolgárságukat vagy tartózkodásukat nem tudták igazolni.²⁸ Egyéb példák mellett Lichtig Miklós bártfai tanuló is egy ilyen 1943-as razzia során került a KEOKH látókörébe.²⁹ Igaz, ellentétes példák is ismertek. Egy 1941-es közbiztonsági razzián például 100 előállított személyből az egy szem zsidót, Davidovics Dezsőt engedték el, mert éppenséggel csak ő tudta igazolni magát.³⁰

A különböző razziák – meghatározott céljaik és célterületeik alapján – lehetnek zsidókat nem érintő vagy lényegében kizárólag zsidókkal foglalkozó razziák is. Az 1942-es razziák iratai szerint a január 7-ei razzián 320 igazoltatás történt, ám egyetlen zsidót sem állítottak elő. A január 9-ei – bejelentési kötelezettséget vizsgáló – razzia kimutatásában (624 igazoltatás, 17 előállítás, 6 őrizetbevétel) viszont lényegében kivétel nélkül zsidókkal találkoztunk, köztük több „talmudistával” és hitközségi alkalmazottal is. Hogy miért az adott területeken tartották aznap a razziát, arra a szöveg sajnos nem utal azon túl, hogy „szóbeli utasításban” már elhangzottak a direktívák. (Noha könnyen el lehet képzelni, hogy miről is esett szó.) Ezt követően azonban a többi razzia során – januártól ápriliséig – alig találkozni előállított zsidókkal. Hasonlóan kevés zsidót állítottak elő egyes áprilisi és szeptemberi razziákon is, noha ezeknek legalább már az utasításaiban, illetve összefoglalóiban találunk némi információt a razziák céljáról. Az április 30-i utasítás szerint „a razzia általános, közbiztonsági, különös tekintettel kell azonban lenni a külföldiekre, idegenekre és a politikai szempontból gyanús elemekre”, a szeptember 19-i razzia összefoglalója szerint pedig az ellenőrzöttek „hazatérő munkásokból, búcsúra bejött lakosokból, cseléd lányokból, diákokból, leventékből és zsidókból

²⁶ SAK, MKKP. 10. doboz, 3972/1942. G. B. ügye.

²⁷ Kovács: *A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között*, 161.

²⁸ A szó szerinti idézetet lásd: SAK. 9. doboz, 338. 1942-es rendőrségi razziák, azon belül jelzet nélküli palliumok. 1942. január 10-ei razzia.

²⁹ SAK, MKKP. 18. doboz, 4917/1944. L. M. ügye.

³⁰ SAK, MKKP. 8. doboz, 1057/1941.

álltak”.³¹ Hasonló leírás található egy 1939-es razziáról is, ahol egy megvizsgálandó városrész leírása így hangzik: „[Ott] sok idegen egyén és zsidó tartózkodik.”³² Más iratok indirekt módon utalnak a razziák antiszemita hátterére. Egy nyomozati irat szerint 1942 márciusában zsidó és nem-zsidó zsarolók védelmi pénzt próbáltak kicsalni kassai zsidó lakosokból azzal, hogy így el tudják hárítani az ellenük készülődő razziát. A tény, hogy ekkoriban jövedelmező bűnözői tevékenységnek tűnhetett a zsidó lakosok rendőri razziával való riogatása, önmagában jelzésértékű.³³

Érdekes módon a leginkább egyértelmű diszkriminációs szándék a cigányokkal szemben mutatkozott meg: az 1943. július 28-ai razziánál ugyan csak a sajátos nevek és szociológiai adatok utaltak volna az előállítottak származására, ám a névsorokra valaki hosszas, kapcsos járójeleket rajzolt, majd minden egyes „blokkhoz” odaírta, hogy az előállítottak melyik cigánytelepről származtak. A razzia deklarált céljaiban hivatalosan ismét nem szerepelt diszkriminatív sor, ám hogy a rendőrök hogyan fogták fel feladatukat, arra igen egyértelműen utal Hopkó György detektív jelentése, aki „a mai napon megtartott közbiztonsági, közrendészeti és cigány razziáról” írt. (Ugyanennél a razziánál izgalmas szociológiai adalék Wirkmann Sándor munkanélküli zsidó esete, akit az egyik cigánysoron találtak.) Ez év során az antiszemita indíttatásoknak is egyértelműbb jelei mutatkoztak. Az 1943. február 20-i razzia utasításában az szerepelt, hogy „a razzia célja a szökött katonák összefogása, zsidó-munkaszolgálatosok ellenőrzése, jogosulatlanul Kassán tartózkodó idegenek, körözöttek, magukat igazolni nem tudó, úgy államvédelmi, mint közrendészeti szempontból gyanús egyének elfogása”. Hogy ilyenkor mennyiben állítottak elő csak valóban „gyanús” elemeket, nem tudni, ám az április 14-i razzián előállították Wallenstein Zoltán pécsi rabbi feleségét – s meglehetősen nehéz lenne elképzelni, hogy a neves rabbi neje „rossz társaságban” töltötte volna az idejét.³⁴ Előállításának ténye inkább azt jelzi, hogy bármelyik zsidót „gyanúsnak” találhatták a detektívek. Az előállítások esetében érdemes rámutatni, hogy a honosítási kérelmekben eljáró detektívek szintúgy részt vettek a műveletekben, és a számos zsidó hátterének ellenőrzését végző Nemes detektív láthatóan kiemelkedően teljesített a zsidók előállításában – legalábbis az iménti áprilisi, illetve októberi razziákon csak ő fogott el zsidókat.

Visszatérve a KEOKH állampolgárság-vizsgálati ügyeire, fontos látni, hogy egyes zsidók állampolgársági ügyeit meglehetősen nagyvonalúan kezelték. Fried Etel példának okáért 1943 decemberében hat hónap halasztást kért állampolgárságának igazolására. Ezt követően 1944 februárjában még három hónapot kapott, majd az év áprilisában (egy hónappal a német megszállást követően!) újabb hat hónapot.³⁵ Ha egy egyén kifutott a határidőből, felszólítást kapott, hogy legalább arról írjon nyolc napon belül a hivatalnak, hogy az állampolgárságot igazoló papírokat már megigényelte, azoknak beszerzése folyamatban van. Mint azt egyes esetekből láthatjuk, mindez bemondásos alapon történt, azaz nem kellett hivatalos dokumentummal bizonyítani, hogy a kérvényezés már zajlik.³⁶ Bizonyos esetekben komoly szabálytalanságokat is elnéztek. Rosenberg Viktor például nyomtatásban rendszeresen polgári nevét, aláírásban pedig látványosan a zsidó Cheszkelt (a héber Jecheszkel névből) használta,

³¹ SAK, MKKP. 9. doboz, 338. 1942-es rendőrségi razziák, azon belül jelzet nélküli palliumok.

³² SAK, MKKP. 1. doboz. Jelzet nélküli razzia-iratok.

³³ SAK, MKKP. 9. doboz, 3405/1942. W. S. ügye.

³⁴ SAK, MKKP. 12. doboz, 1280/1943, azon belül jelzet nélküli palliumok.

³⁵ SAK, MKKP. 13. doboz, 333/1944. F. E. ügye.

³⁶ SAK, MKKP. 9. doboz, 3528/1942. F. J. ügye, 1. doboz, 2117/1940. M. L. ügye, 13. doboz, 355/1944. K. M. ügye.

amiért visszadobhatták volna kérelmeit, ahogyan az egy nappal eltérő keltezési és feladási dátumokért is.³⁷

Grosz Lajos (Eliezer) kassai születésű péket 1939 áprilisában utasította ki a KEOKH, majd fellebbezésére ezt hat hónapra felfüggesztették, míg Grosz bemutatta beregkisalmási felmenői hitközségi iratait. Ezt ugyan a KEOKH nem találta elégségesnek (ugyanis csupán felmenői magyar származását tudta igazolni 1813-ig visszamenőleg), ám 1940 novemberében mégis az a döntés született, hogy Grosz a városban maradhat, ha rendszeresen jelentkezik a rendőrségen.³⁸ Goldberger Sándor problémája az volt, hogy bár kassai születésű volt, üzleti okokból Marseille-ben élt, és 1939 májusában haza kívánt térni. Noha a KEOKH is belátta, hogy magyar állampolgársága „nem vélelmezhető”, a belügyminisztériummal folytatott levelezésük tárgya mégis „Goldberger Sándor hazasegítése” volt.³⁹ Ziffer Izidor sziléziai születésű kikeresztelkedett zsidó maga írta le fellebbezésében, hogy bár „idegen származású”, mégis magyarnak érzi magát. Sorai dacára ügye végül azzal zárult, hogy a KEOKH kassai kirendeltsége a városi rendőrségen való rendszeres jelentkezésre szólította fel.⁴⁰ Az országba szökött Weinstock Lajos hétéves unokáját, Reitmann Magdát a hatályos törvények szerint internálni kellett volna rokonával együtt, ám a KEOKH saját hatáskörében a kassai izraelita leányrövidházba utalta a lányt, majd fél év múlva jelentést kért a lány állapotát illetően.⁴¹

Meglehetősen neutrális hivatali ügyintézésről ad bizonyosságot özv. Kohn Mórné Stiller Janka esete is. A hatvanhét éves hölgy 1942 júniusában kért – és kapott – először három hónap haladékot, mondván, „az iratok nagy részét megszállt területekről kell megszereznem diplomáciai úton, miután ott semmi rokonom, sem ismerősöm nincs”. Mivel állítása szerint a külügyminiszter nem felelt kérvényére, szeptemberben újabb három hónap haladékot kapott. Ügyének következő ismert irata egy levél, melyben fia azt állítja, hogy édesanyja kórházban fekszik. A fiú kiléte vagy neve azonban nem derül ki a levélből, melyen édesanyja aláírása szerepel. Erre a KEOKH kassai kirendeltsége azt felelte, hogy elfogadnák a haladékkérelmet, ha levélben tájékoztatnák őket, hogy hol tart a papírok beszerzésének ügye. A következő iratban ismét özv. Kohn Mórné kér haladékot betegségére hivatkozva, immár 1943 áprilisában. Ezt a haladékot szintúgy megkapta. Végül a hölgy 1943 augusztusában írt újabb levelet a KEOKH-nak, kifejtve, hogy magas vérnyomása miatt már nem is emlékszik, milyen iratokat kértek tőle. Ezt a kifogást a KEOKH 1943 szeptemberében elutasította, majd 1944 novemberéig többször is érdeklődött az intézmény a kassai rendőrségnél, hogy özv. Kohn Mórné eltávolították-e már. Végül november 14-én kaptak olyatén választ, hogy a városból minden zsidót eltávolítottak, „így fent nevezett is a németek által ismeretlen helyre szállított”.⁴²

A fentiek számos kérdést felvetnek. Példának okáért itt van Rosenberg Viktor-Cheszkel, aki nem volt hajlandó polgári nevével aláírni az életbevágó iratokat, noha tudhatta, hogy az ügyével foglalkozó hatóságokat valószínűleg nem meggyőződéses liberális-filozofia

³⁷ SAK, MKKP. 14. doboz, 605/1944. R. V. ügye.

³⁸ SAK, MKKP. 1. doboz, 387/1940. G. E. ügye.

³⁹ SAK, MKKP. 5. doboz, 4810/1940. G. S. ügye.

⁴⁰ SAK, MKKP. 12. doboz, 7820/1943. Z. I. ügye.

⁴¹ SAK, MKKP. 13. doboz, 371/1944. W. L. és R. M. ügye. A kislány sorsa bizonyosan az internálás lett volna, ugyanis a (nem zsidó) Kubossy Vilmos tíz hónapos, beteg fiát a hatályos törvények szerint szintúgy internálni akarták. A KEOKH végül nekik is „megkegyelmezett”. Lásd: SAK, MKKP. 5. doboz, 4201/1940. K. V. és ifj. K. V. ügye.

⁴² SAK, MKKP. 13. doboz, 355/1944. K. M. ügye.

nézetek vezérlik. Ha elfogadjuk a szakirodalom már idézett feltételezését, miszerint a KEOKH-ot nagyban antiszemita motivációk vezették, vajon milyen hatással volt az ügyintézésre egy zsidó esetleg vallásos-keleti háttere (például a Cheszkel név használata)? Egyáltalán milyen társadalmi és kulturális háttérből érkeztek azok a zsidók, akiket a KEOKH eljárás alá vont? Vajon hogyan bánt el a nem-zsidókkal a kassai KEOKH? A két csoporttal – zsidókkal és nem-zsidókkal – való elbánás lehetséges eltérései utalhatnak-e antiszemita diszkriminációra? Tömören: érzelemmentes „idegenrendészeti eljárások” voltak-e ezek az akciók, vagy volt mögöttük antiszemita motiváció? Hogyan történt egy kiutasítás? Milyen bürokratikus problémák merülhettek fel egy kiutasítás során?

Első kérdésünkre válaszolva, bizonyos, hogy egyes zsidók külsőre és névre is azonosíthatóan hagyományörző közegből származtak, őket a korszakban hajlamosak voltak automatikusan „galíciainak” titulálni, természetesen erősen negatív kicsengéssel. Mindez persze nem feltétlenül utalt idegen származásra: a kassai KEOKH által vizsgált zsidók 97%-a a történelmi Magyarország területén született. Látható, hogy a kassai KEOKH még a nem-zsidók esetében is ügyelt a vizsgált egyének megjelenésére. Egy keresztény nő jellemzésére például felírták, hogy ruházata „szlovák kath. öltözet”.⁴³ Hogy a zsidók hogyan jelentek meg, nehéz kérdés, ugyanis sokkal kevesebb fotó maradt fenn a zsidók ügyeivel kapcsolatban a kassai rendőrség irati között, mint nem-zsidókról. Noha a szigorú szlovák adatvédelmi törvények folytán nem is közölhetnénk ilyen fotókat, leírva mégis képet lehetne adni a zsidók megjelenéséről: hagyományos vallásos viseletben vagy polgári öltözetben, borotváltan jelentek meg. A fennmaradt három fotó három eltérő esetet ír le.⁴⁴ Egyikőjük ápolatlan, ám vallásos jegyeket nem mutató, leépült csavargó benyomását kelti; a már említett, héber nevű Schiff Saja szakállas, keménykalapos, ám nyakkendőt és zakót viselő, ápolat ember volt, pajeszát valószínűleg füle mögé csavarta; végül Goldberger Sándor megjelenése átlagos polgári, azaz jól fésült frizúrával elegáns bajszot viselő, öltönyös, nyakkendősi úriember, zakójának zsebében kendőcskével. Ugyan fotó nem készült róla, de rendelkezünk még Gottlob Sándor leírásával is: külleme polgári, borotvált, beszélt nyelve pedig csakis a magyar.⁴⁵

Azonban a túlságosan is könnyedén „idegenként” azonosítható vallásos megjelenés vagy éppen a polgári küllem láthatóan kevésbé befolyásolta az ügyek kimenetelét. Az ápolatlan benyomást keltő, csavargó zsidót kiutasították, ám ő semmifajta papírral nem rendelkezett, és korábban kéregetés és zaklatás miatt is dolga volt a rendőrséggel. A konzervatív öltözetű Schiff Sajtát, mint láttuk, hosszas tortúrának vetette alá a KEOKH, azonban végül hagyták Magyarországon maradni. A polgári megjelenésű Gottlob Sándor leírását viszont kitoloncolási irataiból ismerjük. Hasonlóan tudunk olyan, láthatóan héber nevet használó egyénekről – mint Malméd Cheszkel vagy Háber Chájim, utóbbi „talmudista” –, akik szintúgy sikerrel igazolták magukat a KEOKH előtt.⁴⁶ A talmud-tanulói foglalatosság nyilván kevésbé kelthetett szimpátiát a rendőrségben – Rubin Jenő esetében például a cedaka (zsidó könyöradományok [צדקה]) gyűjtését Porubszky rendőrfőtanácsos „kétes egzisztenciának” minősítette,⁴⁷ Hábert mégis békén hagyták.

A tendencia, hogy egyszerű zsidó pékekben veszélyt látott a KEOKH csupán azoknak ismeretlensége miatt, miközben nem-zsidóknak ennél sokkal többet is elnézett, határozottan

⁴³ SAK, MKKP. 15. doboz, 2149/1944. B. A. ügye.

⁴⁴ SAK, MKKP. 4. doboz, 3017/1940. W. B. ügye, 10. doboz, 3936/1942. S. S. ügye, 5. doboz, 4810/1940. G. S. ügye.

⁴⁵ SAK, MKKP. 16. doboz, 2223/1944. G. S. ügye.

⁴⁶ SAK, MKKP. 10. doboz, 3836/1942. M. Ch. ügye – 12. doboz, 2910/1943. H. Ch. ügye.

⁴⁷ SAK, MKKP. 6. doboz, 5022/1940. R. J. ügye.

mutatja az intézmény zsidóellenes érzületeit. Természetesen érdemes észben tartani, hogy objektív okokból – a korabeli magyar állam antiszemitizmusából, a zsidóság kirekesztettségéből és az erre kifejlődő, érthető válaszigényből – számos zsidó valóban a radikális mozgalmak felé sodródhatott. Egy 1940-ben leleplezett kassai kommunista földalatti mozgalom gazdag nyomozati anyagából (45 részletes katonai irat található a kassai rendőrség iratai között) az világlik ki, hogy az illegális kommunista aktivisták 62%-a zsidó vagy zsidó származású volt, illetve a vezetőség teljes egészében zsidó származású.⁴⁸ Mindez nem igazolja a „judeobolsevizmus” korabeli, antiszemita rémképét, a zsidóság valóban erősen felülreprezentált volt a kassai illegális kommunista aktivitásban. Mindenesetre a kérdés, miszerint hogyan bánt el a kassai KEOKH-kirendeltség a nem-zsidók ügyeivel, igen fontos, hiszen ha valamilyen neutrális vagy pozitív elbánási rend derülne ki ezekből az ügyekből, s közben rá lehetne mutatni egyfajta antiszemita diszkrimináció létrejöttére, az segítené válaszolni egyik központi kérdésünkre: nevezetesen, szimpla „idegenrendészeti” intézmény volt-e a KEOKH-kirendeltség, vagy beleilleszthető a zsidóüldözések nagyobb mértékű magyarországi történetébe?

Azt már a korábbi szakirodalomból is tudjuk, hogy a KEOKH foglalkozott példának okáért lengyel menekültek ügyeivel,⁴⁹ ahogyan a kassai iratanyag is utalt lengyel menekültekkel való elbánásra.⁵⁰ Hasonlóan sporadikus primer forrásokból tudjuk, hogy a KEOKH Észak-Erdély visszacsatolását követően nagy számban foglalkozott erdélyi román katonaszökevények és politikai menekültek ügyeivel,⁵¹ illetve ismerjük néhány szlovák származású személy ügyének elbírálását is. Itt negatív diszkrimináció határozottan nem érvényesült: egyeseknek tartózkodási engedélyt adott a KEOKH kassai kirendeltsége,⁵² másoknak honosítási kérelmeit bírálta el pozitívan az intézmény, dacára annak, hogy például özv. Zsiviczky Miklósné magyarul csak törve tudott, és még cseh iratainak sem volt birtokában, azaz kiletét csupán bemondásos alapon tudta igazolni.⁵³ Igen nagyvonalú eljárás volt ez egy olyan intézménytől, amely, mondjuk, Petőcz Lajos csehszlovák katonaszökevényt azért akarta eltávolítani az országból, mert bár eleve azért vált menekültté, mert nem akart idegen hadseregben szolgálni, s bár a kassai premontrei rendház – ahol inasként szolgált – kezeskedett érte, a KEOKH kémgyanúsna ítélté.⁵⁴

Hasonló lazasággal kezelték egyes svábok ügyeit. Steininger Józsefné ugyan jellemzése szerint „a magyar nyelvet törve beszéli, anyanyelve német”, mégis, „tekintve, hogy régen az ország területén lakik, remélhető, hogy visszahonosítása esetén jó magyar lesz”.⁵⁵ Más – például a hasonlóan német anyanyelvű Ráth Klára – még csak igazolványokkal sem rendelkezett, mégis támogatták honosítási kérelmét.⁵⁶ Tekintve, hogy Kovács Tamás fontos forrásközlése szerint a KEOKH német ügynökökre is vadászott,⁵⁷ sajátos döntés volt, hogy egy

⁴⁸ SAK, MKKP. 3. doboz, 3185-3640/1940. A 45 személyből 28 volt zsidó, illetve a 4 vezetőből (Salamon, Édelmann, Róth és Szász) mindannyian zsidók voltak.

⁴⁹ Szentgyörgyvári: *Az idegenrendészet önálló jogi szabályozásának kezdetei és centralizációja hazánkban*, 326.

⁵⁰ SAK, MKKP. 13. doboz, 352/1944. M. M. ügye.

⁵¹ SAK, MKKP. 6. doboz, 5229/1940. Belügyi körlevél.

⁵² SAK, MKKP. 1. doboz, 2106/1940. H. B. ügye.

⁵³ SAK, MKKP. 8. doboz, 5434/1941. Zs. M. ügye.

⁵⁴ SAK, MKKP. 5. doboz, 4292/1940. P. L. ügye.

⁵⁵ SAK, MKKP. 3. doboz, 2460/1940. S. J. ügye.

⁵⁶ SAK, MKKP. 15. doboz, 2141/1944. R. K. ügye.

⁵⁷ Kovács Tamás: *Egy mindent látó rendszer. Iratok a Külföldiek Ellenőrző Központi Hatóság történetéhez* (2017). Lásd online: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/egy_mindent_lato_rendszer (letöl-

igazolványokkal nem rendelkező, német anyanyelvű ember honosítását ilyen előzékenyen támogatták. Szintúgy kevés szigorral kezelték az örmény, sőt érthetetlen módon az orosz menekülteket is, egy 1940-es belső tájékoztatás szerint tisztázva, hogy esetükben az úgynevezett Nansen-féle menekült-személyazonosság⁵⁸ is elfogadható.⁵⁹ Ha mást nem, a Szovjetunió területéről érkező menekülteket bizonyosan szigorúbban kellett volna kezelniük, hiszen a kémelhárítás a KEOKH deklarált céljai között szerepelt.

Ennek ellenére tény, hogy egyes nem-zsidókkal is igen kíméletlenül, az egyéni eseteket és élettörténeteket figyelembe nem véve járt el a KEOKH kassai kirendeltsége. Dula József-nét, akinek férje Magyarországon nyert politikai menedéket revizionista nézetei miatt, a szlovák rendőrség kiutasította, mondván: ha férje politikai menekült, akkor „feleségének sincsen semmi dolga itt”. A kiutasított magyar nőt 1940 júliusában regisztrálták hontalan-ként, és már augusztusra vissza is utasította a KEOKH Szlovákiába, noha férje közbenjárt érdekében.⁶⁰ Stefnyák László számtisztviselő fotója szerint jól fésült, csokornyakkendőes fiatal férfi volt, alkalmazója ráadásul a magyar belügyminisztérium. Az 1904-es, tornaaljai születésű Stefnyák meg volt róla győződve, hogy magyar állampolgár – s mint fentebb, az állampolgársági helyzetet leíró résznél utaltunk rá, valószínűleg helyesen gondolta ezt –, mégis a KEOKH rendben nem lévőnek találta iratait. Űgye valószínűleg bürokratikus hibák nyomán igen hamar eszkalálódott: 1940. június 7-én még visszahonosítása ügyében adott be papírokat, július 14-én azonban már kiutasítása ügyében írt a KEOKH-kirendeltség a rendőrségnek. Október 24-én végül letette az esküt, ám 1942-ben valamilyen oknál fogva ismét foglalkoztak ügyével.⁶¹ A további fejlemények nem ismertek. Hasonlóan értelmetlennek tűnik Csulik Erzsébet Paulina nővér, az Isteni Megváltó Leányai szerzetesrend tagjának esete. Paulina nővér fotóján klasszikus apáca-öltözetben, nyakában méretes feszülettel látható, s referenciái szerint élete nagy részét egy eperjesi kolostorban töltötte, s a csehszlovák idők alatt magyar identitásáért meghurcolták. Ennek ellenére a KEOKH három éven át foglalkozott ügyével. A detektívek megejtették a rutinszerű, személyével kapcsolatos „puhatolóaszt” is, melyben vizsgálták családi állapotát – „hajadon, gyermeke nincs” –, illetve hogy szerepelt-e a politikai nyilvántartásban nemzetellenes vagy kommunista tevékenységért – nem szerepelt –, majd 1943 tavaszán végre honosították.⁶²

Itt érdemes megemlíteni, hogy kassai KEOKH-kirendeltség több esetben is muzulmánok ügyeivel foglalataskodott, ugyanis Kassán számos török cukrász és cukorkaárus tevékenykedett, és segítőknek is gyakorta jugoszláviai bosnyák vagy macedón muszlimokat fogadtak fel. Űgyeikben nem találjuk nyomát muszlim-ellenes diszkriminációnak, igaz, ez nem is volt jellemzője a korszaknak. Elmazovics Bedzset Szulejmánt a KEOKH kiutasította tíz évnyi kassai tartózkodása után, ugyanis kiderült, hogy iparendély nélkül üzletelt a városban.⁶³ Hassisz Eminovicsot önkéntes távozását követően tiltották el a Magyarországra való

tés: 2019. jan. 9.). A KEOKH kassai kirendeltsége is szemmel tarthatta a lehetséges német ügynököket, ugyanis a rendőrségi anyag 32. dobozában konkrétan jelzet nélkül található egy lista a kassai Volksbund tagjairól.

⁵⁸ 1922-ben a nemzetközi genfi egyezmény alapján ötvenkét ország fogadta el a hontalanná vált menekültek számára a Fridtjof Nansen norvég diplomata által kibocsátott mintegy 450 ezer útiokmányt, az úgynevezett Nansen-útlevélet.

⁵⁹ SAK, MKKP. 5. doboz, 4221/1940. Belső tájékoztató.

⁶⁰ SAK, MKKP. 5. doboz, 4193/1940. D. J. ügye.

⁶¹ SAK, MKKP. 2. doboz, 2368/1940. S. L. ügye.

⁶² SAK, MKKP. 5. doboz, 4207/1940. Cs. E. ügye.

⁶³ SAK, MKKP. 3. doboz, 2481/1944. E. B. Sz. ügye.

visszatéréstől, hasonló okokból.⁶⁴ Ezen muszlimok küllemre egyébként nem tértek el nagyon a korabeli polgári megjelenéstől, ahogyan azt Sejfula Ademovics fotója is mutatja: nyakkendős, zakós férfit látunk a képen, jól fésült frizurával, kis kefebajusszal. Ademovicsnak, miután közölte, hogy nem kér honosítást, megélhetése biztosított Izairovics Halil üzletében, és egészségét is ellenőrizték, a KEOKH tartózkodási engedélyt adott, azonban ekkorra a muzulmán férfi már Albániába távozott.⁶⁵ Hasonlóan sok bolgár iratanyaga található a rendőrségi akták között, azonban már csak a hagyományos magyar–bolgár fegyverbarátság és a közös keresztényi mivolt okán sem találhatunk diszkrimináció nyomaira. A legtöbb kassai bolgár ügynevezett bolgárkertész volt, fotóik kiemelkedő számban maradtak meg, és a KEOKH-nak nem sok dolga akadt velük. Kücsukov Petkov Nikolaj után a KEOKH nyomozást indított, mert ismeretlen helyre távozott, és ebben a debreceni rendőrség segítségét kérték.⁶⁶ Hasonló ügyben keresték Karakolev Bajcsev Petkót is.⁶⁷

A fentiekhez hasonló, összetett képet mutatnak a kassai rendőrség iratai is – melyek, mint utaltunk rá, nem közvetlenül azonosak a KEOKH-kirendeltség irataival. A húsz éves Majoros Olgát például lopásért vitték be a kassai rendőrségre. Ennek ellenére elengedték, mivel magyarázata szerint „mindenbe” a barátnőit vitték bele, és „ígérem, hogy jövőben rendes és munkás életet fogok élni szüleim mellett”.⁶⁸ Ciba Vasil orosz menekült jellemzésében pedig az szerepelt, hogy ruhája „rongyos”, beszélt nyelvei csupán a szlovák és az orosz, iratai nem voltak, ezek mellett munkanélküli és hajléktalan volt. Ennek ellenére a kassai rendőrség nem talált kivetnivalót a város területén való tartózkodásában, s mivel még a kémgyanú sem merült fel esetében, ügyét ennyivel lezárták.⁶⁹ Visszatérve a KEOKH-ot közvetlenül érintő iratokra, hasonlóan érdekesítő következtetésekre ad alkalmat az egyébként nem sok érdekességgel kecsegtető „Hucskó Mihály Tatra-fürdők Irodája” című pallium a kassai rendőrség iratanyagának 4. számú dobozában. Az iratok, melyek Hucskó Szlovákiába való turistaútjának szervezéséről, illetve az azokhoz kért engedélyekről szólnak, megdöbbentő engedékenységet mutatnak a kassai KEOKH részéről. A buszutakon, melyeken Szlovákia nevezetességeit tekintették meg, kiemelkedő számban vettek részt a társadalmi létra különböző fokozatairól érkező zsidók, általában magasan felülreprezentált számban. A körülbelül kéthetente szervezett utaknak csak az első és utolsó utaslistáját elemezve azt láthatjuk, hogy az utasok 61% és 64%-a zsidó volt. Ennek ellenére a KEOKH – melynek az útlevél-ellenőrzés deklarált feladata volt – lényegében sohasem emelt kifogást az utasok iratainak elfogadása ellen. Érthetően, hogy a legnagyobb 1940-es kassai kommunistaellenes nyomozások közepette az apró vidéki falvakból érkező, özvegy vagy munkás, esetleg Talmud-Tóra iskolában tanuló zsidók utaztatása nem volt gyanús a rendőrség számára, míg példának okáért egy kassai zsidó pék annak számított.⁷⁰

Megválaszolandó kérdés, hogy mi történt egy személlyel, miután kiutasították az országból. Minden jel szerint az egyedi eseteken múlt, hogy kit milyen módon távolítottak el Magyarországról. A legtöbb esetben a rendőrség, ritkábban a honvédség határőrei jelentették a KEOKH-nak az eltávolítás sikeres mivoltát, arra azonban nem utaltak, hogy miért éppen ők

⁶⁴ SAK, MKKP. 3. doboz, 2482/1944. H. E. ügye.

⁶⁵ SAK, MKKP. 4. doboz, 3015/1940. S. A. ügye.

⁶⁶ SAK, MKKP. 6. doboz, 5206/1940. K. P. N. ügye.

⁶⁷ SAK, MKKP. 6. doboz, 5214/1940. K. B. P. ügye.

⁶⁸ SAK, MKKP. 13. doboz, 325/1944. M. O. ügye.

⁶⁹ SAK, MKKP. 17. doboz, 3539/1944. C. V. ügye.

⁷⁰ SAK, MKKP. 4. doboz, 4096/1940 jelzetű pallium, „Hucskó Mihály Tatra-fürdők Irodája”. 1940 október 2-i és július 7-i utak.

és e módon jártak el. Ledovics Szidónia diáklány esetében – aki egyébiránt terhes volt, és érdekes módon éppen egy csendőrtől várt gyereket – baljóslatúan annyi szerepel a róla maradt iratanyagban, hogy „karhatalommal” lett „visszakísérve” Szlovákiába.⁷¹ Horváth Sándorné szül. Rosenbaum Ágnesről már valamivel konkrétabb információ ismert: a legénye-alsómihályi rendőrkirendeltségre kísérték, ahonnan átvitték a szlovák–magyar határon.⁷² Lieberman Dezsőné a kassai toloncházból engedték útjára több napi élelemmel és vasúti jegyre elegendő pénzzel, s ezt az akár nagyvonalúnak is látható eljárást a kassai KEOKH elégedetten nyugtázta.⁷³ Hasonlóan járt Katz Géza kereskedősegéd is, akinek esetében a „visszautasítottam [Szlovákiába]” annyit jelentett, hogy a reggeli 6:30-as szlovákiai vonathoz kísérték.⁷⁴ Sajátos eset volt Ackerman Márton ungvári izraelita diák ügye, akit még Kárpát-alja visszacsatolása előtt adtak át ungvári szüleinek.⁷⁵ A KEOKH ugyanis, ha akart, különösen szigorú eljárást is kezdeményezhetett: „Szíveskedjék Auerbach Ernőt” – aki egyébként római katolikusként volt keresztelve – „rövid úton Szlovákiába eltávolítani” – szövelt az utasítás egy határvadász őrsparancsnokságnak.⁷⁶

Egyes zsidókat inkább a hatósági inkompetencia miatt vetettek alá hosszas és nyilvánvalóan idő- és idegőrlő eljárásnak. Mittelman Róza kikeresztelkedett zsidót 1939 áprilisában kiutasította a KEOKH, fellebbezését elutasították. Ezt követően egy munkácsi gyermekotthonba távozott, ám a KEOKH ott is rátalált, és még az év októberében felszólította a munkácsi rendőrség, hogy hagyja el az országot. 1940 áprilisában azonban ismét Kassán találjuk, ahol is levelet írt a rendőrségnek, hogy ügyét zárják le, mivel Kárpát-alja teljes visszatérésével születési helye ismét Magyarország része lett. (Mittelman 1915-ben született Csarnatón.) A KEOKH az év júniusában ismét felszólította a zsidó lányt az ország elhagyására, majd 1940 októberében mindenfajta különösebb indoklás nélkül három hónap haladékot adtak neki az utasítás teljesítésére. A Mittelman ügyére vonatkozó következő irat 1942 áprilisából származik, mely harminc nap haladékot ad neki – ismét Kassa elhagyására. 1942 májusában végül kitoloncolták Szlovákiába, s ügyére több irat nem utal.⁷⁷

Látva az eltérő – és alkalmanként a KEOKH saját szempontjai tekintve nem túl effektív – eljárásokat, nem meglepő, hogy ismertek olyan esetek, amikor egy zsidó sorozatosan átlépte a magyar határt, majd kiutasították, lényegében „ide-oda dobálva” őt. Steiner Artúr iratok nélküli volt német állampolgárt háromszor utasították ki Budapestről Kassán keresztül, legutoljára 1940 szeptemberében.⁷⁸ Schönberger Piroska iratok nélküli zsidót honvéd határvadászok kapták el, miután a szlovákok kiutasították azzal, hogy nem szlovák állampolgár. 1942 áprilisában visszautasították Szlovákiába arra hivatkozva, hogy nem magyar állampolgár.⁷⁹ A losonci Steiner Dezsőné azért szökött át Magyarországra, mert férjét internálni akarták a szlovák Hlinka-gárda tagjai, mivel férjét magyar kémnek vélték. Ennek ellenére a magyar hatóságok visszatoloncolták Szlovákiába, nyilván azt feltételezve, hogy Steiner né a magyar államra (is) veszélyt jelenthet.⁸⁰ Nem tudjuk, hogy ezek az oda-vissza

⁷¹ SAK, MKKP. 5. doboz, 3853/1940. L. Sz. ügye.

⁷² SAK, MKKP. 10. doboz, 3856/1942. H. S. ügye.

⁷³ SAK, MKKP. 8. doboz, 7264/1941. L. D. ügye.

⁷⁴ SAK, MKKP. 5. doboz, 4991/1940. K. G. ügye.

⁷⁵ SAK, MKKP. 9. doboz. Kassai toloncház iratai külön kötegben, jelzet nélkül. 25/81. sz. ügy.

⁷⁶ SAK, MKKP. 9. doboz. Kassai toloncház iratai külön kötegben, jelzet nélkül. 26/64. sz. ügy.

⁷⁷ SAK, MKKP. 10. doboz, 4074/1942. M. R. ügye.

⁷⁸ SAK, MKKP. 6. doboz, 5036/1940. S. A. ügye.

⁷⁹ SAK, MKKP. 10. doboz, 3861/1942. S. P. ügye.

⁸⁰ SAK, MKKP. 10. doboz, 3926/1942. S. D. ügye.

kísérések mennyire zajlottak humánus körülmények között. Egyedül a már említett Schönbberger Piroska esetében ismert, hogy a járőrök szerint „megbilincselve nem volt, testén sérülések nincsenek, panasza nincs”. Azonban okkal lehet feltételezni, hogy ha meg is sérült volna elfogásakor, azt sem veszik jegyzőkönyvbe.

Hasonlóan figyelemreméltó a már említett Gottlob Sándor ügye, akit ugyan 1941 áprilisában kiutasítottak az országból, ám ügyének utolsó irata arra utal, hogy a németek 1944-ben Kassáról deportálták.⁸¹ (A németekre való utalás nem elírás vagy a magyar állami felelősség kisebbsítése: az ország zsidóságát csupán Kassáig deportálták a magyar hatóságok, onnantól fogva a náci Németország intézte Auschwitzba szállításukat.) Bár tanulmányunk a KEOKH tevékenységét a német megszállás alatt nem tárgyalja, érdemes utalni Vielicsker Sári kétes honos kassai zsidó lány esetére, akit a KEOKH központi irodája 1944. május 3-án rendelt fel Budapestre további kikérdezés végett. Ekkor a kassai „zsidó táborok” (azaz a gettó és a gyűjtőtábor) már álltak, innen emelte ki a kassai rendőrség Vielicskert. Irataiból további sorsáról nem értesülünk, ám tény, hogy a KEOKH eljárása kivételes esélyt adott a zsidó lánynak a túlélésre – hiszen a kassai zsidóságot teljes egészében deportálták, míg Budapestről lényegében nem történtek deportálások.⁸²

Végül utolsó kérdésünket kell megvizsgálnunk: mennyire is voltak „idegenrendészeti eljárások” a KEOKH intézkedései? Ez nem csupán napjaink történeti vitáiban merült fel. A már említett Gottlob Sándor kitoloncolási ügyében a kitoloncolást elvégző rendőrfelügyelő így zárta jelentését a kassai KEOKH-nak: „Idegenrendészeti oszt[ály]. Eljártam!”⁸³ Fontos látni, hogy egyes ügymenetekben nyíltan megmutatkozott az antiszemita diszkrimináció. Goldfinger Ferenc munkatábori szökevény esetében azt írták a razzian őt kiszűrő detektívek, hogy azért lett gyanús, mert ingben és nadrágban melegedett a tűz mellett egy kocsmában, ám a razzia irataiban már egyértelműen szerepelt, hogy zsidókra vadásztak.⁸⁴ Stein Irént érdekes módon azért tartóztatták fel Kassán, mert német katonák társaságában érkezett a Bánáthból, továbbá mert „zsidónő”.⁸⁵ Bernhard Károly ügyéből oly módon világlik ki a zsidóellenesség, hogy „izraelita” vallását valaki jól láthatóan aláhúzta aktájában.⁸⁶ A szlovákok által kitoloncolt, majd a magyar hatóságok által visszatoloncolt máramaroszi születésű Davidovics Ábrahám aktájában izraelita vallása hasonlóan vörössel volt aláhúzva.⁸⁷

Ugyan nem közvetlenül a KEOKH tevékenységére utal, ám képet ad a KEOKH-kirendeltséggel együttműködő kassai nyomozók beállítottságáról Bayern Béni kassai ortodox hitközségi elnök 1940-es esete. Bayern aktája üzérkedésről, strómanok által birtokolt üzletekről szól, ám a nyomozati anyag nem tisztán szakszöveg, hiszen egy helyütt arról értekezik, hogy Bayern és társai keresztény vállalkozásokat „játszottak át zsidó kézbe”, és „az orth. hitközség elnöke [egy] antirevizionista gyűlés alkalmával hitet tett a cseh állam mellett. Rossz.” Az ügy végül átkerült egy másik nyomozóhoz, aki Bayern személye körüli kutatásai során épp, hogy magyar patrióta érzelmeire talált bizonyítékokat, így az ügyet 1940 októberében lezárták.⁸⁸ Schönherz Klára tánctanárnak, a hírhedt kommunista aktivista Schönherz Zoltán

⁸¹ SAK, MKKP. 16. doboz, 2223/1944. G. S. ügye.

⁸² SAK, MKKP. 14. doboz, 621/1944. V. S. ügye.

⁸³ SAK, MKKP. 16. doboz, 2223/1944. G. S. ügye.

⁸⁴ SAK, MKKP. 13. doboz, 360/1944. G. F. ügye.

⁸⁵ SAK, MKKP. 9. doboz, 3402/1942. S. I. ügye.

⁸⁶ SAK, MKKP. 9. doboz, 3420/1942. B. K. ügye.

⁸⁷ SAK, MKKP. 10. doboz, 3944/1942. D. Á. ügye.

⁸⁸ SAK, MKKP. 6. doboz, 5079/1940. B. B. ügye.

testvérének kérelmét szakmájának úzésére explicite azért utasították el, mert zsidó volt.⁸⁹ Számos római katolikus egyén aktájában húztak alá a nyomozók zsidós családneveket. Így járt Fekete Béla (szüleinek nevét – Jahoda Mária és Schwartz Herman – valaki szorgalmasan aláhúzta),⁹⁰ Szőke Lőrincné (született Herz Terézia),⁹¹ Holländer Gyula⁹² és Kohn Jenő.⁹³ Jaschkó Gézáné (született Schwarzberg Aliz) neve mögé oda is írták, hogy „volt zsidó”.⁹⁴ Még egyértelműbb volt Polák János és Eger Béla ügye, akiket a kassai VIII. Honvéd Hadtest Parancsnokság kémelhárító osztálya „zsidó nemzetiségű, szlovák állampolgárnak” nevezett, a „zsidó” szót még külön aláhúzva. Eltávolításukat a Hadtest Parancsnokság „a közigazgatási eljárás mellőzésével” kérte a KEOKH kassai kirendeltségétől.⁹⁵ Az 1. Honvéd Határvasz Portyázó Század hasonlóan „a Szlovákiából beszivárgó zsidók elfogásáról” és azok kassai rokonainak ellenérzéséről írt a város KEOKH-kirendeltségének.⁹⁶ Végül a kassai KEOKH-kirendeltség és a '44-es deportálások közötti – kevés – összekötő pont egyikeként említendő, hogy a kassai kirendeltséget a német megszállásig vezető Pilisy Tamás az év májusában már kaposvári rendőrkapitányként bukkan fel. A szakirodalom szerint a deportálásokkor így sajnálkozott a helyi lakosság zsidóbarát érzelmein: „Szomorú jelenség, hogy a keresztény társadalom miként képzelte el a zsidókérdés megoldását [...] Most pedig, amikor egészen kis áldozatokat kellene hozni, máris a tiltakozások egész áradata hömpölyög.”⁹⁷ Jellemző, hogy ugyanez a személy éveken keresztül vezette a KEOKH kassai kirendeltségét. Az persze más kérdés, hogy a zsidóság a KEOKH működését úgy fogta fel, mint létevel szembeni akciót: a felvidéki Szenes Erzszi háború után írt művében arról beszélt – külön a KEOKH-ot és Pásztóy Ámont említve –, hogy „papírokkal öltek, gyilkoltak, megmérgezték napjainkat, veszélyeztették létünket, aláásták biztonságunkat [...] A csapdákat főleg nekünk [zsidóknak – V. L. B.] állították, az állampolgársági kérdés rejtett törei egyenesen a mi szívünkbe szaladtak.”⁹⁸

Összességében megállapítható, hogy a KEOKH kassai kirendeltsége részleges iratanyagának vizsgálata eddig nem ismert részleteket tárt fel az országos hatóság működéséről. Az iratok tükrében az 1938 és 1944 között működő kirendeltség nem csupán a felállításáról szóló 1930. évi XXVIII. törvénycikkben foglalt feladatokat látta el – utazási okmányok kezelése, külföldiek nyilvántartása, időnkénti jelentkezésre kötelezettek ügyei, visszahonosítási kérelmek véleményezése stb. –, hanem alkalmanként valós antiszemita és cigányellenes diszkriminációt mutató hatóság volt. A teljes kép ugyan összetett – a kirendeltség bizonyos esetekben valóban gyanús elemek, kommunisták vagy bűnözők ellen járt el –, ám a primer források között számos irat árulkodik egyes zsidók antiszemita megfontolásból történő eltávolítására tett kísérletekről. Ennek oka lehetett az, hogy a kassai kirendeltség huzamos időn át szolgáló vezetője ismert antiszemita volt. Szembetűnő továbbá, hogy a napi ügymenetben a nem zsidókkal szemben a kassai iroda sokszor megengedőbbben járt el, mint a zsidókkal szemben. Alkalmanként éppenséggel a budapesti központi KEOKH-iroda biztosított

⁸⁹ SAK, MKKP. 6. doboz, 5090/1940. S. K. ügye.

⁹⁰ SAK, MKKP. 6. doboz, 5215/1940. F. B. ügye.

⁹¹ SAK, MKKP. 3. doboz, 3316/1940. Sz. L. ügye.

⁹² SAK, MKKP. 3. doboz, 3639/1940. H. Gy. ügye.

⁹³ SAK, MKKP. 3. doboz, 2398/1940. K. J. ügye.

⁹⁴ SAK, MKKP. 3. doboz, 3187/1940. J. G. ügye.

⁹⁵ SAK, MKKP. 10. doboz, 4092/1942. P. J. és E. B. ügye.

⁹⁶ SAK, MKKP. 10. doboz, 3954/1942. B. E. és többiek ügye.

⁹⁷ *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, 2007. 2. köt. 906.

⁹⁸ Szenes Erzszi: *Van hazám*. Tel-Aviv, 1959². 36.

meglehetősen tisztességes eljárást egyes zsidóknak. A kiutasítás során a zsidókat további meghurcolásnak teheték ki, ám erről csupán érintőlegesen szólnak a források. Számos zsidó adott uniform válaszokat a KEOKH felszólításaira, ami arra enged következtetni, hogy segítségükre szakosodott jogászok dolgoztak a városban. A vizsgált dossziék között a zsidóság messze országos arányán felül volt reprezentált, többségük a történelmi Magyarország területén, több mint felük pedig egyenesen Kassán született, így hatósági zaklatásuk indokolatlannak tűnik. A teljes képet tekintve nem lehet egyszerűen „idegenrendészeti eljárásoknak” tekinteni a kassai KEOKH-kirendeltség működését.

ERŐS VILMOS

A „porosz utas” fejlődés „lassú” változata

Szabó István opponensi véleménye 1955-ből Szántó Imre könyvéről

Az alábbi forrásközlemény a neves debreceni történész, Szabó István 1955-ben készült lektori/opponensi véleményét közli, amely Szántó Imre kandidátusi értekezéséről készült.¹ A véleménynek számos érdekessége van. Egyrészt világosan érzékelteti Szabó István tudósi/történeti „habitus”-át, bizonyos fokig egyéniségét,² sok szempontból lefegyverzően logikus érvelését, alaposágát, mégis leginkább elvi szempontból releváns az itt következő szöveg. Szabó István ugyanis e szélesebb kör számára készült dokumentumban szinte *expressis verbis* cáfolja a regnáló marxista-kommunista (bizonyos elemeiben sztálinista) történetírás mesternarratívájának számító „porosz út” tézisének a magyar viszonyokra vonatkozóan, ami 1955-ben különös bátorságot kívánt és jelentett.³

A dokumentum értelmezéséhez érdemes felidézni a lektori vélemény bizonyos előzményeit, sőt párhuzamait, illetve a keletkezés kontextusát megvilágító egyéb dokumentumokat/forrásokat is.

A konkrét előzmények közül mindenképpen említést érdemel, hogy Szabó 1951-ben lektori véleményt készített a Spira György által szerkesztett 18. századi parasztságtörténeti kötetéről,⁴ amelynek egyik tanulmányát éppen Szántó Imre írta. Szabó általános megjegyzés-

¹ Vö. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 5440/34.; vö. Szabó István: *Jegyzetek a XVIII. századi paraszttörténeti munkaközösség munkájáról*. 1951. szept. 3. Uo. Ms 5440/20.

² Mindehhez adalék Beke Albert: „...megdöglenni lehet, de rongyembernek lenni nem lehet.” (*Négy-szemközt Veres Péterrel*). In: uő: *Szemben a széllel*. (Kritikai tanulmányok.) Budapest, 1994. 22–55. Írásában a szerző Szabó István karakán voltát emeli ki mindenekelőtt.

³ Lásd erről legújabban: Erős Vilmos: *Plebs és populus között. (Szabó István koraiújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai)*. 1. rész. Valóság, 61. évf. (2018) 3. sz. 32–58.; uő: *Plebs és populus között. (Szabó István koraiújkorra vonatkozó parasztságtörténeti tanulmányai)*. 2. rész. Valóság, 61. évf. (2018) 4. sz. 54–84.

⁴ *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Kidolgozta A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége. Szerkesztette: Spira György. Budapest, 1952.; MTA KIK Kt Ms 5440/20.; vö. Spira György lektori véleményével Szabó István: „Kossuth és a parasztság” c. tanulmányáról, 1952. május 5. Uo. Ms 5440/56. Megjegyezhető, hogy Székely György tanulmányai (illetve az általa szerkesztett kötet) ebben az időben hasonló, indoktrinációs céllal születtek, s azok Szabó Istvánt folyamatosan bírálták. Vö. Székely György: *A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. (Szerkesztette: Székely György.) Budapest, 1953. 276–319.; Székely György (szerk.): *A jobbágyságtól mint a paraszti harc egyik jellemző formája*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, 192–212. Vö. még mindezekhez Szabó István bírálata Léderer Emma, Székely György és Elekes Lajos egyetemi jegyzetéről, 1953. jún. 11. MTA KIK Kt Ms 5440/36.

ként bírálta a kötetben a megalapozatlan, előre kigondolt konstrukciókat, a nem kielégítő adatgyűjtést, az úgynevezett „polgári” történészek elhamarkodott bírálatát, a szovjet történetírást, különösen Borisz Fjodorovics Porsnyev nézeteinek indokolatlan követését.⁵ Szántó Imre (és részben Vörös Károly) írását illetően azonban különösen kritikus szavakkal szólt az Urbárium egyoldalú, annak inkább káros voltát hangsúlyozó, negatív értelmezéséről, a kuriális zsellérség helytelen bemutatásáról (Szántó 19. századi adatokat idéz 18. századi viszonyok jellemzésére), általában véve a kuriális zsellér fogalmának tisztázatlan voltáról stb.⁶ Az Urbárium vonatkozásában a kötet (és az uralkodó szemlélet) általános tézise volt, hogy azt mindenekelőtt a parasztmozgalmak, a parasztság osztályharca kényszerítette ki, nem pedig Mária Terézia társadalompolitikai törekvései, s nem a „felvilágosult abszolutizmus” jobbágypvédő intézkedéseiből fakadt.⁷

Szabó István lektori véleményének keletkezési körülményeihez egy másik momentumot is érdemes felidézni. Nagyjából hasonló időszakban Szabó ugyanis egy másik kandidátusi értekezésről is készített opponensi, illetve lektori jelentést, mégpedig Szabad György kéziratáról, amely ráadásul témakörében is igen szorosan kötődött Szántó Imre disszertációjához.⁸ (Mindkettő egy dunántúli nagybirtok 18-19. századi történetét mutatta be, fő problémaként pedig e nagybirtokok kapitalizálódását, a feudális gazdálkodásról a tőkés termelési módra való átmenetét állította a középpontba.⁹) A két lektori jelentés (s így értelemszerűen a két disszertáció) között azonban igen szignifikáns különbség volt. Szabó István ugyanis Szabad György tanulmányáról – bár több kritikus pont itt is felvetődött – alapvetően pozitívan nyilatkozott (sőt annak monográfia formában történő megjelenésekor a kötet lektora is volt¹⁰), s jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a könyv igen jelentős és igen pozitív szakmai karriert fusson be.¹¹ Ezzel szemben – bár, mint az alábbiakból kiderül, Szabó Szántó munkáját (legalábbis tudósi „habitus”-át) szintén alkalmasnak minősítette a kandidátusi fokozat elnyerésére – Szántó Imre végül szülőfalujáról, Alsópáhokról írott monográfiájáról nyerte el a titult.¹²

⁵ Szabó lektori véleményében bírálja még a földközösség problémájának ideologikus tárgyalását, a kuláksággal azonosítható parasztarisztokráciáról szóló fejezetet is.

⁶ Szabó István: *A jobbágypbirtok problémái 1848/49-ben*. In: uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. 311–396.

⁷ A kérdés historiográfiai vonatkozásairól vö. Horváth Zita: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai*. In: *Források és történetírás*. Miskolc, 2003. 137–157.

⁸ Szabó István opponensi véleménye Szabad György: „A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom...” című művéről, 1955–1956. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

⁹ Szabad könyvéről legújabban lásd: Kaposi Zoltán: *A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra című munkájában*. In: *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2018. 15–33.

¹⁰ Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

¹¹ Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957. Kosáry Domokos recenziójában Szabad György munkáját a megelőző tíz-tizenöt év egyik legjelentősebb tudományos teljesítményének minősítette. *Agrártörténeti Szemle*, 1. évf. (1957) 3-4. sz. 348–349.

¹² Szántó Imre: *Egy dunántúli falu. (Alsópáhok története.)* Budapest, 1960.

Az opponensi vélemény és a levélváltás

Melyek voltak Szabó István Szántó Imre munkájával szembeni kritikájának fő elemei?¹³

Az egyik legfontosabb s mindjárt a lektori/opponensi vélemény első felében meglehetősen hosszasan fejtegetett kifogás (amely Szabó szerint nemcsak Szántóra, hanem számos korabeli történészre is érvényes, tehát többé-kevésbé általánosítható volt) az, hogy Szántó előre kigondolt és nem kellően megalapozott tételekkel dolgozik, s a továbbiakban ehhez keres igazolásokat. Az előre kigondolt tézis – minden valószínűség szerint – az, hogy a korszak fő tendenciája: a nagybirtok árutermelő jellegének, kapitalizálódásának fokozatos előtérbe kerülése, a jobbágynak a különböző jogcímenek birtokolt földjeiktől való erőszakos megfosztása, sokszor a telkeikről való elűzése, mindennek következtében a parasztság helyzetének a nagymértékű romlása, a zsellérek számának növekedése, az osztályharc kiéleződése. Szántó egyik fontos és sajátos következtetése, hogy a nagybirtoknak ez a kapitalizálódása az ország „gyarmati” helyzete miatt „lassú” volt/lassabban ment végbe (ehhez még az értekezés bírálatára adott válaszában is ragaszkodik Szántó¹⁴), hiszen ilyen feltételek között a nagybirtokosok (konkrétan a Festetics-ek) nehezebben tudták termékeiket elhelyezni az elsősorban releváns külső piacokon.

Szabó számos vonatkozásban cáfolja Szántó ezen tézisé, illetve rámutat az egész gondolatmenet ellentmondásos, „csikorgó” voltára. Az egyik feltűnően szembeszökő ellentmondás Szabó szerint az, hogy Szántónak sokszor nincs adata, forrása a tételek bizonyítására, ezért országos vagy más birtokokra vonatkozó adatokat használ fel, miközben kijelentéseit a Festetics-birtokokra vonatkozóan teszi meg.¹⁵ Másrészt adatai nem alkotnak összefüggő egészet és rendszert, különböző helyeken szerepeltet azonos kérdésre vonatkozó adatokat, például a földesúr saját kezelésében lévő birtok mennyiségére, illetve a jobbágytelkek számára vonatkozóan. Mindebből következően Szántó nem képes levonni az (egyébként is hiányos) adataiból a megfelelő vagy legalábbis az előre kigondolt téziseit alátámasztó következtetéseket.¹⁶

Az ellentmondások garmadáját (például azt, hogy Szántó rosszul számol, ha emelkedéseket kimutatva 100%-ról indul, s így a valóságosnál jóval nagyobb értékeket mutat ki) vizsgálva Szabó azonban nem egyszerűen a logikátlanságra és inkonzekvenciákra mutat rá,

¹³ A végül megjelent munka: Szántó Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850*. Budapest, 1954. Vö. Mérei Gyula ismertetésével Szántó Imre könyvről, *Századok*, 89. évf. (1955) 6. sz. 957–959.

¹⁴ A védésről készült összefoglalásban olvashatjuk: „A szerző válaszában elismerte, hogy mint kezdő kutató, nagymértékben befolyásolták az eredeti felhalmozásról szóló korai tanulmányoknak nem annyira erényei, mint inkább hibái: a sematizmus és a dogmatizmus. Nem vonta kétségbe a disszertáció-szerkezeti gyöngéire és illusztratív módszerére vonatkozó kifogások jogosságát. Abban az alapvető kérdésben, hogy a Festetics-birtokokon részleges kisajátítás folyt-e, vagy pedig a teljes kisajátításnak a magyarországi sajátos viszonyoknak megfelelő »lassúbb« módszerét alkalmazták, Szabó Istvánnal szemben ragaszkodott az utóbbi állásponthoz. A »lassúbb« módszer ugyanis legfeljebb formájában, nem pedig lényegében tért el a közvetlen és teljes kisajátítás módszereitől. A zsellérséddel, ha lassan is, de fokozatosan bekövetkezett a parasztságnak termelőeszközeitől való elválasztása.” Szabolcs Ottó: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*. Századok, 90. évf. (1956) 6. sz. 845.

¹⁵ Hasonló kifogást tesz Szabó a Sági Vilmos művéről írott bírálatban is. Szabó István lektori véleménye Sági Vilmos: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. sz.-tól 1848-ig című munkájáról*. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29. (Itt található még Szabó István levélváltása az Akadémiai Kiadóval, valamint Sági Vilmos válasza a lektori véleményekre.)

¹⁶ A már említett, Spira György szerkesztette kötetrel kapcsolatban Szabó ugyanilyen ellenvetést fogalmazott meg. MTA KIK Kt Ms 5440/20.

hanem arra is, hogy Szántó adatai a megfelelő logikai rendben éppen a bizonyítani kívánt tézis ellenkezőjét támasztják alá, illetéknéppen egyenesen „megmattolják” a szerző kiinduló tételeit.¹⁷ Az adatok alapján ugyanis a tárgyalt időszakban a Festeticsek saját kezelésében levő föld területe nem növekedett, hanem egyenesen csökkent, illetve – ezzel párhuzamosan – a telkes jobbágyság száma emelkedett (pedig a szerző azt kívánta bizonyítani, hogy a földesúr a jobbágyság földjeit akár erőszakosan is el kívánta venni, sőt őket elűzni, telkeikről kivetni törekedett).¹⁸

Az alapvető tézisek cáfolatán/önellentmondásainak kimutatásán kívül egyéb kritikus pontjai is voltak a dolgozatnak Szabó szerint. Így rámutat az előzőekkel összefüggő szerkezeti problémákra (megoldásokra is volt némi javaslata), a marxista klasszikusok, illetve egyenesen Marx műveinek helytelen felhasználására, a bizonyos helyeken már-már mulatság-számba menő stilisztikai baklövésekre, a felesleges és a tárgyhoz nem tartozó kitérőkre (például a kesztelyi Helikon-ünnepségeket illetően), s felhívja a szerző figyelmét arra is, hogy Grekov, Tarlé, Patyomkin, valamint Molnár Erik és Andics Erzsébet munkái egyfajta útmutatók lehetnek a hibák kiküszöbölésére.(!!!)¹⁹

Súlyos szavakkal kifogásolja továbbá Szabó az 1848–1849-re vonatkozó alfejezeteket, ahol Szántó a Festeticsek (és a nagybirtokosok) hazaáruló, a Habsburgokat kiszolgáló, ellenforradalmi tevékenységét firtatja. Azaz merő és súlyos invektívákban kimerülő politikatörténetet művel, amelynek – Szabó finoman fogalmaz – a tárgyhoz semmi köze. (Jellemző módon a vitán ezt a részt Spira György pozitívan értékelte.)²⁰

Lektori véleményének utolsó részében – némileg meglepő fordulattal – azonban Szabó mindezek ellenére javasolja a kandidátusi fokozat megítélését. Érvelése szerint ugyanis a titulus az egész tudósi habitust honorálja, annak nem csupán a disszertáció az előfeltétele, s Szántó újabb tudományos munkái, illetve a Spira György által szerkesztett kötetben megjelent tanulmánya már több biztató momentummal kecsegtetett.²¹

„Porousz út” kontra „harmadik út”

Joggal vetődik fel a kérdés: miért fontos Szabó itt közölt lektori véleménye, mi adja mindennek a relevanciáját?

¹⁷ Szabolcs Ottó is ezt idézi összefoglalásában. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy Szabó egyébként nem tagadja az erőteljes zselléresedés tényét, csak azt kérte számon, hogy Szántó mindennek a jelzett tendenciával való ellentmondását nem láttatja és nem oldja fel. Egyéb műveiben is különösen fontosnak tartotta a kuriális zsellérek kategóriáját, mivel az ellentmond a sematikus zsellérfogalomnak. Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, 311–396.

¹⁹ Grekovékra vö. Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. (Az újkori történetírás egy története.) Budapest, 2015. 371.; Molnár Erikről: Lackó Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája*. Századok, 142. évf. (2008) 6. sz. 1483–1536.; Andicsról: Romsics Ignác: *Clio bővületében*. Budapest, 2011. 574–575.

²⁰ Vö. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845. Szabó és Spira viszonyára Szabónak az 1952-ben megjelent Kossuth-tanulmánya kapcsán lásd: Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. Valóság, 46. évf. (2003) 7. sz. 94–108.

²¹ Feltehetőleg Szabó nem az ilyen jellegű munkára gondolt, mint Szántó Imre: *A fehérterror rémuralma Heves megyében*. Eger, 1958.

A jelen sorok szerzője úgy véli, hogy (az egyéb lektori és opponensi véleményekkel együtt²²) mindez több vonatkozásban megvilágítja, árnyalja Szabó István tudósi magatartását, tudósi „habitus”-át (lelkiismeretesség, alaposság, rendszerezésre irányuló törekvés, alkalmanként valóban lefegyverző logika stb.), bizonyos esetekben stílusát is. Leginkább azonban az elvi álláspont miatt releváns az opponensi vélemény. A jelen sorok szerzője már több írásában foglalkozott Szabó Istvánnak főként az újkor történetére vonatkozó nézeteivel/társadalomszemléletével,²³ melynek fő elemét, cementáló tényezőjét a „második jobbágyság”, valamint az „elkanyarodás” téziseinek a cáfolatában, a magyar fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa közötti átmeneti voltában s így egyúttal egy „harmadik utas” alternatívában jelölte meg.²⁴ Lényegében ezt a koncepciót támasztja alá ez az opponensi vélemény is, most már azonban kifejezetten a 18–19. századokra vonatkozóan, azaz mintegy a korábbi időszakkal összefüggő nézetek kiterjesztéseként. A hivatalos, a hatalmi pozíciót birtokló történetírás fő tézise az úgynevezett „porosz utas” fejlődés koncepciója volt,²⁵ ezt kérte számon például Pach Zsigmond Pál, e tézis egyik korifeusa Szabad György korábban említett kandidátusi értekezésén, aki nem osztotta e tézist.²⁶ Úgy gondolom, hogy bár nem kifejtetten, de e tézis cáfolata, legalábbis igen erőteljes megkérdőjelezése áll Szabó nézeteinek a hátterében. Azaz felfogása értelmében, bár a 18–19. században megfigyelhető a földesúr saját kezelésében lévő nagybirtok, a majorsági gazdálkodás előretörése, s ezzel párhuzamosan a jobbágyterhek, főként a robot növekedése, a zselléresedés, sőt a jobbágyföldök akár erőszakos elvétele is, ez a kép feltétlenül kiegészítendő/módosítandó azzal, hogy a jobbágyok/parasztok számára több vonatkozásban akár az emelkedésre és a tulajdonszerzésre is lehetőség nyílt; ekkor a telkek száma egyenesen növekedett, a nagybirtokos nem vetette ki a jobbágyot telkéről, sőt kifejezetten új telkek kialakítására törekedett, s a zselléresedés sem egyértelműen a proletarizálódás és pauperizálódás jele (a kuriális zsellérek), arról nem is beszélve, hogy a nagybirtokosok harsány denunciálását vagy a nemesség hazaáruló szerepéről való tézist is robusztus mondatokkal utasítja vissza.²⁷

²² Vö. például: Szabó István lektori véleménye a Maksay Ferenc által szerkesztett urbárium-kötet bevezetéséről. Debrecen, 1958. május 3. MTA KIK Kt Ms 5440/16.; minderről lásd: Erős: *Plebs és populus között*, 2. rész, id. mű. Szabó István észrevételei az egyetemi tankönyv I/1. kötetéről. 1954. június 19., illetve az I/2. kötetéről MTA KIK Kt Ms 5440/14/a. 1954. jún. 28.; Szabó István észrevételei az egyetemi tankönyv I/2. kötetéről, 1959. aug. 3. MTA KIK Kt Ms 5440/14/D.

²³ Erős: *Szabó István és 1848/49*, id. mű.

²⁴ Erős Vilmos: *Szabó István „Magyar története” az 1950-es években*. Nagyerdei Almanach. (A Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetének Évkönyve.) 2011. 2. 1–20. <http://www.nagyalma.hu/archivum.php>; uő: *Szabó István „ellentörténelme”-i az 1950-es években*. Magyar Szemle, 21. évf. (Új folyam.) (2012) 3. sz. 98–119.; uő: *Plebs és populus között*, 1–2. rész, id. mű.

²⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon*, 177. „Gróf Festetics György azonban a feudális termelési mód felváltását a mezőgazdaságban a kapitalista termelési móddal felülről jövő felemás reformokkal akarta végrehajtani, amelyek érintetlenül hagyják a földesurak birtokait, fenntartják a feudális viszonyok csökevényeit. Vagyis nem agrárforradalom útján, hanem azzal a módszerrel, amelyet Lenin a mezőgazdaság kapitalista fejlődése »porosz útjának« nevezett.” Könyvének bevezetőjében a 16–18. századi viszonyokat elemezve, Engelsre és Szabó Istvánra (!) hivatkozva beszélt a „második jobbágyság”-ról. Uo. 10–11.

²⁶ Vö. Szabolcs Ottó: *Szabad György „A Tata-Gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra” c. kandidátusi disszertációjának nyilvános vitája*. Századok, 90. évf. (1956/1957) 3. sz. 452–461.

²⁷ Szabó ezzel szemben nem ritkán kifejezetten pozitívan nyilatkozik a nemességről, igaz, rendi nemzetszemléletüket idejétműltnek tartja. Szabó István: *Nemesség és parasztság Werbőczy után*. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941. 44–80.

Hangsúlyozni lehet persze, hogy bizonyos esetekben („vörös farok”²⁸) Szabó István maga is használta a „porosz út” minősítést (egy alkalommal), de leginkább tanítványai és munkatársai éltek e fogalommal, különösen az általa szerkesztett „Agrártörténeti tanulmányok”-ban, illetve a kapitalizmus-kori parasztságtörténeti kötetekben²⁹ (de Balogh István például egyáltalán nem használja³⁰), s e kötetek kapcsán született lektori vélemények alkalmanként kifogásolták e fogalom szűkebb körű alkalmazását.³¹ Ráadásul (s a lektorok, recenzensek ezt alkalmanként szintén kifogásolták) például Orosz István a hegyaljai mezővárosi fejlődést vizsgálva szintén hangsúlyozza a jobbágyi emelkedés lehetőségeit,³² Varga Gyula egy „szabad paraszti” közösség, Kismarja történetét vázolta fel ugyanott,³³ mégpedig mindkettő éppen a 18-19. századra vonatkozóan. Az utóbbi további kritikát kapott egy másik tanulmánya kapcsán, mert például a kaláka ábrázolása során a különböző paraszti rétegek „kölcsonosság”-ét húzza alá az osztályharc helyett,³⁴ s Gyimesi Sándor is megkapta a magáét Szuhay Miklóstól a szövetségi mozgalmak kapcsán, mert az uralkodó osztály és a parasztság egyfajta kölcsönösségének lehetőségét lebegtetette.³⁵

(Ugyanez a tanulmány – némi változtatásokkal – megjelent a *Jobbágyok – parasztlak* című kötetben is „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században” címmel. [Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Für Lajos] Budapest, 1976. 237–252.); Szabó István: *A jobbágy meg nemessítése*. Turul, 55. köt. (1941) 11–21.; uő: *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*. Századok, 86. évf. (1952) 3-4. sz. 509–532.

²⁸ Az ún. „vörös farok”-ról vö. Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal.” *Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban*. In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerkesztette Erős Vilmos – Takács Ádám. Budapest. 2012. 62–74.; uő: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet-magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. Századok, 147. évf. (2013) 1. sz. 131–159.

²⁹ Vö. Szabó István: *Bevezetés*. In: uő (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. 1-2. köt. Budapest, 1965. 7–30.

³⁰ Lásd ehhez legújabban: Orosz István: *Az agrártörténeti kutatások megalapozói Debrecenben: Szabó István és Balogh István*. Századok, 151. évf. (2017) 1. sz. 39–48.

³¹ Rácz István: *Parasztlak elvándorlása a faluból*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, II. 433–483., itt 471. A Rácz István tanulmányáról szóló lektori véleményben Simon Péter bírálta a „porosz út” fogalmának szűk körű alkalmazását: „Hibás a következő fogalmazás: 'a megkésett kapitalista fejlődés következtében porosz úton járó egyházi és világi nagybirtokosok'. A porosz út nem a kapitalista fejlődés következménye, hanem az agrárkapitalizmus egyik változata. Nem is a kapitalizmus késése, hanem a feudális viszonyok maradványainak továbbélése jut kifejezésre benne. S nem a nagybirtokosok jártak porosz úton, hanem a mezőgazdaság, mégpedig nemcsak a nagybirtokok, hanem a kisbirtokok is. (A feudális eredetű nagybirtok csupán vezetőereje a mezőgazdasági kapitalizmusnak a porosz út esetében.)” MTA KIK Kt Ms 5440/85.6.

³² Orosz István: *A hegyaljai mezővárosok társadalmi a XVII. században*. (Különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira). In: Szabó István (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. Budapest, 1960. 3–70.

³³ Varga Gyula: *Kismarja. (Egy szabad paraszti közösség a feudalizmus bomlásának korszakában)*. In: *Agrártörténeti tanulmányok*, 71–138.

³⁴ Vö. Varga Gyula: *A parasztlgazdaság munkaeszközei*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. I. 267–348. Varga Gyula tanulmányáról, névtelen bírálat (minden bizonnyal Hoffmann Tamás). MTA KIK Kt Ms 5440/89. Varga Gyuláról lásd: „Egy kicsit mindig hiányzott”. *Varga Gyula élete és munkássága*. Szerk. Solymos József. Debrecen, 2016.

³⁵ Gyimesi Sándor: *A parasztság és a szövetségi mozgalmak*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, II. 616–652.; Szuhay Miklós: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Lektori vélemények. Szuhay Miklós Gyimesi tanulmányáról. Budapest, 1963. ápr. 29. MTA

Ezek az írások alapvetően cáfolták, de legalábbis megkérdőjelezték a lenini–engelsi „porosz utas” fejlődés sémáját a 18–19. századra vonatkozóan, s egyáltalán a magyar fejlődés kelet-európaiba való sorolását. Mindezt különösen aláhúzta Szabónak (és legközelebbi munkatársának, sőt barátjának, Balogh Istvánnak) a tanyáról, a tanya kérdésétől vallott felfogása.³⁶ Az utóbbi Szabót szinte pályája kezdetétől foglalkoztatta,³⁷ egész életében készült egy szintetikus tanya-monográfia megírására. Elemzésének fő darabja végül 1960-ban látott napvilágot, de még 1964-ben is tartott előadást a problematikáról.³⁸ A tanya jelensége pedig alapvetően ellentmondhatott a „porosz utas” tézisnek, hiszen – minden ellentmondásával együtt – a szabad paraszti, illetve egyenesen az „amerikai utas” fejlődés letéteményese volt.³⁹ Mindez pedig – véleményem és bizonyítékaim szerint – a lehető legszorosabb összefüggésben áll azután Szabónak az ebben az időben is fenntartott (a vele foglalkozó irodalomban lényegében soha nem elemzett) nézetével, miszerint (Szekfü Gyula álláspontjával homlok-egyenest ellenkezőleg) az ország keleti, alföldi, tiszántúli része mindig is a magyarság nemzeti függetlenségi mozgalmainak s egyúttal társadalmi modernizációs törekvéseinek a bölcsője volt.⁴⁰

Mindennek háttéréhez, motívumaihoz adalék (a kapcsolódó egyéb forrásokkal együtt), a Collingwood-i értelemben „evidencia”⁴¹ a korábban még nem hivatkozott és nem publikált alábbi dokumentum.

KIK Kt Ms 5440/86.; Mérei Gyula az „Agrártörténeti tanulmányok”-ról készült lektori véleményében Für Lajos és Sárközi Zoltán munkájában is „narodnyik szenvedelmek”-ről beszél. Mérei Gyula lektori véleményei az Agrártörténeti tanulmányokról, 1958. december 22. Uo. Ms 5440/45., Ms 5440/47.

³⁶ Szabó István: *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*. In: Agrártörténeti tanulmányok, 139–207.

³⁷ Vö. Szabó István: *A debreceni tanyarendszer kialakulása*. Föld és Ember, (1929) 5. sz. 214–244.; vö. Szabó István levele Eperjessy Kálmánnak, 1929. febr. 24. MTA KIK Kt Ms 4541/333.

³⁸ Vö. Szabó István: *Az alföldi tanyaágazdálkodás*. (az 1960-as évek első fele). MTA KIK Kt Ms 5440/7.

³⁹ Erdei Ferenc és Bibó István tanya-felfogásáról, amelyek köthetők egyfajta harmadik utas fejlődés-hez lásd Dénes Iván Zoltán: *A paraszti polgárosodás modellje*. In: uő: *Az önrendelkezés érvényesítése*. Budapest, 1988. 256–304.; Balogh István: *Az alföldi tanyaágazdálkodás*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, I. 429–479.

⁴⁰ Vö. például Szabó István: *Debrecen a történelemben*. Élet és Tudomány, 9. évf. (1954) 52. sz. 1635–1639.; Bitskey Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Debrecen, 1982.; Erős Vilmos: *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai)*. Valóság, 60. évf. (2017) 2. sz. 19–52.

⁴¹ Vö. Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

SZABÓ ISTVÁN

Opponensi vélemény Szántó Imre „A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850” című disszertációjáról⁴²

Szántó Imre az előszava szerint „a parasztság helyzetével, kisajátításával és mozgalmával” kíván a munkában foglalkozni a Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850 között. Hozzáfűzi, hogy az eredeti tőkefelhalmozás elvének megfelelően „a parasztság kisajátítása egyes mozzanatainak sajátos vonásait” s ezzel összefüggésben a parasztság ellenállását vizsgálja meg. Az előszó más helyén kísérletnek nevezi munkáját egy magyar feudális kori nagybirtok gazdaságtörténetének marxista módszerekkel történő vizsgálatára. Később pedig a kapitalizmus mezőgazdasági feltételei, nevezetesen a „bérmunkához szokott emberek osztálya” és az új földesúri technika létrejöttének konkrét vizsgálatában állapítja meg feladatát a Festetics-birtokon. Más szóval – fűzi ezen a helyen hozzá – az a kérdése: „milyen mértékben szorította ki a mezőgazdasági technika fejlődése 1848-ig a feudális munkamódszereket, és tette szükségessé a bérmunka bevezetését” (29–29 s.l.⁴³). Jóllehet ezekben a nyilatkozatokban a szerző maga elé tűzött feladata nem mutatkozik egyértelműen körülhatároltnak, mégis arra kell következtetnünk, hogy a szerző – miként munkája címe is megerősíti – tulajdonképpeni kérdésének a Festetics-birtokok parasztságának kisajátítását és mozgalmait tekintette. A feladat pontos körülhatároltságának hiánya azonban nem maradt következmények nélkül: a téma meglehetősen szétfolyt, s a különféleképpen megjelölt feladat határain együttvéve is jócskán túláradt. A tulajdonképpeni kérdésre, a parasztság kisajátítására s előzményére, a majorsági gazdaságra, valamint következményeire, a parasztmozgalmakra a munkának alig fele része esik, s ebből is a parasztság kisajátítására, a főkérdés magvára 217 szöveglapból alig 30–40 lap jut,⁴⁴ olyan részeket is ideszámítva, melyeket a szerző kiszakított a kisajátítás címeit viselő fejezetekből, viszont vannak a munkának olyan részei, melyek többszörös és bizonytalan áttételekkel is nehezen fűzhetők szervesen az alapkérdéshez. Ilyen például – úgy, ahogy élénk kerül – a Georgikonról, még inkább a Helikonról szóló rész s néhány lap kivételével nemigen talál a főkérdéssel érintkezést a munka utolsó, IV. fejezete sem, mely „Az aulikus Festeticsek s az 1848/49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc” címet viseli.⁴⁵ Tapasztalatom szerint valamely munka akkor is megsínyli a tematikai és szerkezeti következtelenség és rendszertelenség hátrányait, ha egyébként kitűzött igazi feladatát kielégítőleg megoldotta is. Hogyan oldotta meg ezt a feladatot Szántó Imre?

⁴² MTA KIK Kt Ms 5440/34. Vö. Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850*. (Lektorok: Varga János, Vörös Károly. A belső oldalon: „Ez a mű a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet 1950. évi pályázatán díjat nyert.”) A szöveget mai helyesírással közlöm, megtartva azonban Szabó István fogalomhasználatának sajátosságait. Szántó Imre (1920. Alsópáhok – 1993. Hévíz) az Eötvös Collegium hallgatója. 1950 és 1966 között az Egri Pedagógia Főiskola Történelem Tanszékén tanított (1961–1966 között tanszékvezető volt), 1966 és 1986 között a JATE (Szeged) Középkori Magyar Történelmi Tanszékén egyetemi tanár, 1967–1983 között ugyanott tanszékvezető.

⁴³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 36.

⁴⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 57–60., 99–110., 114–123.

⁴⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 184–226.

A parasztság kisajátítása a magyar feudálizmus kora utolsó szakaszának nagyhorderejű jelensége volt. Jelentőségét, szerepét és nagy vonásokban lefolyását sématicusan ismerjük. E korszakból azonban a kisajátítás vizsgálatáról monografikus és analitikus tanulmány még nem látott nálunk napvilágot, pedig ilyen tanulmányok nélkül a kérdést, a kisajátítás tényezőit, lefolyását és méreteit, egyben pedig következményeit konkrétan és a maga mivoltában megismerni és felmérni nem tudjuk. Szántó Imre kandidátusi dolgozatának témaválasztása és idevonatkozó kutatása annál inkább megérdemli figyelmünket. Opponensi véleményemben a súlyt elsősorban a munkának tulajdonképpeni kérdésére, a Festetics-birtokok majorsági gazdálkodására és parasztsága kisajátítására kívánom fektetni.

Szántó Imre arra az eredményre jutott, hogy a Festetics-birtokokon a majorsági gazdálkodás kiterjeszkedése a 18. század elején indult meg, „uralkodóvá” pedig a század derekán lett.⁴⁶ A következmény egyrészt a jobbágyság robotterheinek megnövekedése, másrészt a jobbágyság kisajátítása lett. Mivel azonban a gyarmati helyzet miatt⁴⁷ az országban nem volt tőkeképződés, a Festeticsek nem tudták a robotmunkát teljesen bér munkával felváltani. Majorságaik munkaerő szükségletének jobbágyság robotmunkával való biztosítása végett tehát igyekeztek a jobbágyságot telkeiken megtartani. Így a szerző párhuzamosan szól a jobbágyság kisajátításáról és a jobbágytelkek megtartásáról, sőt növelésére irányuló – nem is eredménytelen – földesúri törekvésekről. A szerző úgy oldja fel ezt a lényeges ellentmondást, hogy a Festeticsek a parasztság kisajátításának egy „lassúbb” módszeréhez folyamodtak,⁴⁸ nevezetesen a jobbágyság földjét csupán részben vonták el, vagyis megcsonkították a telekbeli szántóföldet, a községi legelőföldet, s allódizálták az irtásföldet. Lényegében egészen a jobbágyság felszabadításáig ilyen módon folyt a parasztság „kisajátítása”.

A szerző a folyamat tárgyalása során a majorsági gazdálkodás növekedésének és a jobbágyföldek elvonásának számos fontos kérdését vetette fel és jelenségére mutatott rá. A kérdések kifejtéséhez és megoldásához elsőrangú levéltári forrásanyagot volt módjában felhasználni. Fejtegetései során bőségesen utal a marxista klasszikusok munkái és más irodalmi források mellett a Festetics-levéltár forrásadataira. Mégis az a véleményem alakult ki, hogy a munka nem épül eléggé az adatok teherbíró alapszámaira. Éspedig azért nem, mert az ömlesztett adattengerben alig akad olyan adat, amely statisztikai értéket tudna kifejezni, pedig az ilyenek társadalmi és a gazdasági élet jelenségeinek megbízható magyarázatánál nem nélkülözhetők. A majorsági gazdálkodás és vele párhuzamosan a jobbágyság kisajátítás növekedése, a folyamat tartalma, erőssége, mérete csak úgy vethető igazán mérlegre, ha a folyamat rendszerezett, és lehetőleg sokoldalú számokban fejeződik ki. Enélkül a munka többé-kevésbé tájékozatlanságban hagy bennünket egyrészt a megállapítások szilárdsága, egyáltalában ellenőrizhetősége felől, másrészt pedig nem tudja eléggé kihasználni azokat a lehetőségeket, melyeket maga a kérdés és a forrásanyag kínál. Az ilyen hiányok pedig meggyőződésem szerint a szerző által alkalmazott módszernek tulajdonítandók. Éppen ezért szükségesnek tartom a módszer kérdésével közelebbről foglalkozni.

A szerző módszerét röviden a tétel kitűzése és a kitűzött tétel illusztrálása módszerének nevezhetnénk. Hangsúlyozni kívánom, hogy itt a tételek alatt nem a munka vázlatát nyújtó

⁴⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–65.

⁴⁷ A Magyarország gyarmati helyzetéről szóló tézist egyébként maga Szabó István is osztotta. Vö. például: *Hanák Péter ismertetése „A parasztság története a kapitalizmus korában Magyarországon”-ról című kötetéről*. Századok, 102. évf. (1968) 3-4. sz. 667–675.

⁴⁸ Lásd a Századok ismertetését a vitáról. Szabolcs: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*, 844–845.

összefoglaló téziseket, hanem azt óhajtom érteni, hogy a kutató, amikor munkája során egy-egy fejlődési folyamat vagy probléma elé kerül, kitűzi azokat a tételeket, amelyeket azok magyarázatánál felvetni szükségesnek tart, s ezután már csak arra szorítkozik, hogy kitűzött tételeit példákkal illusztrálja. Nem faggatja tehát a források feltáruló nyersanyagát afelől, hogy milyen kérdéseket rejt magában, s hogy az adatok – nem példaszerűen, hanem rendszerezve és együttesen – mit mondanak a kérdésről. Nem kérdezi, hogy ezek milyen megoldáshoz – a kellő adat birtokában helyesen nyilvánvalóan csak egy megoldáshoz – vezetnek el. Ehelyett a kutató a deduktívan kitűzött tételekhez, melyek a megoldást előre biztosítják, példátarat kíván szerkeszteni. Szántó Imre munkája is arról győzhet meg bennünket, hogy a történelem feltárásában ilyen módon csak nehezen és bizonytalanul s végülis igen szegényes eredményekkel lehet előre jutni.⁴⁹

A munka tulajdonképpeni kérdése – mint láttuk – a Festetics-birtokok majorsági gazdálkodása és a jobbágyság kisajátítása. A szerző ezt a témát – különféle más témák között – három periódusra osztva tárgyalja.⁵⁰

Nézzük előbb a majorsági gazdálkodás kérdését. A szerző mindhárom periódus tárgyalásánál előrebocsátja, hogy a majorsági gazdálkodás kiterjedésének két feltétele van, az egyik a „munkaerő (egyik alkalommal termelő erő) mennyiségi növekedése”, a másik a „piaci lehetőségek kiszélesedése” (vagy: viszonylagos megnövekedése). A tételek felállítását követi mindhárom alkalommal: az illusztrálás.

Az első tételre, a munkaerő mennyiségi megnövekedésére nézve az illusztrálás úgy megy végbe, hogy a szerző országosan (!) jellemzi a népességi viszonyokat, közli az 1726., 1787. és 1848. évi országos számadatokat, s végül mindezekhez egy-két szórványadatot fűz a Festetics-birtokokra vonatkozólag. Az első periódusban ezek a Festetics-adatok a keszthelyi hajdúk eljobbágyosodására, a szerződéses jobbágyságok térfoglalására és a földközösség visszaszorulására vonatkoznak, ezek a körülmények illusztrálандók a birtok népeinek gyértségét és gyarapodását. A második és harmadik periódusban a munkaerő mennyiségi megnövekedését már csak országos és megyei statisztikai adatok illusztrálják, kivéve azt az egyetlen Festetics-birtokra vonatkozó adatot, hogy a sok Festetics uradalom közül az egyik, a kemendolári uradalom „1715. évi lakossága már több faluban 1738-ban 6–8-szorosára, 1768-ban pedig 10–15-szörösére növekedett”. Véleményem szerint a munkaerő – a jobbágyszám – gyarapodásának a majorsági gazdálkodás kiterjesztésében játszott szerepének tételével nyitott kapukat döngetünk, hiszen nyilvánvaló, hogy több jobbággal több majorsági föld művelhető meg. Véleményem szerint azonban a tételnek végül sem – egyébként a mostani elnagyoltnál alaposabb és szemléletesebb – illusztrációjára lett volna szükség. Magam úgy gondolom, hogy annak, aki egy uradalom jobbágyságának történetével, különösen is kisajátításával foglalkozik, gondos elemzéssel statisztikailag értékelhető fejlődésképet kellett volna adni a birtokhalmazat jobbágynépességéről, a telkes és földnélküli jobbágyság számáról és szám változásairól. Ebben a tekintetben a szerzőt – pontosan a Festetics-birtokra szorítkozva – az 1705., 1720., 1828. évi regnicolaris conscriptiok, az 1760-as évekbeli úrbéri tabellák, de különösen is a különböző földesúri urbáriális és más összeírások kitűnően megsegítették volna.⁵¹ Ezzel vethetett volna alapot a majorsági gazdálkodás és a kisajátítás kifejtésének, mely viszont így az elemi alap nélkül került tárgyalásra.

A majorsági gazdálkodás kiterjeszkedésének másik feltétele, a „piaci lehetőségek növekedése” a munkában az ország piaci viszonyait jellemző általános utalásokon kívül alig egy-

⁴⁹ Hasonlót fogalmaz meg Szabó István a Spira-kötet bírálatában is. MTA KIK Kt Ms 5440/20.

⁵⁰ A három periódus: 1711–1790, 1790–1848, 1848.

⁵¹ Vö. ehhez: *A történeti statisztika forrásai*. Szerkesztette: Kovacsics József. Budapest, 1957.

két konkrét Festetics-adat szegényes illusztrációjával kénytelen megelégedni, olyasmit mondván el, hogy a Festetics-birtokok felvevő piaca Sopronban, Kanizsán és Stájerországban voltak, hogy Festetics György a spanyol gyapjúnak mázsáját több ízben már 75 frt-ért adta el, s utasításokat adott ki a gabona tisztítva eladására. Vajon ez a néhány illusztratív adat pótolhatja-e azt a részletes elemzést, melyet éppen egy uradalmi monográfiában a piac és az uradalmi gazdaság viszonyáról, a piacnak a gazdaság kiterjeszkedésére gyakorolt hatásáról szerettünk volna kapni? A földesúr mennyi és milyen árut bocsátott piacra, milyen értéket képviseltek azok, mi volt ebből az áruból a majorsági gazdálkodás termelése, és mi volt a jobbágyság szolgáltatása, mindenekfelett az áruforgalom milyen fejlődési képet mutat, különösen is a majorsági gazdálkodás nagyarányú fellendülése és vele párhuzamosan a parasztság kisajátítása egyes periódusaiban, stb.? – ilyen kérdések tolnak előnkbe, ha tézis nélkül feltesszük ezt a kérdést. (E sorok írója nem ismeri ugyan a Festetics-levéltár anyagát, de az e korbéli levéltárak szerkezete és a szerző egyes utalásai arra engednek következtetni, hogy az anyagban a piaci értékesítés viszonyainak és fejlődésének csupán kiragadott néhány ilyen főkérdésére is sikerrel lehetett volna kutatni a feleletet).⁵²

Magam a tézis és az illusztráció módszerét analízist kívánó feladatnál nemcsak azért tartom elégtelennek, mert az illusztráció végülis rapszódikus, önkényes és hézagos, hanem azért is, mert az előre lecövekelte tézisek akarva-nem akarva megszükitik a kutató látóhatárát. Sőt ebben a munkában még másról is szó van. Arról, hogy ha a monográfia az előrebocsátott két tételt alaposan illusztrálja is a Festetics-birtokokról, ezzel még éppen nem olyan kérdésekre kaptunk választ, amelyek a majorsági gazdálkodás és a jobbágyság kisajátítása szempontjából leginkább érdekelnek bennünket. Ezek a tézisek arról adtak volna képet, hogy a Festetics-birtokokon milyen tényezők hatása alatt fejlődik a majorsági gazdálkodás. Helyes, ha a ható tényezőkre is rámutatunk. De a majorsági gazdálkodást elsősorban és döntő mértékben nem okoztatnak, hanem okként kívántuk volna szerepeltetni: mennyire, milyen mértékben, milyen fázisokban fejlődött ki a Festeticsek majorsági gazdálkodása, s a majorsági gazdálkodásból, mint okból, hogyan magyarázható meg a parasztság kisajátítása, ennek egyes fázisai a majorsági gazdálkodás megismertetett fázisaival párhuzamba építve? Nézetem szerint éppen az lett volna az alapfeladat, hogy megismerjük a Festeticsek majorsági üzemét mint a jobbágyság kisajátítás tényezőjét. E majorsági üzem ki- és továbbfejlesztésének ábrázolása sokféle eszközzel elősegíthető lett volna: kimutatni, hogy fokozatosan milyen mértékben növekedett a földesúr művelés alatt álló majorsági földje, igás állománya, munkaszerszámai (elsősorban az eke), a vetésterület, a saját művelés alatt álló föld termése hogyan viszonylik a jobbágyság terményszolgáltatásaiból nyert terményjövedelemhez, milyen szerepet játszik a piacra vitt áruban a majorsági termés, milyen mértékben gyarapodik meg a földesúr összjövedelmében a majorsági gazdálkodásból származó jövedelem, hogyan nő meg az uradalmi gazdaság forgó tőkéje, s hogyan nő, terjeszkedik az ún. major képzettisége?⁵³ A munkában ugyan találunk egy kimutatást arról, hogy 1848-ban a 10 Festetics-

⁵² Későbbi munkák minderről: Lukács Gábor: *A Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén*. PhD értekezés, Keszthely, 2009.; Lukács Gábor – Tóth Éva: *Festetics György, a tudatos birtokgyarapító*. In: *Discussiones Neogradenses 12. Birtokosok és birtokok*. Szerk. Dr. Szirácsik Éva. Salgótarján, 2012. 175–189.; Benda Gyula később említésre kerülő tanulmányai.

⁵³ Erről újabb irodalom vö. *Discussiones Neogradenses 12. Birtokosok és birtokok*, id. mű. A nemzetközi irodalomból lásd például: *Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes (Rapports nationaux)* – *Large estates and small holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times*. Rédacteurs/Editors: Péter Gunst – Tamás Hoffmann. Budapest, 1982., ebből különösen: Zimányi, V. – Benda, Gy.: *Grand domaine et petite exploitation en Hongrie (XIII–XVIIIe siècles)*, 137–156.; Pach, Zs. P.: *Labour Control on the Hungarian Land-*

uradalomban mennyi volt a majorsági föld (28. l.),⁵⁴ de ezeket az adatokat az előző másfél-százados fejlődés hasonló adatainak hiányában nincs mivel összevetnünk. Egyébként a kérdés perspektívatlanságára mutat, hogy a szerző ezt az adatot is a munka elején a Festeticsek birtokszerzéseire függeszti, s később, a majorsági gazdálkodást tárgyalva nem tér vissza többé hozzá.⁵⁵ Ez összehasonlításra alkalmatlan s helyét nem találó adaton kívül a majorsági gazdálkodás fejlődésére kapunk ugyan néhány illusztratív szórvány adatot is egy-egy – egyébként meg nem határozott időpontban – valamelyik Festetics-major szántóföldjének mennyiségéről (35, 36, 93.l.),⁵⁶ a kemendoltári uradalom majorsági vetésterületének 1735–1783 között több mint tízszeresére emelkedéséről (42. l.)⁵⁷ s általában Zala megye majorsági vetésterületének (tehát nem Festetics birtokai) 1788–1848 között 315%-kal (helyesen 211%-kal) való emelkedéséről (105. l.).⁵⁸ Ami azonban idevonatkozik, a három periódusban együttléve is alig megy egy lapra, s így e tézistelen illusztráció töredék, mint illusztráció sem vehető számba. Éppen ezért az olyan fejezetben, mint „A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása a Festetics család birtokain” hasztalan keressük a címnek megfelelő dokumentációt.⁵⁹

A Festeticsek majorsági gazdálkodása növekedésének alapos elemzésére pedig annál nagyobb szükség lett volna, mert következményeinek jelentkezése terén különös jelenségek tárnak fel előttünk. Helyesen lehet előre is megállapítani, hogy a következményeknek első-sorban – bár nem kizárólagosan – két tekintetben kell mutatkozni: a jobbágyság szolgáltatásrendszerének átalakulása és a jobbágyság csökkenése és elvonása tekintetében. A szerző az említett hármasságban a jobbágyság szolgáltatásrendszerének átalakulását sehol sem veszi vizsgálat alá. A szerző az urbánális kötelezettségek változásainak, az egyes szolgáltatásokban végbement eltolódások leírására, annak megállapítására, hogy milyen mértékben növekedett meg a jobbágyság kiszármányolása, nem tesz kísérletet, s nem is közöl összevetéssel felhasználható adatokat. Az olyan megjegyzés ugyanis, hogy a földesúr „a paraszt munkáján kívül termelvényeiből is sokat elszedett” (47. l.),⁶⁰ semmit sem mond még a néhány illusztratív adattal együtt sem. Ezek különben is többnyire a hegyvám és bordézsma felemelésére vonatkoznak. Nem kíván itt tekintetbe venni az a néhány illusztratív adat sem, amely az egyházi tizedről és porcióról szól: nem tartoznak – legalább is a szerző által felvetett módon – a témához. A szerző közelebbről csak a robot növekedésével foglalkozott. Jóllehet

lords'Demesnes in the 16th and 17th Centuries, 157–174.; Topolski, J.: Grand domaine et petites exploitations, seigneurs et paysans en Pologne au Moyen Âge et dans les Temps Modernes, 209–228.; Spiess, A.: Der feudale Grundbesitzer und der Bauer in Böhmen, Maehren und in der Slowakei im 17. und 18. Jahrhundert, 317–338. E tanulmányok többsége (természetesen Pach Zsigmond Pál kivételével) alapján megkérdőjelezi az itt tárgyalt kérdéskörrel a lehető legszorosabb összefüggésben lévő „második jobbágyság” doktrínáját, különösen Anton Spiess, aki ráadásul a Szlovákiával azonosított (!) magyarországi viszonyok kapcsán teszi ezt, azaz szövegében végig Szlovákiáról beszél, holott ez abban az időszakban még nem létezett, legfeljebb az akkori Magyarország később (1919) Szlovákiához került részeiről lehetne itt szó.

⁵⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 35.

⁵⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 35.

⁵⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 42., 104–105.

⁵⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 49.

⁵⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 114.

⁵⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–68.

⁶⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 53.

az a nézetünk, hogy a 18-19. századi feudális majorsági gazdálkodásnak a következményei a jobbágyság életének minden síkján, különösen is egész telekrendszerében jelentkeztek, s ezeket a következményeket érdemes volna egészében előtárni, valóban helyes, ha a legnagyobb figyelmet a robotra összpontosítjuk. A fő kérdés nyilvánvalóan ez: a robotszolgáltatás a majorsági gazdálkodás kibontakozása után hogyan, milyen módon és főleg milyen mértékben növekedett meg – éspedig abszolút és relatív tekintetben (magának a jobbágyságnak egyidejűleg folyó növekedését is tekintve és nem tekintve) – az úrbérrendezésig,⁶¹ s hogy az úrbérrendezés után talált-e módot a Festetics-uradalom a most már norma-robotnak a jobbágyszám növekedésétől független emelésére. Sajnos a munkában a robot növekedéséről megrajzolt kép egészen töredékes, mennyiségi értéket nem fejez ki, s az időbeni változást a tíz uradalom közül csak a keszthelyiben juttatja kifejezésre, itt is csak két távoli évszám (1795, 1848) végösszegének tükrében (150, 159. l.).⁶² Sajnos, ismét nem mutat a munka rendszerességére, hogy ezek az adatok is akkor kerülnek az olvasó szeme elé, amikor a szerző a majorsági gazdálkodás növekedésének és a parasztság kisajátításának tárgyalását e korra vonatkozólag az előző részben már lezárta. Az egyik helyen maga a szerző is csak „példák”-nak (44. l.)⁶³ nevezi idevonatkozó (részben idegen birtokokról származó) néhány adatát. Bár ez adatai – kizárólag a jobbágyok panaszkodásai – nagyon is helyén valók lehetnek, mert életteljesebbé tehetik a számok vitathatatlan erejű képét, így azonban valami lenge illusztrációnál egyébként nem tekinthetők.

A majorsági gazdálkodás másik következménye a parasztság kisajátítása, a munka legteljesebb alapproblémája. A probléma ez: a földesúr a majorsági gazdálkodás 18. századi nagyméretű fellendülése korában földigényével, majd a kapitalizálódás nyomában munkaerőigényével hogyan fosztotta meg a jobbágyokat földjeiktől, termelési eszközeiktől, s lettek így zsellérek, illetőleg bérmunkásokká?⁶⁴ El kell ismernünk, hogy a szerző ezzel a kérdéssel valóban nyomatékosabban foglalkozik, mint az előzőekkel. Ide vonatkozólag néhány összevetésre alkalmas, így magára a fejlődésre jellemző statisztikai kimutatást is közöl velünk, ezek azonban a tíz Festetics-uradalom közül csak négyre, sőt leginkább egyre, a keszthelyi uradalomra korlátozódnak.

Az egyik kimutatás szerint a II. József-féle felmérés alkalmával a keszthelyi uradalomban a földesúr kb. annyi majorsági szántóföldön gazdálkodott már, mint amennyi ugyanakkor a jobbágyok kezén volt. Ez az adat arról tanúskodik, amit a szerző eddig nem állapított meg: az elmúlt évtizedekben az uradalomban nagyméretű allodizálás folyt. Egy másik statisztika azt mutatja meg, hogy a négy Festetics-uradalomban – a többi hatról nem hallunk – mennyi volt a telkes jobbágyok és házas, házatlan zsellérek száma 1768-ban és 1848-ban, és milyen köztük a százalékos eltolódás. Sajnos, a szerző a telkes jobbágyok 1848. évi adatait csupán az egyik uradalomból közli, így a többiben csak a zsellérek 1768 és 1848 évek közötti növekedését figyelhetjük meg. A telkes jobbágyok összehasonlítására alkalmat nyújtó egyetlen uradalomban, a keszthelyiben a szóban forgó 80 év alatt a telkes jobbágyok száma 236-

⁶¹ Az úrbérrendezés irodalmáról lásd: Horváth Zita: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai*, id. mű. Az úrbérrendezésről Szabó István és Szabad György között is vita folyt. Szabó kétellyel fogadta az ennek negatív hatásait állító tézist. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33.

⁶² Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 160–161., 166.

⁶³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 51.

⁶⁴ A tételt vehemensen támadta Szabó a Sági Vilmos művéről írott bírálataiban is. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29. A szóban forgó, illetve végül megjelent munka Sági: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai*, id. mű.

ról csaknem felével megnövekedve 331-re emelkedett.⁶⁵ A szerző különböző helyen közölt adataiból azt is meg tudjuk állapítani, hogy az uradalom allodiális szántóföldje a II. József korabeli 3647 holdról (97. l.)⁶⁶ 1848-ra valóban 2507 holdra (28. l.)⁶⁷ csökkent [Sz. I. aláhú-zása],⁶⁸ ezt a körülményt azonban a szerző nem vette figyelembe. Ez adatok szerint a keszt-helyi uradalomban abban a korban, melyet a szerző „a parasztság kisajátításának rohamos előrehaladása”-nak nevez, alaposan csökkent az allodiális föld, és nőtt a telkes jobbágyság száma. A másik három uradalom közül, melyekben a szerző kimutatása csak a zsellérszám eltolódásainak megfigyelésére ad módot, az egyikben, a vasváriban a zsellérek száma 150-ról 110-re, 27%-kal csökkent. Ezt a jelenséget a szerző említés nélkül hagyta. A másik uradalomban s az első helyen említett keszt-helyi uradalomban viszont jelentékenyen felduzzadt a zsellérség. Ezzel kapcsolatban azonban meg kívánom jegyezni – bár e megjegyzésemnek nagyobb jelentőséget nem kívánok igényelni –, hogy a szerző a növekedés százalékos kiszámításánál valami elemi számtani tévedésbe esett: ha a kemendi uradalomban a zsellérek száma az említett 80 év alatt 85-ről 204-re emelkedett, akkor ez az emelkedés nem 240%, miként a szerző ismételtelen is megállapítja, hanem csak 140%, s ha a csurgói uradalomban a zsellérek száma 222-ről 373-ra emelkedett, akkor ez az emelkedés ismét nem 168%, miként a szerző ismételtelen megállapítja, hanem csak 68%. (A hiba onnan eredt, hogy a szerző a százaléknál a nulla pontról indult s ez alapot, amelyhez képest kell mérni a növekedést, mindjárt az emelkedés első 100%-ának vette. Egyébként hasonló hibát követett el a szerző a Zala megyei allodiális földek emelkedésének százalékos kiszámításában: nem 315, hanem 215%-ról van szó.) A zselléremelkedés e két uradalomban mindenképpen nagyméretű volt.

Egy harmadik kis statisztikai tábla arról tájékoztat bennünket, hogy az említett keszt-helyi uradalomban 1768–1843 (nem 1848? az előző lapon erről volt szó⁶⁹) között nem csupán – mint láttuk – a jobbágháztartások száma emelkedett 235-ről⁷⁰ 331-re, hanem a telekösszszám is 135 1/8-ról 167 3/4-re. A szerző valóban utalni tudott arra, hogy a Festeticsek a kisebb telkeket féltelekre kiegészíteni törekedtek, s a jobbágyságot egész telkek felvételére is nógatták. Jellemző azonban a szerző „mindenáron” tétel-rendszerére, hogy a fenti kimutatást Leninnek ezzel az idézetével vezeti be: „a parasztság felbomlása [...] a parasztság középső csoportjának rovására a szélső csoportokat fejleszti, a falusi lakosság két új típusát hozza létre.”⁷¹ Viszont a tézis vizsgálatára közölt kimutatásban pontosan az ellenkező jelenségről van szó: nemcsak gyarapodott a jobbágyság a háztartások és a telkek számát illetően, hanem

⁶⁵ A kérdéskör irodalmából az 1960–1970-es évekből, amikor gyökeres szakítás történt a Szántóéhoz hasonló álláspontokkal, s a Szabóéhoz közelítő értelmezések kerültek előtérbe, lásd: Vörös, Károly: *Quelques problèmes de la paysannerie hongroise au début du XIX-e siècle*. In: Paysannerie française, paysannerie hongroise (XVIe-XXe siècles). Sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, 1973. 179–186. A parasztság emelkedő helyzetéről, egy paraszti polgárosodás lehetőségéről: Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, 1967.; uő: *A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*. Történelmi Szemle, 7. évf. (1964) 2. sz. 378–388.

⁶⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszt-helyi ágának birtokain*, 105.

⁶⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszt-helyi ágának birtokain*, 35.

⁶⁸ Alaptételét tehát Szántó itt sem tudja bizonyítani.

⁶⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszt-helyi ágának birtokain*, 125.

⁷⁰ Szántó szövegében eredetileg 236 (vö. 124.) szerepel.

⁷¹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszt-helyi ágának birtokain*, 123–124.

más is történt: 1843-ban a keszthelyi uradalomban már csak 7 egész telkes és 7 negyedtelkes jobbágy élt, és nem élt egyetlen nyolcadtelkes sem, viszont a féltelkesek száma 314 volt (80 évvel később csak 52). Vagyis a középső csoport volt az, mely rendkívül megerősödött, s lett végül szinte egyetlen rétegévé itt a telkes jobbágyoknak. A szerző azonban e kimutatást közzölve utána már csak az abszolút telekszámnak 30 5/8-dal való növekedésének szentel figyelmet.

Végül egy negyedik kis kimutatás arról tanúskodik, hogy 1768 és 1848 között nemcsak a keszthelyi, hanem a másik három Festetics-uradalomban is emelkedett a jobbágyok kezén levő jobbágységi össz mennyisége, és pedig együttvéve a 4 uradalomban 687 telekről 1127 telekre!⁷² (sic!) Ez az adat egyben véleményünk szerint kiegészíti az előző kimutatást, melyben a szóban forgó három uradalom telkes jobbágynak 1848. évi számadatai hiányoztak: nyilvánvaló, hogy a jobbágytelkek össz-számának emelkedése itt is együtt járt a telkes jobbágyok számának jelentékeny megnövekedésével. A szerző adatai arról azonban már nem tájékoztatnak, hogy vajon a három uradalomban is a középső réteg, a féltelkes jobbágyság erősödött-e meg az elmúlt fél évszázad alatt.

Véleményem szerint a szerző ez adatai felette értékesek, annak ellenére is, hogy csak két szélső korhatárról szólnak, s így a parasztság kisajátítása közbeeső 8 évtizede légüres tér marad, s éppen magára a folyamatra nem nyit lehetőséget betekintésünknek. Hasonlóképpen jól értékesíthetők a szerzőnek arról közölt adatai, hogy a keszthelyi uradalomban 1795-ben és 1848-ban hány munkanapot kellett a majorsági gazdálkodásra fordítani, s hogy ezekből mennyi esett a jobbágyok robotjára, valamint a 'ledolgozásra', a cselédi és napszámos bér-munkára. (Az 1848. évi adatokat azonban – úgy látszik – valójában csak előirányzatként kell kezelni, s minthogy 1848. április 18-án, a jobbágyság felszabadítása közben készült megbízható összehasonlítás alapját nem éppen nyújthatják.⁷³) Egyébként ez az adatok arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó 4 Festetics-uradalom munkaerő szükséglete e fél évszázad alatt csaknem megháromszorozódott, s mind a négyfajta munka /robot, ledolgozós, cselédi, napszámos bér-munka/ jelentékenyen emelkedett, legnagyobb mértékben mégis a ledolgozós bér-munka. Minthogy a munkában – mint utaltam rá – nem tűnik ki a majorsági gazdálkodásnak e korbéli kiterjeszkedésének mértéke, szinte csak ezekből a munkanap-adatokból kell – mindenképpen meghatározhatatlanul – arra következtetni, hogy a majorsági gazdálkodás a szóban forgó Festetics-uradalmakban fél évszázad alatt a számottevő telkesítés mellett is jelentékenyen előretört.⁷⁴

Mindezek az adatok végülis a következő tényekre mutatnak: a parasztság kisajátítása utolsó 'rohamos előrehaladása' korszakában a Festetics-uradalomban csaknem 100%-kal több lett a jobbágybirtok, s mivel a féltelkes középréteg gyarapodott, még több lett aránylag is a telkes jobbágyság, de ugyanekkor nagy mértékben kiterjeszkedett a majorsági gazdálkodás is, ami a jobbágyföld rovására ment végbe; egyben ugyanekkor a Festeticsek egyes birtokain 100–200%-kal megyarapodott a birtoktalan zsellérség tömege is. Láthatjuk, hogy végső összegzésünkben igen fontos és nagy horderejű problémák, egyben pedig ellentmondások bukkannak elő. Ezek láttán még inkább sajnáljuk, hogy a folyamat beható elemzése a munkában elmaradt. Most már különösen is nélkülözzük a támpontot arra nézve, hogy milyen mértékben nőtt meg a földesúr majorsági gazdálkodása, s még inkább arra nézve, hogy miként állott elő a számottevő telekgyarapítás korában a nagy zselléresedés. Az utóbbi

⁷² Szabó István felkiáltójele.

⁷³ Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, id. mű.

⁷⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 124–125.

kérdésre különösen várnánk a dokumentált, alapos, esetleg az egyes családokig lehatoló választ, hiszen a munkában a kitűzött feladatban a zselléresedést egyik legfontosabb kérdésnek kell tekinteni. A zselléresedésre azonban homály borul.⁷⁵ Olyan megállapítást, hogy közben előrehaladt a telekaprózódás, éppen ilyen kérdést monografikusan vizsgáló munkában tudományos eredményként nem vehetünk tudomásul.

Arra a kérdésre nézve, hogy a Festeticsek miért tartották meg, sőt növelték is a jobbágytelkeket, a szerző választ ad, s ez a válasz meggyőzőnek látszik: az ország gyarmati helyzete miatt nem volt tőkeképződés, így a földesurak nem tudtak lemondani a jobbágyok robotmunkájáról. A szerző valamennyire megismertet bennünket azokkal az eszközökkel, melyekkel a Festeticsek növekvő majorságaik földszükségletét fedezték, s ezzel feloldódni látszik ez az ellentmondás: a jobbágytelkek gyarapodnak, de ugyanekkor nagy mértékben nő a majorsági föld is. A szerző szerint a Festeticsek a majorsági üzemükhöz a földet a községi legelők elkülönítése, az erdők elvétele révén, továbbá feltevésünk szerint ebben az esetben különösen is az elpusztult falvak határaiból és nagy mértékben az irtásföldekből, az úrbérrendezés után pedig még a regulációk alkalmával végzett telekcsonkítások révén szerezték.⁷⁶ Sajnos a szerző az ilyen földszerzésekre, mint maga is mondja, csak 'példá'-kat – leginkább egyes panaszokat – mutatott fel (ezek is főleg a legelőkre, szőlőkre és az ún. kisebb haszonvételekre vonatkoznak), holott olyasforma elemzésre lett volna szükség, amilyenre Soós Imre – különösen is az irtásos földek elvételére nézve – már példát hozott igényes dolgozatában.⁷⁷ A főleg a jobbágypanaszokat nyújtó példákban megsejteni sem igen tudjuk, hogy a különféle eszközök révén mennyi föld lett majorságivá, s mennyi esett azokból az új telkekre, s hogy egyáltalában az ilyen földszerzéseknek volt-e közülük a zselléresedéshez.

Csak ilyen módon és nem a magyarázatok kigondolásával lehetett volna a szerző sok ellentmondásainak útvesztőiben is eligazodni: folyik és rohamossá válik a parasztság kisajátítása, mégis gyarapodik a telkes jobbágyok száma, a földesúr minden eszközzel allodizál, mégis nő a jobbágytelek-terület, az úrbérrendezéskor kisajátítja jobbágysai ún. maradványföldrőket, ezekből azonban jobbágysait elégíti ki. Végül: a szerző szerint a veszprémi püspöknek a keszthelyi Festetics-uradalomnál fejletlenebb majorsági gazdálkodást folytató veszprémi uradalmában a telkes jobbágyság differenciálódása és felbomlása sokkal előrehaladottabb volt, mint a keszthelyi uradalomban, amivel minden magyarázkodás ellenére végülis valósággal megmattolta – szerintem ezt az ezek után is helytálló alaptételt: az áruterhelés nyomában járt a földesúri majorsági gazdálkodás s ennek nyomában a parasztság kisajátítása.

A szerző módszerére vonatkozó s alapjában negatív eredményű fejtegetéseim nem kívánják azt jelteni, hogy a szerző munkáját egészében eredménytelennek kell tekinteni. Ezek az eredmények azonban igen korlátozottak, és ha hangsúlyoznunk lehet is, hogy bármilyen módszer alkalmasságának eredményessége többé-kevésbé az egyéni képesség és az elmélyedésre való készség kérdése, mégis a szerző eredményei sokkal korlátozottabbak, semmint lehetnek volna az analízis módszerének alkalmazásával. Igazságtalan volna azonban, ha a tétel kitűzése és a tétel illusztrálása eleve szűkös lehetőségeket megengedő módszerét

⁷⁵ A zsellérekre vonatkozó irodalomról lásd például: Bársony István: *A zsellér a történetírás tükrében*. Magyar Történeti Tanulmányok VI. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1973. 5–73.

⁷⁶ Vö. Szabó: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*, 333–338.

⁷⁷ Vö. Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron, 1941. (Szántó erre hivatkozik is munkájában.)

egészében Szántó Imre rovására íránk. Ez a módszer az utóbbi időben igen kedvelté lett nálunk.⁷⁸ Nekem viszont meggyőződése, hogy a magyar történetkutatásnak, hogy előre haladjon, ki kell fejlődnie e módszer fékező kötöttségeiből, s az analízis módszerét jogaihoz kell juttatni. Hogy az illusztrációs módszer a marxista történetírásnak sem szükséges velejárója, elég Grekov, Tarlé és Patyomkin, nálunk pedig Andics Erzsébet és Molnár Erik⁷⁹ munkáira utalni. Egyébként véleményem szerint az illusztráció eszközének is meg lehet a maga helye, elsősorban népszerűsítő vagy szintetikus munkákban, sőt analitikus tanulmányokban is, de olyan kérdések megoldásánál, melyek az analízis módszerét követelik, ennek helyét – különösen, ha annak is fogyatékos – az illusztráció betölteni nem képes.

A munka módszere mellett általánosságban kívánom szövé tenni terminológiai bizonytalanságát is. Mint legfontosabbra, a munka alapproblémájára, a 'paraszttság kisajátítása' fogalmára kívánok elsősorban rámutatni. A szerző fejtegetéseiből végül is azt állapíthattuk meg, hogy a 'paraszttság kisajátítása' alatt megnőtt a jobbágytelkek és a telkes jobbágyok száma. A szerző munkájában egyetlen adatot sem találunk arra, hogy a földesúr valamelyik jobbágyától termelő eszközeit, ezek között a legfontosabbat: a telkét egészében elvette volna.⁸⁰ A 'paraszttság kisajátítása' alatt a szerző terminológiájában olyasmit kell érteni, mint az erdők elvonását, a legelőföldekből való elkerítéseket, az irtásföldek elvételét stb. Magam azonban nem vagyok bizonyos abban, hogy helyénvaló az ilyen eseteket „a paraszttság kisajátítása”-nak fogalma alá foglalni. Marx a következőket írja a Tőkében: „az újonnan felszabadult emberek csak akkor válnak önmaguk eladójává, ha megfosztják őket valamennyi (aláhúzás tőlem)⁸¹ termelőeszközüktől és életüknek mindazok a biztosítékaitól, amelyeket számukra a régi hűbéri berendezések nyújtottak. Kisajátításuknak⁸² ez a története pedig tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe.” Marx más helyen is ilyen értelemben beszél „sok kis független termelő kisajátításáról és a földműves nép egy részének kisajátításáról és elűzéséről”. (774, 801. l.)⁸³ A paraszttság ilyen kisajátítását a szerző nem is állítja, ilyenre rámutatni nem tud, mégis állandóan arról beszél. A szerző, már munkája derekán, maga is rájött kisajátítási fogalma problematikusságára, s ezért megállapította, hogy a Festeticsek nem a közvetlen és teljes kisajátítás eszközét, hanem a parasztföldek kisajátításának lassúbb módszerét alkalmazták. Lassúbb kisajátításról is csak akkor lehetne beszélni, ha a szerző utalni tudna arra, hogy megindult egyes telkes jobbágyoknak valamennyi termelő eszközétől, legalábbis földjétől való teljes kisajátítása, azonban a szerző – ismételnünk kell – 1848-ig egyetlen ilyen példát sem állít elénk. A szerző adatai alapján tehát véleményem szerint

⁷⁸ Szabó nyilvánvalóan olyan művekre gondol, mint S. Sándor Pál: *Parasztmozgalmak a Habsburg önkényuralom idején 1849–1867*. Budapest, 1952.

⁷⁹ A Szabó István és Molnár Erik közötti viszonyról lásd: *Molnár Erik levele Szabó Istvánnak*, 1957. október 18. MTA KIK Kt Ms 5438/12.; Pach Zsigmond Pál lektori véleménye Szabó István „Magyarország népessége...” című tanulmányáról. Budapest, 1961. január 27. Uo. Ms 5440/52. A szóban forgó munka Szabó István: *Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között*. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerkesztette Kovacsics József. Budapest, 1963. 63–113. Szabó István itt inkább bírálja Molnár Eriket, Pach Zsigmond Pál szerint viszont a számításaik közötti eltérés a középkor végi népesség számára vonatkozóan nem jelentős.

⁸⁰ Szabó István az ún. Bauernlegen meglétét a korábbi időszakokra vonatkozóan is erősen megkérdőjelezte. Vö. Erős: *Plebs és populus között*. 1. rész, id. mű; uő: *Plebs és populus között*. 2. rész 62. és passim.

⁸¹ Szabó István megjegyzése

⁸² Szabó István aláhúzása

⁸³ Vö. Marx: *A tőke*. Budapest, 1951. 1–3. köt. Marx a kérdésről inkább az 1. kötet 774. oldalán értekezik.

nem lehet a parasztnak sem gyorsabb, sem lassúbb kisajátításáról beszélni, hanem lehet beszélni valóban a parasztnak földjének részbeni kisajátításáról. Marx is beszél a parasztnak kisajátítása mellett a parasztnak községi földjének kisajátításáról is (707).⁸⁴ Ez azonban más, mint az embernek, ez esetben a feudális parasztnak kisajátítása. Éppen ezért helyes lett volna, ha a szerző következetesen a megfelelő terminológiát használta volna.

Terminológiai bizonytalanságot látok abban is, ha a földesúri 'techniká'-t azonosnak vesszük a 'földesúri felszerelés'-sel. Nem gondolom, hogy helyes a pénztőkét és a gazdaságot, a kölcsönt és az uzsorát, a faluközösséget és a földközösséget,⁸⁵ a szerződéses jobbágyrendszert és a bérletrendszert, a rendőrt és a nemzetőrt,⁸⁶ a majorsági gazdálkodást és a mezőgazdasági árutermelést szinonimán, a domaniális és majorsági erdőt pedig ellentétesen használni. Óvatosabbnak kellene lenni az ilyen definíciókkal is: 'a mezőgazdasági termelőviszonyokat az általános munkaerő kereslet határozta meg'. Pontatlan dolog a feudális birtokszervezésben és ezeken belül a majorsági földterület növelésében a 'földfelhalmozás' két szakaszát látni, hiszen másnemű dolgokról van itt szó. Számomra mindvégig jelentkezik a munkában bizonyos stílusbeli harsányság, mely egyszer a tények túlfogalmazásában (például a parasztság kisajátítása a parasztföldek részbeni kisajátítása helyett), máskor régi történetírásunk gunyoros aposztrofálásában,⁸⁷ általában pedig az adatok magyarázatának a tételekhez való élesítésében [sic!] mutatkozik. Egyébként stílusbeli zavarok és fogatkozások is előfordulnak. Pl. 'ellenség által felégetett gazdák zúgolódásai' (202. l.⁸⁸), 'megfelelő mennyiségű

⁸⁴ Vö. Marx: *A tőke*, id. mű. A szóban forgó problémáról mindenekelőtt az 1. kötet 782–785. oldalain esik szó.

⁸⁵ MTA KIK Kt Ms 5440/20. A Spira György által szerkesztett kötetben Varga János foglalkozott e kérdéssel. Varga János: *A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 7–76.

⁸⁶ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festetics család ágának birtokain*, 204.

⁸⁷ Szabó Dezsőről Szántó Imre már a bevezetésben is roppant kritikusan nyilatkozott: „Szabó Dezső, mint a főúri család történetírója, nem a Festetics-birtokokon dolgozó nép [(! – E. V.), hanem a hercegi család érdekeinek megfelelően írta meg munkáját. A Mária Terézia úrbérrendezése alkalmával kitört kemendollári (Zala megye) jobbágymozgalommal elég részletesen foglalkozik, de azt már elhallgatja, hogy az úrbérrendezéssel kapcsolatos nyugatdunántúli parasztmozgalmak kirobbanásának igazi oka a földesúri kizsákmányolás nagyarányú megnövekedése és a parasztság kisajátítása. Az 1848/49-es magyar forradalom helyi eseményeiről, a parasztnak „kiszökései”-ről meg sem emlékezik a Festetics-birtokokon. Nem leplezte le az aulikus Festetics család sorozatos hazaárulását és népnyűző nemzetellenes szerepét. Mint »bűnt« mentegeti azt, hogy gróf Festetics György 1790-ben és 1797-ben szembe szállt a bécsi udvarral az ország függetlenségéért és a nemzeti állam megmentéséért. A dolgozó tömegek szörnyű és embertelen kisajátításáról, amely Marx szerint »tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe«, nem beszél Szabó Dezső könyve.” Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festetics család ágának birtokain*, 7. Szabó Dezső szóban forgó műve Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Budapest, 1928.; Szabó Dezsőről lásd: Varga Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem Története. I. 1914–1944*. Debrecen, 1967. 202–204.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian historiography*. New York – Guildford, 1976. 144–146. Szabó István egyéb helyeken Szabó Dezső történetírásáról pozitívan nyilatkozott, főleg az úrbérrendezésről írt könyvét hasznosította. Vö. Szabó István ismertetése: *Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. 1. köt. Bp. 1933. Századok*, 68. évf. (1934) 4–6. sz. 244–246.

⁸⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festetics család ágának birtokain*, 209.

állat készenlétben' (135. l., egyszerűen: birtokában⁸⁹), Festetics vásárolta Keszthelyen a magánosok (ehelyett: mások) kezén lévő házakat, 'a paraszti földhasználat módja a földközösség keretében jutott kifejezésre' (6. l.),⁹⁰ ez a körülményes mondat körülbelül azt akarja jelenteni: dívott a földközösség stb. Itt-ott – talán gépelési hibából – értelmetlen mondatok is találhatók (a I. lapról a II. lapra átmenő mondatban, a 20. l.-on alulról a 11–13. sor mondatában). Az irodalmi nyelvet követelő tudományos munkában kifogásolni lehet a nem éppen közkeletű tájszavak alkalmazását is (baglázni-boglyázni h., parrag-parlag h.).

Általános megjegyzéseim után a következőkben a munka egyes részeihez fűzök néhány megjegyzést.

A szerző a Festetics-birtokhalmaz kialakulásával vezeti be munkáját.⁹¹ A birtokszerzések módjait jellemző előadásban azonban nélkülözzük annak kimutatását, hogy a 10 uradalom, illetőleg gazdaság a tárgyalt korban mennyi jobbágyerőt képviselt. Helyes lett volna a jobbágynépről statisztikát, a birtokokról pedig térképet közölni. Nem látszik indokoltnak, hogy a szerző a birtokszerzések történetének leírását megtöri két olyan fejezet közbeiktatásával, amelyek a nyugat-dunántúli majorsági gazdálkodásnak és parasztságnak helyzetét kívánják bemutatni a tárgyalt korszakot megelőzően, a szatmári békéig. A közbeiktatott két fejezetre a mai formájában nem sok szükség van, mert a majorsági gazdálkodás hanyatlásának vagy emelkedésének és a parasztság helyzetének eléggé ismert általános s emellett nehezen összefűzhető okainak (például hódoltsági kétszeres adózás, végházak nyomora, török portyák stb.) csupán regisztrálására törekszik némi példatárral, magáról a két alapjelenségről már kevesebb szót ejt. Acsády 1715/20. évi számadatait véleményem szerint revízióra szoruló kombinatív számokként kellett volna kezelni.⁹²

A majorsági gazdálkodás kezdődő kiterjeszkedéséről szól a Festetics birtokokon (a 18. sz. első felében) a következő fejezet.⁹³ Az a benyomásunk, hogy e korban valóban folyamatban volt a majorsági gazdálkodás kiterjeszkedése, az idevonatkozó dokumentáció azonban hiányzik. A bemutatott illusztratív adatok szerint ugyanis a földesúr nem művelte, hanem bérbe adta,⁹⁴ tizedre bocsátotta stb. majorsági földjeit. A majorsági művelésre egyetlen adatot kapunk: a Kalocsa pusztán 50 holdat szántanak-vetnek a majorhoz.

A majorsági gazdálkodásnak uralkodóvá válásáról szóló következő fejezet – úgy látszik – a 18. sz. középső évtizedeire vonatkozik.⁹⁵ Megjegyezni kívánom, hogy az 'uralkodóvá válás'-nak egyébként bizonytalan meghatározottságú fogalmát aligha indokolt alkalmazni. Különösen nem azzal a megtoldással, hogy „a majorsági gazdálkodás uralkodóvá vált a jobbágytelken alapuló gazdasággal szemben”, hiszen a rendelkezésünkre bocsátott szórványos

⁸⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 142. Eredetiben: „A birtokon megfelelő mennyiségű állat állott készenlétben”, tehát Szabó idézete nem pontos, javaslata sem igazán megfelelő.

⁹⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 12.

⁹¹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 8–10.

⁹² Acsádyhoz lásd: Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest, 1961.

⁹³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 36–44.

⁹⁴ Vö. mindehhez: Varga: *A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*, id. mű. A tanulmányban Varga János többször is hivatkozik Szabó Istvánra, főként 1947-es munkájára, rámutatva arra, hogy a kérdésben (azaz a jobbágy tulajdonlasi lehetőségeinek kimutatásában a szóban forgó időszakra vonatkozóan) az úttörés Szabó István érdeme.

⁹⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 45–65.

adatok szerint az uradalom gazdaságában egészen 1848-ig volt olyan súly a jobbágyi, mint a majorsági gazdálkodáson.⁹⁶ „A parasztság nagyarányú kisajátításának kezdete” című alfejezethez pedig, a már mondottakon kívül, hozzáfűzni kívánom, hogy az erdők tilalmazása és a jobbágyok faizásának, valamint halászatának, makkoltatásának stb. szolgáltatással való megterhelése, nem ekkor indult meg, hanem századokkal előbb.⁹⁷ A szerző irtványföldről szóló alfejezetében jól veti fel a kérdéseket, az ilyen földek elvonásának jelentőségét azonban az adatok közrebocsátása nélkül felmérni nem tudjuk. Itt megjegyezni kívánom a szerző megállapításával szemben, hogy az irtványföld a földön való termelés megkezdése óta nem volt mentes a földesúri adó alól.⁹⁸ A Keszthely mezőváros⁹⁹ politikai jogainak felszámolásáról szóló fejezet – bár tanulságos – az alapkérdésről, legalábbis ilyen formában, meglehetősen leszakadt.

Az úrbérrendezéssel kapcsolatos mozgalmaknál¹⁰⁰ bőséges forrásanyaggal tudott a szerző dolgozni, s eleven eseményleírást is készített. Viszont a mozgalom a kelteténél jobban elnyomta magát az úrbérrendezést.¹⁰¹ Elég arra rámutatni, hogy az úrbérrendezés során felvett s oly igen becses jobbágyfassiók, valamint az úrbéri tabellák és az új urbáriumok nem jutottak átfogó, sőt csekélyebb igényű ismertetéshez sem. Egyébként véleményem szerint a bécsi udvar szerepe sem jutott a mozgalmakban elég megvilágításhoz [sic!],¹⁰² viszont a

⁹⁶ Perdöntő momentumnak tartom Szabó itteni megállapítását: Szántó adataiból Szabó azt a következtetést vonja le, hogy a korszakban a majorsági gazdálkodás és a jobbágyi gazdálkodás aránya inkább kiegyenlített, ez pedig legalábbis kétely a „porosz utas” koncepciót illetően.

⁹⁷ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festetics keszthelyi ágának birtokain*, 57–59.

⁹⁸ Vö. erre: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Budapest, 1947. A középkori viszonyokra vonatkozóan: uő: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, 1975.

⁹⁹ Keszthelyhez még vö. Benda Gyula: *Mezőgazdasági fejlődés egy 19. századi magyarországi uradalomban*. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Budapest, 2006. 239–246. (Fordította Bolgár Dániel és Papp Gábor.) (Eredetileg Benda, Gyula – Komlos, John: *Agricultural Development on a Hungarian Estate*. In: *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi de Rosa*. A cura di Ilaria Zilli, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli–Roma–Benevento–Milano, 1995. 545–555., illetve Benda, Gyula – Komlos, John: *Agricultural Production on a Hungarian Estate in the 19th Century*. In: John Komlos (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy and the Succession States*. New York, 1990. 241–250.); Benda Gyula: *Földesúri és paraszti földhasználat (szántó, rét)*. Uo. 223–238. (A szerkesztői jegyzet szerint előadás az 1980-as évekből. Vö. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. 565.) E tanulmányokban a szerző Keszthely és kifejezetten a Festetics-birtokok esetében cáfolja, hogy például a robot nem lett volna jövedelmező, illetve az egész országra vonatkozóan – Varga János eredményeire is támaszkodva – az allodiális birtokok arányát 10–12%-ra becsüli. Ennél jóval magasabb szerinte a különböző úrbéres formákban „birtokolt” jobbágyi föld aránya, tehát (bár nem hivatkozik Szántóra) az itt tárgyalt könyv eredményeinek szinte tökéletes cáfolatát adja. A szerző utóbb számos tanulmányban foglalkozik még Keszthellyel, részben társadalomtörténeti szempontok történeti antropológiai aspektusából történő átgondolására törekedve. Vö. uő: *Patrónusok vagy komák. A keresztszülei kapcsolatok Keszthelyen (1740–1849)*. Uo. 519–546.

¹⁰⁰ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festetics keszthelyi ágának birtokain*, 99–109.

¹⁰¹ Lásd: Vörös Károly: *Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*, 299–383. Szabó bírálata erről MTA KIK Kt Ms 5440/20.

¹⁰² A bécsi udvar szerepét az úrbérrendezésben Szabó már korábbi munkáiban is nagy hangsúllyal emeli ki, szerinte azt nem elsősorban a jobbágyi osztályharc, hanem például a felvilágosodás eszméi

szerző egyes megjegyzései itt arra mutatnak, mintha az úrbérrendezés a jobbágyföldek új és más kiosztásával járt volna együtt: „...a Mária Terézia-féle úrbérrendezés értelmében a földesúr a jobbágyok akkori számának megfelelően mérte ki, kinek mi jár”¹⁰³ (99. l.), „Somogy megyében [...] az úrbérrendezés alkalmával a jobbágyok kevés földet kaptak” (99. l.), „a jobbágytelkek kimérése / dimenzio, sic! / [...] izzásba hozta a kedélyeket” (72. l.)¹⁰⁴ stb. Viszont más helyen a szerző helyesen idézi, hogy „az úrbéri rendeletben kiki mit bírt ekkoráig, az szerint nála hagyatott”. (87. l.)¹⁰⁵ (Különb. a dimensio is helyesen: megmérés, felmérés.) A félremagyarázás (vagy elírás?) igen zavaró! Nem tartom szerencsésnek, hogy a szerző az úrbérrendezésnek újból és újból az ún. telekegység behozatalát tulajdonítja, sőt szinte egynek veszi vele. A telekegység, vagyis a telek mint egység ugyanis akkor már kb. félévezredes múltra tekint vissza.¹⁰⁶ Inkább fogalmilag egészen más ’egységes telek’-ről, sőt még helyesebben bizonyos keretek között variálódó ’egységes urbárium’-ről kellene beszélni.¹⁰⁷ Az 1767–1790. évi következő fejezetben szerettünk volna tájékoztatást kapni II. József jobbágyrendeleteinek a Festetics-jobbágyság sorsára gyakorolt hatásáról, ezekről azonban említés sem történik.

A munka következő része a jobbágyság kisajátításának utolsó, 1790–1848. évi szakaszát tárgyalja.¹⁰⁸ A kérdésre nézve ebben a részben kerül elének a legtöbb statisztikai értéket képviselő adat. Éppen ebben a fejezetben szenved el azonban a munka a legnagyobb szerkezeti törést is: miután itt a szerző előadta fejtegetéseit a majorsági gazdálkodás e korbéli fejlődéséről és a parasztság kisajátításáról, az azután következő terjedelmes önállóított részben ugyanebben a korban a tőkés termelési viszonyok kezdeteit tárgyalja a Festetics-birtokokon.¹⁰⁹ Véleményem szerint ennek az egész résznek feltétlenül az előző rész első fejezetéhez, a majorsági gazdálkodás fejlődésének most szegényes ábrázolásához kapcsolódva meg kellett volna előznie a parasztság kisajátításának a tárgyalását, hiszen ez így kifejezetten „*filius ante patrem*”.¹¹⁰ Amellett kételyt támaszt a problémák elrendezésének helyes szempontja felől is. Különb. e rész tárgyalása kapcsán szóvá lehet tenni a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „a cselérendszer országos viszonylatban egészen 1848-ig rendezetlen volt Magyar-

készítették elő. Vö. Szabó István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940. 54–63. Véleményét az ötvenes-hatvanas években is fenntartotta.

¹⁰³ Szabó István aláhúzása!

Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 107.

¹⁰⁴ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 107., 77. (Eredetiben: dimensio.)

¹⁰⁵ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 92.

¹⁰⁶ A jobbágytelek kialakulásáról lásd: Szabó István: *A jobbágyi telekszervezet eredete*. MTA KIK Kt Ms 5439/19. (Kiadatlan előadás, minden bizonnyal az 1960-as évekből.)

¹⁰⁷ Az Urbárium megítélésében, amint erről esett már szó korábban, jelentős különbség volt Szabó István és Szabad György között is, az utóbbi ugyanis sokkal negatívabban értékelte azt. Vö. MTA KIK Kt Ms 5440/32-33. Ugyanakkor Szabad György az Agrártörténeti tanulmányokra vonatkozó lektori véleményében Oláh József tanulmánya kapcsán utal a közte és a Szántó Imre közötti véleménykülönbségre. Uo. Ms 5440/51.

¹⁰⁸ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 114–122.

¹⁰⁹ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 134–183.

¹¹⁰ ’A fiú az apa előtt’ – latin.

országon”. Az 1848. évi átalakulásban ugyanis a cselédkérdés semmiféle rendezéshez nem jutott, első cseléd törvényünk 1876-ból való.¹¹¹

„Az aulikus Festeticsek s az 1848/49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc”¹¹² címet viselő utolsó, negyedik rész a szerző által kitűzött alapkérdés letárgyalása után már csak függelékszerűen fűződik a munkához. Ez a rész különben is igen egyveleg jellegű. Az 1848. évi parasztmegmozdulások kérdéseinek és jelenségeinek meglehetősen rapszódikus felvetése után olyan fejezetek következnek, melyek alkalmasok azt az illúziót kelteni bennünk, hogy nemzeti történelmünknek s nem egy uradalmi monográfiának fejezeteit forgatjuk: „A nemzetőrség megszervezése, Jellachich [sic!] támadása, Windischgraetz betör Magyarországba, A dicsőséges tavaszi hadjárat, A szabadságharc keresztesháborúja”.¹¹³ Ezzel szemben az 1848. évi parasztmozgalmakra vonatkozó adatok és fejtegetések a kitűzött feladat szempontjából is figyelmet kívánnak, bár véleményünk szerint ebben a fejezetben, az alapkérdésnek megfelelően, elsősorban azt kellett volna megtárgyalni, hogy az 1848. évi jobbágyszabadítás a parasztok földjeinek kisajátítását milyen fázisban és milyen körülmények között találta, népei milyen rétegződésben lépték át e nagy fordulót, s hogy a Festeticsek a gyorsan tető alá hozott jobbágyszabadítás után igyekeztek-e, és ha igen, milyen eszközökkel és milyen eredménnyel menteni maguknak a még menthetőt: parasztföldeket kisajátítani.

Nem hallgathatom el: egyáltalán nem tartom szerencsésnek, hogy Szántó Imre a kandidatusi tudományos fokozatért olyan munkával pályázott, amelyet egy már négy évvel ezelőtt lebonyolított pályázatra írt. A határidő által sürgetve munkáját talán kissé hevenyészve is írta. Erről a hevenyészettségről, a gondos kiérlettség hiányáról nem csupán a módszerbeli, hanem a szerkezetbeli és stílusbeli egyenetlenségek és fogyatkozások is tanúskodnak. Viszont érthető, ha a szerző utóbb egykönnyen már nem tudott elszakadni attól a formától, amelyben először adott testet munkájának. Szántó Imrének azóta a Spira György által szerkesztett „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XVIII. sz.-ban” című kötetben újabb terjedelmes tanulmánya jelent meg,¹¹⁴ s ebben a tanulmányban mind a téma kitűzése és kezelése, mind a feladat megoldása s mind a szerkezet és stílus tekintetében jóval

¹¹¹ A cseléd-kérdésről lásd: Sági: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*, id. mű. Szabó a műre vonatkozó, korábban már említett lektori véleményében kifogásolja, hogy Sági túl tágan értelmezi a fogalmat, s nem tisztázza például a városi cselédség és a bérmunkások közötti különbséget sem. MTA KIK Kt Ms 5440/25-29.

¹¹² Megjegyezhető, hogy Szabó más arisztokrátákról kifejezetten kedvezően nyilatkozott, s a magyar történelemben játszott alapvetően pozitív szerepüket emelte ki, nem beszélt ’aulikus arisztokráciáról’. Vö. *Galánthai és fraknoi gróf Esterházy írta Szabó Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához, 1701–1706*. Nyomtatás alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta Szabó István. Budapest, 1940.; Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 184–226.

¹¹³ Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain*, 203–205., 206–219.

¹¹⁴ Szántó Imre: *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*, 221–298.; vö. MTA KIK Kt Ms 5440/20. Szabó lektori véleményében azonban Szántó e tanulmányáról jóval kritikusabban nyilatkozott, mint a fenti szövegben. Különösen bírálta a kuriális zsellér fogalmának tisztázatlanságát, valamint az úrbérrendezésről alkotott képet. Itteni véleményéhez hasonlóan bírálja a jobbágyság telekről való elűzésének hamis képét. Megjegyzendő, hogy Szántó szóban forgó tanulmánya, valamint a jelen írásban tárgyalt könyve nagyjából hasonló időben született. A kérdéshez lásd még Für Lajos: *A majorsági zsellérkérdés rendezése*. In: *Agrártörténeti tanulmányok*, 415–543.; uő: *Jobbágyszabadítás-parasztföld*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, I. 33–153.

kiegyensúlyozottabb, gondosabb és eredményesebb kutató és feldolgozó készségről tett tanúságot. Tudomásom szerint Szántó Imre azóta is újabb tanulmányokon dolgozik.¹¹⁵

Ezek a körülmények véleményem szerint mérlegre veendőek akkor, amikor Szántó Imrének a kandidátusi tudományos fokozatban való részesítése felől a bemutatott dolgozat pozitívumainak és tagadhatatlanul komoly mértékben jelentkező negatívumainak megállapításai után dönteni kell. Meggyőződésem szerint a tudományos fokozat megadásakor nem elég a bemutatott dolgozatot önmagában, mintegy a szerzője személyétől elkülönítetten tárgyasítva [sic!] nézni, különösen nem fiatal kutatóknál, akik még nagyobb terjedelmű tudományos munkásságot esetleg a bemutatott értekezésnél egyéb munkát felmutatni nem tudnak. Azt hiszem, hogy a kandidátusi oklevél nem lehet az úgynevezett egykönyvű tudósok 'bizonyítványa'. Vagyis meggyőződésem szerint fiatal kutatótársaink pályázatánál a bemutatott dolgozat tudományos eredményén kívül gondosan vizsgálni kell azt is, hogy a dolgozat és a szerző egyénisége nyújtja-e egy tudományos pályának, a tudományos kutatás hivatástudatának, a fáradhatatlan kutatói törekvésnek s egyben a fejlődésképeségnek a biztosítékait.¹¹⁶ Magam úgy vélem, hogy Szántó Imre egyéniségében és újabb munkáiban jelentkezni látszanak e biztosítékok, ezért – a bemutatott dolgozat pozitívumának oldalára állítva e megfontolásokat – javasolni tudom, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Szántó Imrét a történettudományok kandidátusává minősítse.

Debrecen, 1955. február 24.

FÜGGELÉK

Szabó opponensi véleményéhez még két levelet csatolok az alábbiakban, melyek részben jobban megvilágítják vagy legalábbis színezik az előzőekben kifejtetteket, részben az ügy további folytatását is jelentik. A két levél¹¹⁷ Szántónak szülőfalujáról, Alsópáhokról írott monográfiája körül forog, amely végül is a szerző kandidátusi értekezése lett. (Ennek azonban már nem Szabó, hanem Gunda Béla és Szabad György [!] voltak az opponensei.¹¹⁸)

¹¹⁵ Szántó későbbi műveiből lásd: Szántó Imre: *Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen, 1526–1541*. Szeged, 1977.; úó: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593*. Budapest, 1980.

¹¹⁶ Szabó lektori véleményének egyfajta perspektívába helyezéséhez érdemes tovább idézni Mérei Gyulának a Századok 1955-ös évfolyamában megjelent lektori véleményéből. Ő ugyanis alapvetően más szempontból bírálta. Szerinte Szántó könyve nem sok újat tartalmazott, bár sok új adatot közölt. Fő feladatát, a magyar fejlődés „porosz út”-jának bizonyítását végül nem végezte el. Különösen bírálta Mérei, hogy Szántó nem hivatkozott egyik fontos munkájára, amelyet pedig gyakran szinte szó szerint felhasznált könyvében. A könyv szerkesztőit tette felelőssé azért, hogy a tárgyhoz nem tartozó Helikon tárgyalása bekerült a műbe, ahogy például a több helyen előforduló ismétlésekért is. Mérei felvetette azt is, hogy Szántó gyakran támaszkodik egy a fordulat évében megjelent munkára, forrását azonban konkrétan nem nevezi meg. (Mérei minden bizonnyal saját könyvére utalt.) Mérei ismertetése Szántó Imre könyvéről, *Századok*, 89. évf. (1955) 6. sz. 957–959. Mérei szóban forgó könyve valószínűleg? Mérei Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*. Budapest, 1948.

¹¹⁷ A második levélhez vö. *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.)* Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. Budapest, 2006. 332–336.

¹¹⁸ MTA KIK Kt Ms 233/381–383. Gunda Béla levelei Szántó Imrének, 1955–1961. Gunda egy levelében Szántót kéri fel Szabó egyik egyetemi ellenlábasa, Szendrey István kandidátusi disszertációjának

Az első levélben Szántó köszönetet mond Szabónak a szóban forgó opponensi véleményéért, egyúttal kifejti, hogy nagy hasznára lett volna, ha azt még a könyv kiadása előtt ismerhette volna, s annak útmutatásai alapján művét átdolgozhatta volna. Egyúttal felkéri Szabót, hogy – bár tudomása van arról, mennyire elfoglalt¹¹⁹ – olvasson el új kéziratát szülőfalujának történetéről.¹²⁰ (Ez esetleg némi puhatolózás egy újbóli opponencia ügyében?)

Egyúttal sajnálatát fejezi ki Szabónak a helytörténeti bizottság vezetésétől való visszalépését illetően. (Ennek hátterében Sándor Pál 1954-es kritikája állt.¹²¹) Utalást tesz egyúttal a helytörténeti bizottság debreceni ülésére, amelyről a Századok is beszámolt, s amelyen Szabó már nem vett részt. Tájékoztatja egyúttal egy a helytörténetírás módszertanáról és az oktatásban való használatáról írott tanulmánya elkészültéről is.¹²²

Szabó István Szántónak írott válaszában hosszasan részletezi a könyvvel kapcsolatos észrevételeit, de azt összességében sokkal jobbnak tartotta, mint a Festetics-birtokról írt művet.¹²³ Itt is kifogásolja azonban, hogy a szerző – konkrét adatok hiányában – alkalmanként a kelleténél többet szól általános kérdésekről, például az uradalomról és a Dunántúlról, mint magáról a faluról. Kritikus az 1918–1945 közötti fejezettel kapcsolatban is, a korábbi időszakokra vonatkozóan pedig hiányolja például a dűlőnevek elemzését (jóllehet erről Szántó külön értekezik „módszertani” kézikönyvében), homályosnak tartja a dica-rendszer magyarázatát, valamint a falu és a plébános viszonyának ábrázolását, felveti a különböző adatok hiányosságait, a parasztság mindennapjaira vonatkozó fejezet lakonikus voltát stb.¹²⁴

Kifejezetten aktuálpolitikainak is értékelhető kifogása, sőt majdhogynem tiltakozása az ellen, hogy Szántó a nemességet „hazaárulónak” aposztrofálja (mint a Festeticseket 1848/49-ben), illetve ellentmondást lát abban az állításban is, hogy a köznemesség 1848/49-ben nem merete kiterjeszteni a forradalmi honvédelmet a szélesebb néprétegekre, később azonban elrendelte a népfelkelést.¹²⁵

bírálatára. Vö. levele, 1961. febr. 14. Uo. Ms 2331/382. Gundáról lásd: Nagy Jenő: *Gunda Béla (1911–1994)*. Erdélyi Múzeum, 56. köt. (1994) 3-4. füz. 81–82.

¹¹⁹ Szabó ekkor számos egyéb elfoglaltság mellett a Sándor Pál által ellene intézett támadással, a „Jobbágylevek” kapcsán kiobbant konfliktussal is foglalkozott. Sándor Pál: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*. Századok, 88. évf. (1954) 2-3. sz. 373–419. H. Balázs Éva: *A 'jobbágylevek' ügyében*. Századok, 89. évf., (1955) 4-5. sz. 721–722.

¹²⁰ Szántó: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹²¹ Vö. Sándor: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*, id. mű.

¹²² Ez utóbbi 1956-ban jelent meg először, később többszöri átdolgozásban számos újabb kiadást ért meg, a legutolsó 1997-ben a Tankönyvkiadónál pedig teljesen átitatott a különböző kommunista-szocialista rendszerek, utoljára a Kádár-rezsim iránti lojalitástól és indoktrinációs erőfeszítésektől. Valószínűleg jobb is, hogy nem került Szabó kezébe, vagy legalábbis nem kellett róla véleményt nyilvánítania. Vö. Szántó Imre: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*. Budapest, 1969. (5. utánnymás, 1. 1956)

¹²³ Ugyanakkor, mint erről még szó esik, Szántó falumonográfiája is számos ideologikus megállapítást tartalmaz, amivel Szabó István nyilván nem értett egyet.

¹²⁴ Szabó az anyakönyvek figyelmen kívül hagyását bírálja, pedig Szántó erről is értekezik helytörténetírásról szóló könyvében. Vö. Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, 102–103.

¹²⁵ Vö. erre Szabó: *Kossuth és a jobbágyszabadság*, id. mű. Erős: *Szabó István és 1848/49*, id. mű. A kérdéskörre vö. még: Varga János: *Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén*. Budapest, 1953., illetve a könyv (mely a szerző kandidátusi disszertációja volt) körüli polémia a Századok 1956-os évfolyamában (amely valójában 1957-ben jelent meg). Makkai László – Szabolcs Ottó: *Történettudományi kandidátusi disszertációk vitái*. Századok, 90. évf. (1957) 6. sz. 848–849.

Szántó Imre levele Szabó Istvánhoz, Eger, 1955. április 27.¹²⁶

Kedves Pista Bátyám!

Engedje meg, hogy köszönetemet nyilvánítsam azért a gondos és tanulságos opponensi véleményért, amelyet készített Festetics-tanulmányomra vonatkozóan. Igen sokat tanultam belőle, és igen boldog lettem volna, ha megjelent könyvemet ilyen előzetes lektori vélemények előzték volna meg. Az opponensi véleményekre¹²⁷ tett válaszomat egy példányban Niederhauser Emil barátom¹²⁸ révén eljuttattam Pista Bátyámnak is.

Még a múltkor egy alkalommal megkérleltem Pista Bátyámat, legyen olyan kedves, privátim, nem mint hivatalos lektor, idejéhez és elfoglaltságához mérten böngéssze át 'Alsópáhok története' c. falumonográfiámat,¹²⁹ amelyet a M. Történeti Társulattól nyert ígéret szerint ki fognak adni.¹³⁰ Erre a kérésre nemcsak Pista Bátyám előzetes ígérete sarkallt, hanem az a megfontolás is, hogy az opponensi vélemény után e kérdések legjobb szakemberétől kaphatok segítséget egy olyan irányú munkához, mint a falumonográfia, amely felszabadulásunk óta nemigen műveltetett.¹³¹

Arra kérném meg Pista Bátyámat, hogy 'gondtalanabb' óráiban vegye kézbe ezt a kísérletnek szánt kéziratot, és tegye meg rá minél kritikusabb észrevételeit. Arra számítok, hogy bíráló észrevételei alapján tovább tudom azt fejleszteni, és az újonnan kapott szempontok alapján ki tudom egészíteni akár új anyag felkutatásával is.

Magam is érzem, hogy milyen nagy kéréssel járulok Pista Bátyámhoz, akiről tudom, hogy mennyire elfoglalt, de reménykedem, hogy talán nem fogja kérésemet elhárítani magától. Akármikor is kapom meg munkámra a bíráló észrevételeket, mindig hasznos lesz az számomra. Múlt évben készítettem el a kézirat szövegét, azóta is sok új anyagot hoztam fel színre. A nyár folyamán az OL-ban¹³² szeretnék erre vonatkozóan még tovább kutatni.

¹²⁶ MTA KIK Kt. Ms 5438/156.

¹²⁷ Vö. Századok, 90. évf. (1956) 4–6. sz. 844–845. A másik opponens Varga Zoltán volt, aki bizonyos esetekben együtt működött Szabóval. Vö. Varga Zoltán: *A trónfosztás*. In: *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január-május*. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948. 385–473.

¹²⁸ Szabó István és Niederhauser Emil közeli, baráti és munkatársi kapcsolatban álltak egymással, nézeteik is több szempontból érintkeztek. Vö. Niederhauser Emil: *A parasztság Európában*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*, 655–691.; Óze Sándor: *Történeszek az állambiztonság célkeresztjében – Benda Kálmán megfigyelése*. Budapest, 2014.

¹²⁹ Szántó Imre: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹³⁰ Végül a Tankönyvkiadónál jelent meg a könyv, lektorai, amint erről korábban szó esett, Gunda Béla és Szabad György voltak.

¹³¹ Az 1945 előtti falutörténeti irodalomból lásd például: Mályusz Elemér: *Falutörténet*. Magyar Szemle, 22. köt. (1929) 174–179. Mályusz Elemér: *Monográfiáírás parancsszóra*. Magyar Szemle, 26. köt. (1929) 179–182.

Szabó recenziója egy ilyen értelemben készült munkáról: Fodor Ferenc: *Egy palócfalu életrajza*. – Bp. 1930. Századok, 67. évf. (1932) 1. sz. 75–79. (Szabó István ismertetése.)

¹³² Az Országos Levéltárban.

Igen sajnálkoztam amiatt, hogy Pista Bátyám megvált a helytörténeti bizottságunktól.¹³³ A debreceni helytörténeti vitán¹³⁴ is nagyon hiányoltam. A vita után nekem egyedül kellett a referátumot átdolgoznom minden segítség nélkül. Az átdolgozott, mintegy 74 oldal terjedelmű szöveget a Századok fogja hozni két folytatásban.¹³⁵ Jelenleg az OM¹³⁶ megbízásából ‘A helytörténeti kutatások feladatai és módszerei az oktató-nevelő munkában’ c. 9 ív terjedelmű munka elkészítésén dolgozom, amely a Szocialista Nevelés Könyvtára sorozatban jelenik meg.¹³⁷ Nagyon sajnálom, hogy ezekről a fogas kérdésekről nem értekezhettem Pista Bátyámmal a nagy távolság miatt.

Még egyszer nagyon szépen megköszönöm értékes opponensi véleményét, és reménykedem abban, hogy mellékelt munkám átnézését elvállalni szíveskedik. Előre is köszönöm azokat az értékes megjegyzéseit, amelyeket minden hivatalos lektori vélemény mellett is értékesíteni szeretnék falumonográfiámban; ha az megéri a kiadását.¹³⁸

Kívánok Pista Bátyámnak jó egészséget és eredményekben gazdag munkásságot.

Eger, 1955. április 27.

Hálás tisztelettel köszönti: Szántó Imre

Szabó István Szántó Imréhez, 1955. június 27.¹³⁹

Kedves Imre!

Sajnos csak most jutottam hozzá, hogy az Alsópáhok története c. munkád¹⁴⁰ elolvasását és tanulmányozását befejezhettem. Amikor munkád megjött, sok minden egyéb volt a nyakamon, s kb. egy hónappal ezelőtt kezdtem hozzá, de közben újból és újból meg kellett szakítanom.

A munkát örömmel olvastam el, általánosságban falumonográfiáim¹⁴¹ között kiemelkedő hely illeti meg. Magam részéről különösen is üdvözlöm vállalkozásodat azért, mert falumonográfiákat többnyire jóindulatú, de módszerbelileg alig képzett kutatók írták [sic!], s értékelnünk kell magát azt a tényt, hogy személyedben egy szakképzett történész nyúl egy ilyen, eddig inkább dilettánsok kezére hagyott kérdéshez. Ez egyáltalában nem volt egészséges, hiszen a falumonográfiáknak komoly szerepük van a történettudomány egészének szempontjából is.

¹³³ Szabó István Sándor Pál 1954-es támadása miatt vált meg a Történelmi Társulatban betöltött tisztségétől. Vö. Sándor: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája*, id. mű. Szabó István a Magyar Történelmi Társulat Elnökségének 1954. november 4. A levél jelzet nélkül található az MTA KIK Kt Szabó István hagyatékában. Vö. *A harmadik út felé*, 321–323., illetve az ottani jegyzetek.

¹³⁴ Vö. Hársfalvi Péter: *A Magyar Történelmi Társulat Keletmagyarországi csoportjának vitája a Századok szerkesztőségi ülésének anyagáról*. Századok, 89. évf. (1955) 1. sz. 111–113. De ez valószínűleg más rendezvény volt, mivel ezen Szabó István részt vett.

¹³⁵ Végül ott nem jelent meg az anyag, csak könyv formában.

¹³⁶ Valószínűleg Oktatási Minisztérium.

¹³⁷ Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, id. mű.

¹³⁸ Szabó következő észrevételei nem éppen azt bizonyítják, hogy mindenben értékesítette a megjegyzéseket.

¹³⁹ MTA KIK Kt Ms 5440/35.

¹⁴⁰ Szántó: *Egy dunántúli falu*, id. mű.

¹⁴¹ Amint már jeleztük, bizonyos falumonográfiákról Szabó már a harmincas években készített recenziót.

Az első, amit munkádról el kell mondanom, az, hogy magán viseli a felkészült szaktudós-nak a bélyegét. Módszere a legtöbb falumonográfiához képest éppen ezért igen fejlett, s ha megjelenik nyomtatásban, jótékony hatást gyakorolhat a falumonográfiák területén. Általában helyesnek tartom a periodizálást, a kérdéseknek ezek szerint és ezek keretében való felvetését is, bár némely aránytalanság számomra mégis szembetűnik.

Mindenekelőtt igen soknak látszik helyenként a „keret”. Különösen a középkori résznél az egész uradalom birtoktörténete és gazdasági s társadalmi viszonyai elnyelni látszanak magát Alsópáhokot. Nyilvánvalóan az a benyomása támad az olvasónak, hogy magára Alsópáhokra nézve nem sok az adat, tehát beszél az író magáról az uradalomról, sőt a megyéről és a Dunántúlról. Mindjárt megjegyezni kívánom, hogy feltétlenül helyes módszerbeli eljárásnak tartom azt, ha a falu monográfusa beilleszti abba a nagyobb keretbe a faluját, amellyel többé-kevésbé közősek voltak a problémáink. [sic!] A korábbi falu-monográfiáknak éppen az volt egyik jelentékeny hiánya, hogy ilyen nagyobb egységekből kiszakítva önmagukba mutatták be legtöbbször egy-egy falu történetét. Azonban úgy kellene mégis megoldani ezt a nem könnyű kérdést, hogy a vezérmotívum mégis magát a falut illesse meg és nem a keretet, viszont ez nem mindig érvényesül a munkának ebben a részében. De a további részekre vonatkozóan is alkalmazható ez a megállapítás, ha kisebb mértékben is. Pl. a 172–173. lapokon¹⁴² egy olyan általános korrajz foglal helyet, méghozzá konkrét adatokkal, melynek szerves kapcsolata Alsópáhokkal nem derül ki. Ha a szerves összefüggés nem szerkeszthető meg a tulajdonképpeni témával, magam az ilyen részeket feltétlenül tömörítendőnek tartanám. Az említett lapokon úgyis olyan általánosságokról, sőt esetleg közhelyekről van szó, amelyeket másfele is olvashatunk.

Ami a munka egyes részei között az arányt illeti, úgy gondolom, hogy az 1914–45 közötti részt a többihez képest kevésbé kidolgozottnak és elnagyoltnak látom. Éppen ez a korszak az egyik legkiadósabb fejezete lehetett volna a munkának, akár a tudományos, akár a gyakorlati nevelő célt tekintjük, viszont e kor fő kérdéseit itt is alig látjuk a falu életében felvetettnek. Vegyük pl. akár a Nagyatádi-féle földreformot, akár, mondjuk, a falu népének, különösen is szegénységének kereseti, adózási, egészségi, művelődési (rádió, villany, újság stb.) viszonyait, bizony kevés az, amit itt kapunk.¹⁴³ Gondolom, hogy forrásaid szűkösek voltak, de talán más módon is lehetett volna, pl. az emberek kikérdezésével adatokat gyűjteni, ami Neked annál könnyebben mehetett volna, mert hiszen szülőfaludról van szó.

A továbbiakban most már néhány részlethez óhajtok észrevételt tenni.

Magának a falunak a kialakulása számomra nem elég világos. Úgy gondolom, hogy a földrajzi, nyelvi, néprajzi tények¹⁴⁴ bővebb faggatást is megengedtek volna.

¹⁴² Mivel nem ismerjük Szántó könyvének eredeti kéziratát, ma már nem lehet egyértelműen azonosítani azokat az oldalakat, amelyekre Szabó István utal.

¹⁴³ Ez a rész viszont pontosan azonosítható, Szántó könyvében ugyanis külön fejezet tárgyalja e kérdést. Vö. „A Nagyatádi-féle »földreform« . A püspökség alsópáhoki uradalmának gazdálkodása. (1920–1945.)” In: Szántó: *Egy dunántúli falu*, 211–217. Ebből kiderül, hogy Szántó itt valóban meglehetősen felületesen érinti e problémát.

¹⁴⁴ A Mályusz-féle népiségtörténet egyik fő célkitűzése volt a rokontudományoknak a történetírásba való bevonása, ennek alapján a helytörténeti munkák alapvetően gazdaság- és társadalomtörténet-centrikusak, illetve szintetikusak lettek volna. Látható, hogy Szabó megjegyzéseinek jelentős része e szempontokat hiányolja, s Szántó monográfiájának politikai eseménytörténetre alapozó egyoldalúságát érzékelteti. Vö. Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez*. Századok, 147. évf., (2013) 1. sz. 33–62.

Általában hiányosnak tartom azt, hogy az ún. dűlőnevek¹⁴⁵ tanulsága nem szólal meg a munkában eléggé. Különösen a régi korokra nézve, ezek külön-külön szempontból igen használhatók, viszont ugyanakkor igen jól kifejtettnek tartom azokat a részeket, amelyek a falu koronkénti népességével, majd az új jobbággyokkal, régebből [sic!] ottmaradtakkal stb. foglalkoznak.¹⁴⁶

A 41. laphoz megjegyezni kívánom, hogy a rokonoknak a nemesi birtok elidegenítésénél nem azért volt helyük a beleszólásra, mert a birtokrészt elidegenítővel földközösségben éltek, hanem azért, mert rokonok voltak /ősiség/. A nálunk egyébként is megvilágítatlan és nagyon sokszor félreértett földközösségi rendszernek mindenáron való erőltetése könnyen ingoványos talajra viszi a kutatót.¹⁴⁷

A 145. lapon idézett szöveg nem látszik azt a célt szolgálni, amire idézed, nevezetesen, hogy az uradalom Alsópáhokon igyekezett a földeket szaporítani. T. i. allodizálásról látszik itt szó lenni. Viszont az idézett szöveg a marhátlan gazdák helyett jómódú gazdák szerzését és az elzálogosított irtásföldeknek is nem a földesúr birtokához, hanem magához a jobbággytelekhez való visszacsatolását írják elő. Ilyen jellegű elértelmezés máshol is előfordul. A 151. lapon nyilván durva elírás lehet részedről az, hogy az 1481. évi első articulus szerint miből tartozott a jobbággy tizedet adnia „földesurának”. Egyházi tizedről van szó.

A 157. lapon¹⁴⁸ a XVIII. századi dikálás rendszerét homályosnak tartom. Ha valaki nincs tisztában ezekkel a dolgokkal, aki ezt a munkát olvassa, bizonyára nem fogja megérteni. Különösen pontosabban kellene megadni azt, mit jelentett a dica, mit vettek be tehát a dicák közé, hogy határozták meg egy dica adóösszegét, és így végül hogy alakult ki egy-egy parasztnak az adóösszege, s hogy viszonyult ehhez az ún. portiója kérdése.¹⁴⁹

A 160. lapon a magyar nemességet általában a hazaáruló jelszóval illeted. Azt hiszem, ez az általánosítás nem áll helyt.¹⁵⁰

A 161–162. lapon alaposabb bemutatást kívánna a katonaállítás módja. Annál inkább, mert ez a kérdés még igen megvilágítatlan máshol is.

Nekem úgy tűnik, hogy az alsópáhoki zsellérségnek a 167. lapon közölt számbeli adatai nem egyeznek meg a következő lapon közölt grafikonnal.

A 170. lapon úgy szólsz az árutermelő parasztságról, mintha a XVIII. században jött volna létre, nyilvánvaló, hogy a paraszti árutermelés kezdetei a XIII., XIV. századra mennek visszsa,¹⁵¹ s a XV. században már igen erőteljes ez a fejlődés.

A falu és a pap viszonyáról szólva jó lett volna pontosabban megvizsgálni, hogy az alkalmi stólákon kívül milyen állandó szolgáltatásokkal (munka, párbér stb.) tartoztak a falu lakosai

¹⁴⁵ A Mályusz vezette iskola egyik alapvető invenciója volt a dűlőneveknek a történeti kutatásban való felhasználása. A kérdésről maga Szántó is értekezett. Vö. Szántó: *A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában*, id. mű.

¹⁴⁶ Elírás, nyilvánvalóan: régebből.

¹⁴⁷ A földközösség kérdéséhez vö. Szabó: *Jegyzetek a XVIII. sz-i paraszttörténeti munkaközösség munkájáról*, id. mű.

¹⁴⁸ Mint szó volt róla, Szántó végső változatában átdolgozta az eredeti kéziratot, az oldalszám pontos azonosítása ezért is reménytelen, de talán szükségtelen is.

¹⁴⁹ Erről részletesen vö. Bakács István: *A dicalis összeírások*. In: *A történeti statisztika forrásai*, 51–81.

¹⁵⁰ Megjegyezhető, hogy Szabó itt is tiltakozik a nemesség (történelmi „uralkodó” osztály) redukcionista aposztrofálása miatt. Megjegyzése elvi jelentőségű, további bizonyíték arra, hogy az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben kifejtett téziséhez élete végéig ragaszkodott. Vö. Szabó: *Nemesség és parasztság Werbőczy után*, id. mű.

¹⁵¹ Az erőteljes paraszti árutermelésről a szóban forgó évszázadban lásd például: Szabó István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, 1975.

a plébánosnak. A 195. lapon egyszerű elírás mutatkozik: Györggy György helyett Györffy Istvánról van szó.¹⁵²

Magam igen sokat vártam volna „Az alsópáhoki jobbágyság életkörülményei” c. fejezettől. (190–196. lap).¹⁵³ Sajnos igen keveset nyújt ez a fejezet. A parasztok mindennapi életmódjáról, családi viszonyairól, háztartásáról, örömeiről, bajairól, szórakozásáról, ünnepeiről stb. nagyon is kíváncsi dolgokat lehetett volna itt elmondani.¹⁵⁴ Azt hiszem, hogy az anyakönyvek¹⁵⁵ is sokkal kiadósabban felhasználhatók lehettek volna. Elbírt volna a monográfia grafikont arról is, hogy mi volt a születések és halálozások aránya a faluban, általában miben haltak meg a parasztok, honnan hozták feleségeiket stb. Itt jóformán csak a gyermekhalandóságról kapunk adatot. A 201. lapon valami ellentmondást látok. Az egyik mondatban azt mondod, hogy a középnemesség nem merete kiterjeszteni a forradalmi honvédelmet a legszélesebb néprétegekre, a másik mondatban viszont azt olvashatjuk, hogy elrendelték a népfelkelést, sőt a kormány keresztes hadjáratra szólította fel a népet.¹⁵⁶

A 160. lapon a XIX. század első feléről szól a szöveg, s itt olvasunk a nazarénus szektáról, viszont a jegyzet jóval későbbi időből származó adatra látszik utalni.

A 211. lapon avatatlan számára rejtelmesnek látszó számok tűnnek elő. Azt hiszem, hogy azzal kellene megmagyarázni, hogy időközben a jobbágyfelszabadítás után megosztották a legelőt, erdőt stb., s ebből a parasztok kezére eső rész emelte fel az 1802. évi 120 és 1/2 hold szántóföldet és 234 kaszás-földet 1239 katasztrális holdra. A 229. laphoz szólva igen hasznos lett volna, ha a parasztok ellen vezetett végrehajtásáról [sic!] statisztikai értékű adatokat közölhetné volna.¹⁵⁷

Apró kis megjegyzések ezek, amelyek nem csökkentik a munka általam is elismert értékét. Talán nem veszed rossznéven, ha azt is hozzáfűzöm, hogy ez a látszólag igénytelenebb problémát megoldó munkád számomra mind módszerére, mind megszerkesztésére, eredményére és nem utolsósorban stílusára nézve is kiegyensúlyozottabbnak és fejlettebbnek tűnik fel, mint kandidátusi dolgozatod.¹⁵⁸ Örömmel üdvözlém ezt a munkádat nyomtatásban, s ismétlem, hogy falumonográfiáink fejlődésére csak kedvező hatással lehet. Megtisztelő bizalmadat köszönve, a késedelemért pedig elnézésedet kérve, maradok őszinte barátsággal:

Debrecen, 1955. június 27.

Szabó István

¹⁵² Valószínűleg a neves néprajztudós Györffy István, aki több vonatkozásban Szabó mestere is volt a harmincas években. Györffy Istvánhoz lásd: Györffy, György: *István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography*. Hungarian heritage, vol. 1. (2002) No. 1-2. sz. 19–28.

¹⁵³ Feltehetően „Az alsópáhoki parasztság gazdálkodása és életviszonyai (1857–1918)” című fejezetről van szó. In: Szántó: *Egy dunántúli falu*, 201–203. Itt is látható, hogy Szántó csupán érintőlegesen kezeli ezt a kérdést, ugyanakkor az oldalszámok arra is utalnak, hogy végső változatában átdolgozhatta a Szabó István által olvasott szöveget.

¹⁵⁴ Szabó e szempontokról részletesen ír *A középkori magyar falu* (Budapest, 1969.) című szintézisében.

¹⁵⁵ Az anyakönyvek a népiségtörténet alapvető forrásai. Vö. Erős: *Utak a népiségtörténethez*, 41.

¹⁵⁶ A nemesség szerepére az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban vö. *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január-május*, id. mű. Szabó itt is világosan megvédi a nemességet, tagadja, hogy a nép kizárásával akarták megvédeni az állami függetlenséget.

¹⁵⁷ Szabó, lektori véleményéhez hasonlóan, e helyen is kifogásolja a paraszti földek drasztikus elvételéről szóló tézist a 19. század első felére vonatkozóan.

¹⁵⁸ Vö. Szántó: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon*, id. mű.

KOKAS KÁROLY

Digitális bölcsészet és történeti kutatás

Gondolatok egy új hazai szakfolyóirat megjelenése kapcsán

Amikor az angolszász könyvpiacra 1993-ban a maga módján úttörő módon megjelent Evan Mawdsley és Thomas Munck *Computing for historians* című munkája,¹ majd az Osiris Kiadó jóvoltából igen dicséretes módon hamarosan magyar nyelven is megérkezett a könyv,² a *digital humanities* kifejezést még senki sem használta a világban, s természetesen itthon sem volt ismert és használatos a *digitális bölcsészet* szakmai terminus. A szerzők sem számolhattak azzal, hogy például a nagy tömegű digitalizáció és a hálózat kiterjedtsége révén mennyire megváltozott az, amit ma a történész az informatikától elvárhat vagy remélhet.

Bár a *digitális bölcsészet* (*digital humanities*) fogalom (és használata) azóta már rég bevettnek mondható, használata szinte közbeszédszerű, a viták arról, hogy tulajdonképpen mit is jelent ez, hogy kell pontosan értenünk, nem csitultak. A manapság divatosnak tűnő téma új diszciplína lenne talán? Vagy kutatások egészen új módszertana? Esetleg a technikai fejlődés által inspirált alapos szemléletváltás? Netán mindezek keveréke? Ha kellően távolról nézzük mindezt, gyakran kétféle, bizonyos értelemben véve „szélsőséges” és leegyszerűsítő megközelítés rajzolódik ki: az informatikusok előállnak az újabbnál újabb megoldásokkal, lehetőségekkel és eszközökkel, a bölcsészek pedig próbálnak „képben maradni” és azokat megérteni és használni, mint mindenki más is. Vagy a határtalan optimisták már álmokat szőnek arról, hogy — általuk zömmel triviális módon elképzelve — az informatizálható problémákat a számítógépek (a mesterséges intelligencia) gyorsan megoldják, a mesterséges intelligencia feldolgozza a forrásokat, szövegeket, és viszonylag könnyen és gyorsan egészen új eredmények születnek majd.

Hazai szaklap indul

Örvendetes, hogy a „mi a digitális bölcsészet?” kérdésre ma már a hazai kutatások nyomán is egyre jobban lehet releváns választ adni, ha nem is további elméleti definíciókkal eldöntve a fent említett vitát, hanem egyszerűen a kutatások, megszólalások, projektek kataszterét számba véve. Igen, már létezik Magyarországon digitális bölcsészet, sokan dolgoznak módszereivel, több szaktudományos területen is, születnek rendre eredmények is, és egyre több olyan bölcsész projekt születik, ami hasznosítja ezt a fajta látásmódot, módszertant és

¹ Mawdsley, Evan — Munck, Thomas: *Computing for historians. An introductory guide*. Manchester — New York, 1993. E munka a maga nemében az egyik első volt és alapos is, de ennek ellenére sem tudott még számolni azzal a változással, amely a digitális bölcsészetet létrehívta.

² Mawdsley, Evan — Munck, Thomas: *Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek*. Budapest, 1996.

eszköz-készletet. Ideje volt tehát, hogy saját szaklapja jelenjen meg ennek a területnek itthon is, a nagyon kézenfekvő *Digitális Bölcsészet*³ címmel.

Ez az írás ennek a most született (és születő) lapnak és főként az első számnak bemutatása kapcsán szeretné körüljárni a digitális bölcsészet mibenlétét, lehetőségeit, ezúttal természetesen a történész olvasó várakozásait figyelembe véve.⁴ Mivel ma már ez a téma egy a fentebb idézett könyvhöz hasonló terjedelmű, de egészen más kontextusban született önálló könyvet is bőséggel kitöltene, nem vállalkozhattam átfogó, kataszterszerű összefoglalóra, de úgy gondolom, a történész szemhatárán megjelenő digitális bölcsészeti kérdések közül több alapvetőnek számít az ezért felbukkan majd az alábbiakban.

Néhány történettudományi előzmény

A digital humanities mára már jelentős nemzetközi szakirodalma komoly kísérleteket tett arra, hogy a digitális bölcsészet kezdeteit és fejlődésének főbb mérföldköveit tisztázza. Bár alaposan elkoptatott közhely a hegei parafrázis, hogy „minden dolog azonos a maga történetével”, mégsem kerülhet meg ezúttal sem. Már csak azért sem, mert történészként akár büszké is lehetünk arra, hogy a digitális bölcsészet gondolati és módszertani előzményei sok vonatkozásban éppen a történettudományi területeken bontakoztak ki.

Nem szeretném ezeket az mérföldköveket újrásorolni, inkább néhány olyan elődöt és előképet említenék, amelyekről a szakirodalom hajlamos elfeledkezni, mert nem köthetők közvetlenül a számítógépes módszertanhoz. Véleményem szerint azonban az idáig vezető gondolkodásban nagyon fontos állomásokat jelentettek. Természetesen ezek csak példák és illusztrációk, de talán megvilágítják, hogy a digitális bölcsészet — paradox módon — nem a számítógépek bölcsészeti kutatásokba való bevonásával kezdődött.

Jóval a számítógépes korszak előtt, a 20. század elején alapvető és közismert változások indultak meg a történettudományi módszertanban és szemléletben. Kis túlzással a modern történettudomány születése zajlott, többek között azzal, hogy a hagyományos elbeszélő narratíva mellé egészen új területek kapcsolódtak be, és főként teljesen friss, új szemlélet érkezett. Ennek az eseménysornak mára már klasszikussá vált állomása volt, hogy 1929-ben francia történészek egy csoportja új szakfolyóiratot hozott létre. A lapindító nemzedék (Lucien Febvre és barátai) még alig volt fiatalabb, mint a szeretve tisztelt és mégis meghaladni kívánt Henri Pirenne mester nemzedéke, de aztán a másodiknak induló csoport, F. Braudel, G. Duby, P. Goubert, R. Mandrou, P. Chaunu, J. Le Goff és E. Labrousse munkássága már inkább a század derekára és végére esett. Történész berkekben ez a névsor hatalmas tisztelettel övezett, mint ahogy a folyóirat is, amiről szó van, az *Annales d'histoire économique et sociale*.⁵

Mint ismeretes, az *Annales* nemzedéke, nemzedékei sok tekintetben forradalmasították a történettudomány módszertanát, szemléletét, témaválasztását, sőt előadásmódját is. Itt

³ A csak elektronikusan megjelenő lap 2018 szeptemberében debütált első száma és honlapja az ELTE *Open Journal Systems* (OJS) kiadói rendszerében érhető el: <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalis-bolcsesz> (letöltés: 2019. nov. 20.)

⁴ A digitális bölcsészet egészéről korábban: Kokas Károly: *Digitális bölcsészet 2016. A bölcsészek és az informatikai megközelítés: régen és most*. In: Nyerges Judit — Verók Attila — Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 2016. 405–412. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/10296/> (letöltés: 2019. nov. 20.)

⁵ Vö. például Tózsá Rigó Attila cikkével a Klióban Peter Burke könyve kapcsán. <http://www.c3.hu/~klio/klio991/klio006.htm>, illetve maga az *Annales* folyóirat 1929 és 2001 között számai online: <http://www.persee.fr/collection/ahess> (letöltés: 2019. nov. 20.)

most az első, a módszertani változás érdekes számunkra. A gazdaság és társadalom mozgásait leíró és megragadó szempontjaikhoz ugyanis az út a korábban ismeretlen mértékű és léptékű adatgyűjtésen és feldolgozáson keresztül vezetett. Ez értelemszerűen azzal járt, hogy történészként az elsők közt szembesültek a nagy adattömegek elemzésének problémáival, a statisztikai módszerek, korrelációk alkalmazásával, illetve mindezek eredményeinek grafikus ábrázolásaival. Nem hiszem, hogy bővebb magyarázatra szorul, hogy miért kell számba vennünk a digitális bölcsészet kapcsán már 1950 előtt írott műveiket is. (Érdekes megnézni például a talán legnagyobb alak, F. Braudel főművét, a *Mediterráneumot*, amelynek már első kiadása is ebbe az irányba mutatott 1949-ben.⁶)

Az *Annales* utóbbi példája azt mutatja, hogy a gondolkodás, a szakmai munka kihívásai vezettek el oda, hogy olyan módszerek alkalmazása kezdődött meg, amely aztán pár évtized múlva magától értetődően megtalálta a számítógépet, a modern adatfeldolgozás legújabb útjait. Ezzel semmiképpen nem tagadnám, hogy a későbbiekben az informatikai lehetőségek ne implikáltak volna olyan bölcsész metódusokat, amelyekre korábban gondolni sem igen lehetett, de a kezdetek érdekes módon azt világítják meg, hogy ebben az esetben a feladat és a probléma előbb keletkezett, és a megoldására alkalmas eszközt csak később találták meg.

Természetesen az informatikai kapcsolódás nagyon gyorsan érkezett, ha nem is a középkorászok számára, de a szövegeket másmilyen módon elemzőknek. Ismert példa talán ez is, mégis érdemes felidézni, mert olyan aspektusra világít rá, ami a történeti forráselemzésben azóta sem korszerűtlen. A második világháború titkainak megfejtése körül 1959-ben nem kis szenzációt keltve megjelent Alexander L. George *Propaganda analysis* című könyve.⁷ Ez a híres monográfia arra volt kísérlet, hogy bemutassa, a háború alatt a szövetséges hírszerzés hogyan próbálta kikövetkeztetni – persze hatalmas munkával és kézzel végzett statisztákkal, de a végén már számítógépes feldolgozással is – a háborús náci propaganda tartalomelemzésével a német U-bootok elleni harc sikerességének mértékét. A háború után hozzáférhető adatok és a kielemezett trendek összehasonlítása később megmutatta, hogy a nagy tömegű „adatfeldolgozás” segítségével be lehetett látni a háborús kulisszák mögé, a német propagandának tengeralattjáró témától való elfordulása egyenes arányban állt a szövetségesek elhárító harcmódorának sikerességével. Ez azért volt izgalmas akár irodalmár, akár pedig történész szempontból, mert a széles körű statisztikai adatelemzés bizonyította, hogy a nagy tömegű és látszólag megszólíthatatlan szövegvilágokból is kinyerhetők olyan sűrűsödési és csomópontok, korrelációk, amelyek mentén aztán jó vagy jobb kérdések tehetők fel, olyanok, amelyek olyan következtetésekre adhatnak alkalmat, amit a szövegek, források egyszerű olvasása, ismerete maga nem biztosíthat.

Természetesen hazai példák is sorolhatók. Hozzám legközelebb áll (magam is résztvevője voltam sokáig) a szegedi Keserű Bálint-iskolához köthető és a nyolcvanas évek elején indult, átfogó hazai régi könyves kutatás. Dióhéjban összefoglalva, a projekt azt célozta, hogy az összes nyomtatott és levéltári, kéziratári forrás alapján feldolgozásra kerüljön – a tételesen is megragadható – 16-17. századi magyar könyvtártörténeti emlékeknek a teljes hazai forrásanyaga. Azaz a csoport összegyűjtötte az összes végrendeletben, hagyatékban stb. listászerűen rögzített egykori könyvtárjegyzékeket, és azokat könyvtétel szerint is rendezni próbálta úgy, hogy fel is oldja a korabeli leírást, mutatva, hogy melyik műről van szó, illetve a listákat is (tulajdonos és minden más szempont szerint) és az egyes könyvek adatait is külön

⁶ Magyar kiadása: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 1-3. köt. Budapest, 1996.

⁷ George, Alexander L.: *Propaganda analysis; a study of inferences made from Nazi propaganda in World War II*. Evanston, 1959.

rendezi.⁸ Nem nehéz ma már belátni, hogy ez a projekt a hatalmas anyaggyűjtésével, a rengeteg cédulájával és a sokfajta indexelés igényével már nagyon korán számítógépes feldolgozás után kiáltott. Mai szemmel nézve látható, hogy a résztvevők sokáig egyszerű számítógépes műveleteket utánoztak manuális eszközökkel. A számítógép aztán hamarost meg is érkezett (valamikor 1986 körül), és a szegedi könyves csapathoz került az akkori József Attila Tudományegyetem egyik első – valóban IBM-gyármányú – személyi számítógépe, amit így bölcsész célokra használtak, adatbázisok kezelésére. Hogy a projektben mennyi volt a digitális bölcsészeti potenciál, azt az idő megmutatta, hiszen később – akkor már Monok István vezetésével – elkészült és hálózatra került egy nagy ívű számítógépes alkalmazás, egy kutatási eszköz, az „Eruditio” is. Ennek keretében már a statisztikai feldolgozás, az adat-vizualizáció, sőt háromdimenziós virtualizációs modellek (Zrínyi-könyvtár) is megjelentek.⁹

Azt gondolom, még sok hasonló példát lehetne találni a számítógép előtti korból, amelyek akár csak történettudományi területen is jól mutatják, hogy a 20. század közepére kialakult a megoldandó kérdéseknek és a módszertani fejlődésnek egy olyan „közös vákuuma”, amely nagyban elősegítette, hogy az informatikai lehetőségek lassan kitöltsék ezt az űrt. Nyilvánvaló, hogy aztán a változásokat alaposan felgyorsította, amikor ezek a lehetőségek nem a központi és kevésbé elérhető számítógéptermekekben testesültek meg, hanem a kutató asztalára helyezett személyi számítógépekben vagy a kutatóintézetek és egyetemek saját számítógépes szerverkapacitásaiban.

Mi változott meg?

Talán első pillantásra ellentmondásnak tűnik, de az igazi változást – vagy helyesebben – a változás nagyon intenzív elmélyítését mégsem a pusztán számítógépes módszertan okozza, hanem két körülmény, amely erőteljesen felnagyítja annak hatását. Az egyik az, hogy a lehetséges forrásanyagok (s ma már nem is csak föltétlen az írott források!) mennél nagyobb köre *digitális objektum* lesz vagy már lett is, másrészt pedig ezek az objektumok a *hálózatba* kerülnek.¹⁰

Ez a két hatalmas s csaknem egy időben lezajló fordulat az informatika történeti kutatásba való befogásának egészen újfajta aspektust adhatott. Mindkét jelenség jól ismert, mindkettőről hatalmas szakirodalom keletkezett és keletkezik minden nap, hisz a digitalizálás és a hálózat egész életünket átalakítja, sokan az emberiség történetének fordulópontjait is kitüntetett szerepet látnak e két jelenségben. Most közelebbről csak azt vizsgáljuk meg, mit ad vagy adhat mindez a történésznek, illetve a történeti kutatásnak.

Maga a hálózat, az internet viszonylag korán került a történetkutatók látókörébe, természetesen először kommunikációs közegként, azután már a különféle források és irodalmak

⁸ Vö. Monok István: *A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása)*. Csongrád Megyei Könyvtáros, 17. évf. (1985) 1–2. sz. 15–20.; Monok István: *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részlmérleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről*. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk. Hegyi Ádám – Simon Melinda. Szeged, 2008. (Habent sua fata libelli IV.) 23–43.

⁹ Az „Eruditio” projekt honlapja: <http://www.eruditio.hu/>, illetve a Zrínyi könyvtár számítógépes rekonstrukciója: <http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/>, Kokas Károly és Monok István). Az adatok elemzése nyomán természetesen számtalan publikáció is megjelenhetett.

¹⁰ Ennek könyvtári aspektusairól, de az egész digitális bölcsészetre is kiterjeszthető értelmezéséről lásd: Sennyey Pongrácz – Kokas Károly: *Könyvtárak a hálózatban*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 10. évf. (2011) http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5548&issue_id=531 (letöltés: 2019. nov. 20.)

tárolásának és elosztásának módjaként is. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a nagyon korai időszakban fellelhető online könyvtárkatalógusok mennyire fontos tájékoztató pontot jelentettek. Érdekes, hogy itthon is már a kilencvenes évek végén több kiadvány tárgyalta és leírta a történész és a hálózat viszonyát,¹¹ a rengeteg külföldi hasonló munkáról nem is beszélve.¹² Az interneten fellelhető történeti források listáját és elérhetőségét ma már nem is lehet nyomtatott kiadványokban összegyűjteni.

A történeti kutatás számára azonban a legfontosabb az, hogy a szakirodalom egész korpuszának teljes szövegű kereshetősége megvalósuljon a hálózatban, ami azt jelenti, hogy a régmúlt anyagainak lehető legteljesebb körét digitalizálni szükséges, és kifinomult kereshetőségű rendszert kell biztosítani a kiszolgálásra. Ha ez még egyetlen rendszerben nem is valósult meg, a közelmúlt változásai mutatják, hogy a *kutatói ökoszisztéma* már kinek-kinek összerakható. Minden kutató megtalálja a hozzá közelálló helyi könyvtárkatalógust, az ott előfizetett nemzetközi szakirodalmi információkat, a hazai nemzeti konzorcium (EISZ) előfizetésében megjelenő egyéb forrásokat (például az ADT-t), és párosíthatja azokhoz a hálózaton szabadon használható kutatási helyeket (például Hungaricana, MEK, Humanus, Mátarka stb.). Ilyen téren talán az áhított digitális szingularitás (a digitalizált szakirodalom teljessége) már belátható távolságra van.¹³ Természetesen ez az anyag teljes szövegűsége révén is egyre inkább alkalmassá válhat digitális bölcsészeti kutatásra, például historiográfiai szempontból. (Mindezekről később még esik szó, más összefüggésben is.)

Az igazi nagy változást azonban nem ez okozza, hiszen ez valójában kényelmi szempont, igaz, hatalmas mennyiségi változásokkal, ami már valóban „átcsap minőségibe”. Az alapvető mozzanat nyilvánvalóan mégis az, vagy az lesz, amikor a rendelkezésre álló források vagy azok nagyon nagy része (a teljesség mértéke kutatási területenként nagyon eltérő lehet) szintén digitálisan és hálózatban elérhető, kereshető és kutatható lesz. Úgy is fogalmazhatnánk Andrew S. Grove jól ismert szavaival, hogy ekkor a szakma valóban egyfajta inflexió pontjához érkezik, amikor az átalakulás olyan mértékű és jellegű már, hogy azt és a következményeket már nem lehet előre függvényszerűen megjósolni.¹⁴

A digitális bölcsészet „Szent Gráljai”

Természetesen ez az utóbbi mozzanat (a digitális szingularitás vagy a közeli állapot elérése) nagyon fontos kérdéseket vet fel: például egyáltalán nem mindegy, hogy ezek a források

¹¹ Sennyei Pongrácz: *A hálózat használata a történettudomány területén*. NIIF Információs Füzetek. Budapest, 1998. E sorozat több mint húsz füzetéből (szerk. Drótos László és Kokas Károly) más füzeteknek is vannak történeti referenciái, mint például a filozófiai, irodalmi, nyelvi vagy ókortudományi kiadvány. A sorozat online fellelhetősége: <http://mek.oszk.hu/01200/01280/html/>; lásd még: Komáromy Gábor: *Történelem az Interneten*. Budapest, 1998.

¹² Ez utóbbiakról ad viszonylag korai képet Cohen, Daniel J. – Rosenzweig, Roy (eds.): *Digital History: a Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past On the Web*. Philadelphia, 2006. Az egyik legkorábbi és máig hivatkozott összefoglaló: McMichael, Andrew – Rosenzweig, Roy – O'Malley, Michael: *Historians and the Web: A Beginner's Guide*. In: *Perspectives on History*, 1996 jan. <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/january-1996/historians-and-the-web-a-beginners-guide>. (letöltés: 2019. nov. 20.)

¹³ A technológiai szingularitás mintájára használja így a kifejezést Nagy Gyula: *Megy-e a digitalizálás által a világ elébb? Avagy mi végre digitalizálunk?* Információs Társadalom, 3. évf. (2014) 3. sz. 44–52. elektronikus: <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/6311/> (letöltés: 2019. nov. 20.)

¹⁴ Grove, Andrew S.: *Csak a paranoidok maradnak fenn*. Budapest, 1998. 33. Ford. Doubravszky Sándor. „Egy fokozatos átalakulásról van szó. Az erők növekedni kezdenek, és ezzel együtt megváltozik az üzlet jellege. Csak a kezdet és a vég világos. Maga az átmenet fokozatos és ködös.”

képként vannak-e feldolgozva, vagy a lehetőség szerint digitális szövegátíratban (OCR karakterfelismeréssel), illetve a digitális objektumok egyáltalán milyen szinten vannak ellátva metainformációkkal, vagy magának a szöveges anyagnak a struktúrája milyen mélységben rendszerezett, rendezett.

Igen, sokféle módon lehet meghatározni, hogy a digitális bölcsészet rövid történetének vágyálmai, kutatási „leading edge” projektjei éppen miben állnak. Az mindenesetre látszik, hogy vannak olyan sarokkövek, amelyekre építve hatalmas lehetőségek bontakoznak ki. A digitalizálás magában óriási lehetőségekhez juttatott minket. Aztán maga a hálózatba kerülés ezt kihasználhatóvá tette. A digitalizálás egyik külön aspektusa volt, és meghatározó eredmény, a nyomtatott szövegek analógból digitálissá való visszaalakítása az optikai karakterfelismerés (OCR) révén.

Az első föltétlenül említendő elem az, hogy itt (és az egész problémakör szempontjából) alapvető változást hozott az SGML (Standard Generalized Markup Language) szövegjelölő „filozófia” megjelenése, s az eddigi HTML megjelenítési szabvány mellett színre lépett a jóval precízebb XML, majd a kifejezetten irodalmi szövegek elektronikus publikálására kifejlesztett TEI szabvány.¹⁵

Leegyszerűsítve mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy szakemberek (ideális esetben történész-könyvtáros informatikus szakértőkről beszélünk) kézi beavatkozása nyomán, esetlegesen automatizált vagy félig automatizált metódusokkal kiegészítve egy adott szöveges történeti forrás metaadatokat kap (évszámok, személynevek, földrajzi nevek, fogalmak stb.), illetve amennyire az lehetséges, belső szövegstruktúráját követő jelölőnyelvi (SGML-szerű) tagolást és rögzítést is. A legfontosabb ezen eljárásokban és szabványokban az, hogy a pusztán elektronikus szöveg, bárhogyan jött is az létre, „öntudatlan” állapotából öntudatra ébred, vagyis a szöveg nem csupán a megjelenítés, hanem a feldolgozás és keresés szempontjából is erőteljes struktúrát kap, így a tudományos munka, a feldolgozhatóság, keresés stb. szempontjából óriásit növelt, nöhetett annak (a pusztán forrásnak) értéke.

A következő állomás az „élek és csúcsok” korszak, azaz a gráfok, korrelációk és ábrázolásaik megjelenése. Ez az irány viszonylag újabb, sokszor a legmisztikusabb a bölcsész közösség számára, hiszen itt már a szövegekből, képekből és adatokból olyan új összefüggések merülhetnek fel, amelyek jelentős új ötleteket adhatnak. Lehetetlen összefoglalni ezeket a törekvéseket s összegezni néhány sorban működési modelljüket, de annyit talán le lehet szögezni, hogy itt lényegében az imént említett pusztán statisztikai és visszakeresési eljárásokon jelentősen túlmutatva igen korszerű matematikai eljárásokat alkalmaznak a háttérben, amelyek a megfelelő paradigmatörzsekkel leírt adatok egymáshoz való viszonyát gráfokkal, vektorokkal ábrázolják, mégpedig akár térbeli szerkezetben. A legizgalmasabb ezekben a metódusban az, hogy új összefüggések jelenhetnek meg. A forrásokban szereplő adatok közti összefüggéseket feltárhatjuk és vizualizálhatjuk is. Természetesen ez önmagában még nem tudományos eredmény, hanem sokszor csak egy felkiáltójel vagy még inkább kérdőjel. Arra vonatkozóan, hogy az adott összefüggés valós, érdekes és kutatandó-e.

Mi lehet a digitális bölcsészet legújabb Szent Grálja? Ami ma még talán hihetetlennek tűnik, de mégis lehet, hogy a küszöbön áll? A fentiek értelmében egy teljes szakirodalmi és forrás szerinti szingularitás (teljesség) elérésekor (véleményem szerint ez a helyzet több területen maximum tíz-tizenöt éven belül elő is állhat) szembe fogunk találkozni azzal, hogy az adatmennyiség megvan ugyan, talán még teljes szövegűen (full-text) kereshető is, de az

¹⁵ Lásd például: Bíró Szabolcs: *A szövegfeldolgozás modern eszközei – az SGML és XML nyelvek*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 51. évf. (2004) 10. sz., illetve a hálózaton: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3733&issue_id=455 (letöltés: 2019. nov. 20.)

előbb említett „öntudatra ébredése/ébresztése” a szövegeknek (képeknek is akár?) teljességgel hiányzik. S mivel igen sok millió oldal, sok millió objektum jött létre, ezt „felszerelni” kézi munkával elérhetetlennek tűnik. Úgy gondolom, arra a pillanatra fog mindenki várni, amikor a számítógép nem csupán olvasni tanul meg (felismeri a képi alapú szöveget, OCR), hanem megtanítjuk a szöveget is megértetni vele. Az AI (mesterséges intelligencia) alapú szövegértés révén történik majd a nagy előrelépés, ami – s ez nagyon lényeges szempont – magában foglalja a szövegek klaszterálását (osztályba sorolását) és tárgyszavazását is. Ez a digitalizálás révén létrejött óriási és vegyes szöveggalaxis értelmezését és feltárását tenné lehetővé, hiszen a mennyiség miatt az már emberi munkával aligha képzelhető el. Úgy is mondhatnánk, az, amit ma már digitalizálási technikáink segítségével könnyedén elő tudunk állítani, akár sok millió oldalas forrásvilágokat, jelentős feladat, de azokat automatizáltan metainformációkkal ellátni, hogy valódi kutatási anyaggá váljon a digitális nyersanyag, a jövő nagy kihívása. Ugyanis ez tud majd jelentős hozzáadott értéket adni az előtte évtizedekig elvégzett anyaggyűjtésnek. Ahogy ma a digitális begyűjtés a szakemberek fő munkája, úgy a jövőben ezek releváns megszólaltatása lesz a fő problémánk.

Ebben az aspektusban felmerül persze a digitális bölcsész történésszel partner szakmák és intézményi rendszerek szerepe. Hiszen talán ijesztően hathat, hogy ennyi mindenhez kell annak értenie, aki a jövő kutatási eszközeihez egyáltalán hozzá akar férni. Azt gondolom, ahogy eddig is, az említett „nyersanyagok” feldolgozásában és szolgáltatásában a digitális könyvtáraknak, múzeumoknak és levéltáraknak (amelyek nem új dolgok, az eddigi hálózati és digitális másai) igen jelentős tennivalói vannak és lesznek. Úgy tűnik, a digitális bölcsész még a korábbiaknál is erősebb partnerkapcsolatba kerül az őt kiszolgáló, anyaggal és információval ellátó könyvtárossal, levéltárossal és muzeológussal. További mozzanat, hogy a fentiekben leírt lépcsőfokok informatikai kutatóival (mesterséges szövegelemző intelligenciákat kutató műhelyek) kölcsönösen előnyös szakmai kapcsolatokat kell kialakítani. Ehhez nem vezet más út, minthogy a kölcsönös és meglévő előítéleteken át kell bizony lépni, hisz ekkora volumenű, tudományterületeket átalakító projektek esetében az elszigetelt történész-kutató, könyvtáros, muzeológus, levéltáros és informatikus magára maradhat.

Leegyszerűsítve elmondható: a nyersanyag-katasztréket a könyvtári, levéltári és muzeológus szakemberek tudják felderíteni, összerakni és digitálisan feldolgozni, a kutató tudja a kérdéseket jól megfogalmazni és persze – az egész korpusz ismeretével rendelkezve – az imént felsoroltakkal együtt- és összedolgozó informatikus tudja a megfelelő algoritmusokat megírni és prezentálni. Ez a láncolat többszörös iterációval tud csak működni, s a folyamat nem nélkülözheti azt sem, hogy az egyes szakembereknek viszonylag magas szintű rálátása legyen a többiek szakterületére, hogy egy nyelven beszéljenek, megértsék egymást.

Az új „Digitális Bölcsészet” szaklap és a történeti kutatások lehetőségei

Az eddigiekből is látható, hogy a digitális bölcsészeti kutatások egyik legfontosabb területe a történeti lett (a másik két jellemző terület az irodalmi szövegek világa és a nyelvészeti kutatások), erősen hangsúlyozva e szóhasználatnak a történettudományin akár túlmutató hatókörét is. Gondoljunk itt például arra, hogy a digitális bölcsészet (s nem csak a történész) számára az archivált internet, a webarchívum (lesz még róla szó!) a jövő levéltára, amelynek sokrétű kutatása nyomán a megismerési folyamatban új és új szempontok, módszerek, információs rétegek és persze eredmények tárnak majd fel.

Az interneten 2018-ban megjelent és fentebb már említett hazai lap első száma is tanulságos, a történész olvasónak is. Egyrészt azok lehetnek a nyilvánvalóan történeti kutatásokat

bemutató írások, de a diszciplína módszertani jellegzetességei folytán hasonlóan figyelemreméltók lehetnek a más tudományterületekhez kapcsolódóak is.¹⁶

Így például Sennyey Pongrácz Texasban élő és dolgozó könyvtáros-informatikus (és történész) referáló írása azokról a vitákról, amelyek magának a digitális bölcsészetnek a megítéléséről, sőt mibenlétéről folynak a világban, illetve elsősorban az Egyesült Államokban.¹⁷ A digitális bölcsészetet bármely szakterület felől megközelítő olvasónak is érdekes ez a vita, hisz benne feltárul mindaz a hatókör, módszertani spektrum és eszközkészlet, ami a téma kapcsán egyáltalán felmerülhet.

Van olyan dolgozat is (adott esetben külföldi tanulmány, illetve monográfia-részlet fordítása), amely ugyan irodalomtudományi, kultúrtörténeti hozadéknak tűnhet első pillantásra, de átgondolva azt, a történésznek is rögtön világos, hogy nem a konkrét eredmény, hanem a kitűnő módszertan miatt került bele a lapba. S az alkalmazott metodológia, gondolkodásmód már jól használható a történettudomány bármely területén is. Matthew L. Jockers – már most klasszikusnak tűnő – *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* című könyve ötödik fejezetének újraközlése figyelemreméltóan mutatja be, hogy objektív módszertannal hogyan lehet felszámolni egy vélekedésekre és hiedelmekre alapuló, sőt ismételtelen fel-felbukkanó átfogó állítást, amit a felszínes feldolgozás, az egyszerű emlékezetre való hagyatkozás eredményezett. A dolgozat egy olyan esetet elemez, amikor a megfelelő kutatási eszköztár hiánya miatt sokáig fel sem merülhetett, hogy egy adott adattömeg irodalomtörténeti tudásnak szolgáljon új tárgyául. A nagy mennyiségű adat számítógépes elemzésével az irodalomtudósok számára viszont új lehetőség nyílt a rendelkezésre álló összes metaadat vizsgálatára, a makroelemzés módszerével. Így maga a reprezentativitás, a bevont adattömeg és a precíz feldolgozás egy – ez esetben éppen irodalomtörténeti – narratívát egyszerűen ellentétébe fordíthatott át.¹⁸

Természetesen helyet kaptak a lapszámban kifejezetten történettudományhoz kapcsolódó dolgozatok is. A Drótos László kollégámmal együtt írt tanulmányunk azt a kérdést elemzi, hogyan válik a lassan huszonöt éve fejlődő webtér maga is történeti forrássá.¹⁹

Úgy tűnik, a webtér és a történész viszonyának legalább négy vonatkozása lehet. Egyrészt (1) a webtérben vannak és szaporodnak a kifejezetten történeti kutatás számára készült repertóriumok, adatbázisok és más szolgáltatások, aztán (2) ezek az egész webtérre vonatkozó vagy annak részeire fókuszáló webarchiválások részeként mentésre kerülnek, így másodlagosan is elérhetővé válnak. (3) Mindennek egy külön vonatkozása, hogy a periodikusan lementéseket tartalmazó webarchívum rétegeiben az online történelmi kutatások eszköztárainak historiográfiája is kutathatóvá válik, és persze a most leglényegesebb az, amikor a (4) webtér a maga egészében kerül archiválásra, így az internet a maga teljes összetettségében

¹⁶ A lapot magát egészében áttekinti a következő két átfogó ismertetés: Németh Márton: Digitális Bölcsészet. *Gondolatok egy új nyílt hozzáférésű, interdiszciplináris e-folyóirat születése kapcsán*. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 27. évf. (2018) 12. sz. 48–52.; és Hubay Miklós: *Digitális bölcsészet, bölcsészinformatika, számítógépes bölcsészettudomány*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 65. évf. (2018) 12. sz. 653–656.

¹⁷ Sennyey Pongrácz: *Viták és víziók a digitális bölcsészetről*. Digitális Bölcsészet, 1. évf. (2018) 1. sz. 111–120. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcsesz/article/view/228> (letöltés: 2019. 11. 20.)

¹⁸ Jockers, Matthew L.: *Metaadat*. Digitális Bölcsészet, 1. évf. (2018) 1. sz. 83–108. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcsesz/article/view/242> (Labádi Gergely fordításában) (letöltés: 2019. nov. 20.)

¹⁹ Drótos László – Kokas Károly: *Webarchiválás és a történeti kutatások*. Digitális Bölcsészet, 1. évf. (2018) 1. sz. 35–54. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcsesz/article/view/129> (letöltés: 2019. nov. 20.)

válíktörténeti forrássá. A web negyedszázada kezdte el átfogni, befogadni és befolyásolni az életünket. Ez a folyamat olyan gyorsan zajlott le, és a trend növekedése olyan intenzív volt, hogy már jelen állapotában szinte teljes körűnek mondható. Nyilvánvaló, hogy aki az elmúlt huszonöt év, a közelmúlt történetével – bármilyen aspektusú történetével – kíván foglalkozni, az nem kerülheti el a webtér vizsgálatát. Elmondhatjuk, hogy a webarchiválás a kezdeteinél tart, tudományos hasznosítása pedig sokszor még tapogatózás jellegű. Az azonban világos, hogy a jelenkortörténet kutatásának nemsokára fő eszköze lesz. Olyan lesz számukra a *webhistoriográfia* (egy új történeti segédtudomány), mint például a középkorászoknak az oklevéltan. S valljuk be, aki az archontológiában, diplomatikában, heraldikában és társaiban nem jártas valamennyire, aligha lehet igazi középkorkutató. A webarchívum történeti hasznosítása azonban magára a történeti kutatásra is visszahat, hiszen olyasmiket tudhatunk általa – rejtett trendeket vagy egyáltalán megőrzött források sokaságát, a nagy időszletek kutatásának lehetőségét stb. –, amelyek megsokszorozzák a történeti anyag mennyiségét, reflektálhatóságát, és egészen új szempontokat vetnek fel.

Markó Anikó koraiújkori emlékkönyv-bejegyzésekkel foglalkozó tanulmánya bár elméleti megfontolások sokaságát is felveti, mégis inkább esettanulmány.²⁰ A 16-17. századi tudomány- és eszmétörténeti „facebook”-ként is emlegetett szegedi adatbázis (*Inscriptiones Alborum Amicorum* – <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>) használatával a történeti emlékkönyvek (*album amicorumok*) bejegyzéseit faggatja a tanulmány, részletesen elemezve az albumtulajdonosok és a bejegyzők közötti ismeretségeket. A mostanában egyre fontosabbá váló hálózattudomány megállapításaira is építve nem csupán az adattömeg (több mint 4000 adat) szolgáltatható így meg sokkal jobban, mint más eszközökkel, de a teljes kapcsolati háló rekonstrukciója az eredeti kapcsolatok dinamikáját és pontosságát is le tudja képezni. Azt hiszem, magától értetődő, hogy a források hipertextes térbe helyezése metodikailag is mennyi tanulsággal szolgál bármely olyan dokumentumanyag feldolgozóinak, ahol a kataszterben lévő források *kapcsolati hálójának rekonstrukciója* magában is új ismereteket adhat.

Az Arcanum vállalkozás ismert szereplője a hazai tartalomiparnak (ADT, Hungaricana, Mapires stb. projektek), és a történész kutatók is naponta használják az általuk fejlesztett vagy tartalommal feltöltött eszközöket. Azonban nemcsak a mennyiségi adatok (*big-data*) imponálóak olykor, hanem az innováció is, amivel ezek az adatok meg is szólalnak. Ez a „megszólalás” olykor olyan eredményes is lehet, hogy az adatok prezentációja magában digitális bölcsészeti produkciót sejtet. A *Budapest Időgép* webes projektet bemutató és elemző tanulmányunk²¹ a nagy adattömeg és egy térképes (történeti földrajzi) ábrázolási rendszer összekapcsolódásait elemzi. A történeti térképészet online és digitális új kutatási eszközéről van tehát szó, ami a Hungaricana rendszer részeként jelent meg a hálózaton (<https://hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>). A szolgáltatás lényege az, hogy egymásra vetít különböző korú térképeket, és a hozzájuk kapcsolt, *georeferált* levéltári adatok tömegével és fényképekkel együtt mutatja be Budapest újabb kori történelmének geográfiai dimenzióit. A dolgozat a *georeferálás módszertanán és a térképrétegek* egymásra fektetési módusain túl a 20. század közepi telekkönyvi betét-adatok új hasznosításáról is beszámol. Az adatok és térképek ilyen szintű és mennyiségű feldolgozása és összekapcsolása az, ami valódi hozzáadott értéket

²⁰ Markó Anikó: *Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban. Az 1500 és 1700 közötti hungarika jellegű emlékkönyvbejegyzések hálózatelemzése az Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázis alapján*. Digitális Bölcsészet, 1. évf. (2018) 1. sz. 55–82. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcseszett/article/view/152> (letöltés: 2019. nov. 20.)

²¹ Biszak Sándor – Kokas Károly: *Budapest Időgép*. Digitális Bölcsészet, 1. évf. (2018) 1. sz. 175–184. <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcseszett/article/view/231> (letöltés: 2019. nov. 20.)

hoz létre. A felhasználónak rengeteg féle, fajta lekérdezésre van lehetősége. A levéltári anyag feldolgozása teszi lehetővé, hogy azokat (százezernyi adatról van szó!) összekapcsoljuk a térképi pontokkal. Az utcák, épületek megtalálása stb. maga is tudományos munka, de bármilyen más rendszerrel, adatforrással összekapcsolva, korreláltatva és lekérdezve sok más testvér-tudomány forrásává is válhat. A térképszelvények időbeli síkjainak egymásra vetítése és átjárhatósága, a térképpontoknak földrajzi aspektussal is rendelkező adatokkal való összekötése tehát számos lehetőséget rejt még. A dolgozat a budapesti holokauszt-kutatás kapcsán és az '56-os forradalom eseményeinek rekonstrukciója szempontjából is tud már érvényes és izgalmas eredményeket bemutatni.

Természetesen a csaknem húsz írást felvonultató első folyóiratszám fenti bemutatása még történettudományi aspektusból is csak töredékes lehet. De célom nem is a teljes körű ismertetés volt, hanem inkább annak illusztrálása, hogy hol és hogyan bukkan föl a digitális bölcsészeti szempont a történettudományt is érdeklő/érdekelhető vonatkozásokban.

A történetész szempontjai

Bár a következő, összegzésnek is szánt gondolatmenet történetészekről és történeti kutatásról szól, könnyű belátni, mint a digitális bölcsészet esetében máshol is, a problémák és módszerek ennél széles körűbbek, valójában a humán tudományos metódusok majd mindegyikét érintik vagy érinthetik.

Azt gondolhatnánk, valójában kényelmi változásokról van szó, sokkal több technikai eszköz és segédlet áll rendelkezésre, mint valaha, így a történetész munkája lényegesen könnyebbé válik. Mindez még igaz is. De a valódi kérdés az, hogy a fentiekben említett digitális szingularitás felé közeledve maga a *rendelkezésre álló szakirodalmi teljesség* (természetesen teljes szövegűen) és a *nyomtatott források teljes köre*, valamint annak a *kifinomult keresése* mit adhat. (Nyilvánvaló, lehetne hosszasan írni arról, hogy ez mikor és hány százalékban valósul meg. Illetve mikor és hogy társulnak hozzá a kéziratos és levéltári források, hogy lesznek ez utóbbiakhoz metaadatok és kereshető deskriptorok rendelve. De a lényeg abban áll, hogy ez az állapot minden pillanatban közelebb jön, és bekövetkeztére vagy majdnem teljes bekövetkeztére fel kell készülnünk.)

A hatalmas adattömeg párhuzamos keresése már önmagában ad és adni fog új eredményeket. Az angol terminológia azt mondja: „*search as research*”. A szakirodalomban már kirajzolódik, hogy ezen új típusú és iszonytató tömegű forrás kapcsán átértelmeződik a keresés fogalma is, hiszen a jól keresni tudás a magas szintű kutatásnak is alapfeltétele lesz. Egyes holland kutatók (egy egyetem, egy kutatóintézet és a nemzeti könyvtár együttműködésében) a „*search as research*” gondolathoz metodológiát is leírtak, és a különféle lehetséges forgatókönyvek példáit is publikálták. Külön kiemelik, hogy vizsgálatuk célja elsősorban a keresőmotorok algoritmusainak tanulmányozása, melyek a felhasználók számára valójában rejtett módon rendezik és rangsorolják a találatokat (például a látogatottság vagy az IP címtartomány földrajzi közelsége stb. szerint).²²

Saját könyvtárosi gyakorlatunkban ma már gyakran találkozunk azzal, hogy például a Hungaricana és ADT együttes használata sokszor nagyon régóta megválaszolatlan kérdések eldöntésére is képes. S itt bizony kirajzolódik, hogy az anyag ismerete, a lehetséges és elvárható válaszok előzetes megfogalmazása és a kapott válaszok függvényében újabb és újabb

²² Vö. Ben-David, Anata – Huurdeman, Hugo: *Web Archive Search as Research: Methodological and Theoretical Implications*. Alexandria, vol. 25. (2014) No. 1-2. 93–111., <https://doi.org/10.7227/ALX.0022> (letöltés: 2019. nov. 20.)

iterációkkal lefolytatott pontosító keresések hogyan juttathatnak minket néha megdöbbenően gyorsan eredményekhez. (Egy apró, ezúttal irodalomtörténeti illusztráció ehhez, s mivel folyó kutatásról van szó, maradjanak még névtelenül az eset szereplői: sok-sok évtizede nem tudjuk, hogy a neves magyar író milyen inspirációra kezdett írni, hová adta be az egyik első novelláját, milyen pályázatra. A vélt évben a majdnem digitális teljességű szakirodalom feldolgozása révén azonban a hirdetmény a fiataloknak szóló novellaírási pályázatra felbukkan a keresőben. Egy 19. századvégi pedagógiai szakfolyóirat belső reklámokat tartalmazó borítóján. Nyilvánvaló, soha senki nem kereste és nem találta volna meg itt. S a másik nyilvánvaló következtetés az, hogy a pedagógiai folyóiratot olvasgató, vélhetően irodalomtanár megmutathatta a kiírást novellákkal próbálkozó tanítványának.)

Ebben a mozzanatban még nem beszélünk az anyagot feldolgozó, mesterséges intelligenciával megépített applikációkról, hanem csak a puszta keresésről. A fenti példában (ADT és Hungaricana együtt) mintegy 30 millió oldalnyi primer és szekunder teljes szövegű forrásban.

Természetesen ez felveti azt is a kutató elme számára, hogy mi lesz az eddig nagyra becsült *szakmai emlékezet és tudományos eruditio* sorsa. Az emlékezet megtoldásának digitális eszközrendszere szempontjából érdemes mindezt megvizsgálni, különös tekintettel a digitális bölcsészet éppen most alakuló metódusaira. Mindnyájunk közös élménye, hogy a múltban s még a jelenben is mekkora kisugárzása van azoknak a szakembereknek, kutatóknak, akik egy-egy konferencián, beszélgetésben újra és újra reprezentálni tudják szakmai vagy általános olvasottságukat, erudíciójukat. A bölcsészet területén különös jelentősége van az elemzésben az asszociációnak, a „valaha már volt ilyen” vagy „hasznos már volt” emlékezetből való előidézésének. Sok tekintetben az emberiség emlékezetének a kutatásáról van szó, ahol az egymással érintkező, „beszélgető” tények és gondolatok akár nagy idő és területi intervallumokon is átnyúlva magyarázzák és értelmezik egymást. Rávilágítanak az eredet, a származás és az átalakulás bonyolult szövevényeire. Magyarán az a tudás, akinek valamit hallva és olvasva több minden „jut az eszébe”, azaz több mindenre van asszociációja (mert erudíciója szélesebb és működőképesebb), az előnyben van a mindezzel nem vagy nem ilyen mértékben rendelkező környezetével szemben. A kérdés az, hogy a *mindenütt jelenlévő (hálózat)* és *mindent tartalmazó (digitalizálás)* segédeszközeink révén hogyan változik meg az emlékezethez való viszonyunk. A változás nem csupán azért fontos, mert új metódusok alakulnak ki, hanem mert évezredes paradigmák dőlnek meg az emlékezet fontosságát, pozícióját illetően.²³

A történész kutató — ma már egyre gyakrabban — szervezi és összegyűjti azokat a digitális eszközöket és forrásokat, amelyekkel dolgozik, amelyekkel leghatékonyabb a munkája. S teszi ezt úgy, hogy a szakirodalmi információs rendszer, a letöltés, hozzáférés, elraktározás, nyilvántartás, a tanulmányszerkesztő felület, a nyilvántartási eszköz, a disszeminációs és archiválási tér vagy éppen a publikációs tér *egyre több eleme egyben és átjárhatóan jelen legyen*, lehetőleg együtt a kommunikációs eszközparkkal. Ezek körét erőteljesen a gazdaságosság határozza meg. Úgy is mondhatjuk, hogy abban a korban vagyunk, amikor ki-ki felépíti a maga digitális ökoszisztémáját. Ez a jellemző trend mostanában erőteljesebben veti fel, hogy az integrált, felhőalapú és egymással már *ab ovo* összekötött és összecsiszolt (valaki által már elkészített) rendszerek itt jelentős előnyt élveznek. A mi korunkban tehát egyfajta „eredeti tőkefelhalmozás” folyik ezen a területen, amiben sok szereplő jelenik meg, ki egy-

²³ Részletesebben erről: Kokas Károly: *Az emlékezet digitális katedrálisa*. In: *Az emlékezet*. Lábjegyzetek Platónhoz (15), Szeged, 369–376., <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/11433/> (letöltés: 2019. nov. 20.)

egy részelemmel, ki pedig az ökoszisztéma koordinátoraként vagy több összefüggő szolgáltatás kínálójaként.

Így állandóan felmerül majd a kérdés, hogy az elvárható számítógépes írástudáson túlmenően (alapvető informatikai eszközpark használatának ismeretét érve ez alatt) az ökoszisztéma kiépülése és használata közben ki segít a felhasználónak. Ez utóbbit nevezhetjük ebben a kontextusban valójában *digitális írástudásnak*: így tehát ebben az olvasatban a digitális írástudás a digitális ökoszisztéma aktuális használati utasítása. Nyilvánvalóan következik az előbbiekből, hogyan miképpen lehet ez (legalább részben) könyvtárosi (*mutatis mutandis*: múzeumi szakreferensi vagy levéltári tájékoztatói) feladat, ha a használatnak maga a könyvtáros stb. a szakértője, illetve az ide vonatkozó tudás forrása és elosztója is egyben.²⁴

Egyes gondolkodók szerint valószínűleg a 19. és 20. század fordulója körül történt meg velük a váltás, amikor a modern természet- és műszaki tudományok igazán civilizációnk fejlődésének/fejlesztésének meghatározó eszközei lettek. Biztos, hogy ebben nagy szerepet játszott az is, hogy a gondolati konstrukciókon túl az adatok gyűjtése és teljes körű feldolgozása erre alkalmasabbá tette őket. A társadalomtudományokkal kapcsolatban az volt a vélekedés, hogy a művészetekhez állnak közelebb (*arts and humanities*), s hogy nem kvantitatív a megközelítésük. Ha ez lényegében nem is változik meg, az jól látható, hogy a bölcsészettudomány – az informatika segítségével – most megy át ezen a változáson, aminek következtében például a múlt kérdéseivel kapcsolatban (például társadalom-, eszme- és gazdaságtörténeti területek makró szintjén) objektívebb, tényekkel sokkal jobban alátámasztott válaszaink szülehetnek.

Fontos hangsúlyozni, *alapszínten* nem föltétlen és elsődleges tudományos eredményekről van szó, amelyek a módszerek nyomán „csak úgy” adódnak. Amelyeket a számítógép felfedez vagy elénk tár. Régen is így zajlott le a történet. Gondoljunk arra, hogy egy monumentális oklevélnyomtatás sok ezer regesztájával vagy egy áhított s alapos kritikai kiadás mennyivel tette kényelmesebbé és innovatívabbá a kutatást. Az alapok tekintetében itt sincs szó többről: a számítógép és informatika nyújtotta lehetőségek nyomán új és mélyebb ismeretek szerezhethők. De természetesen az, aki ezeket használja, aki a következtetéseket levonja, az továbbra is a történész kutató maga. A digitális bölcsészet ehhez rengeteg és a régmúltnál sokkal kényelmesebben elérhető lehetőséget kínál, új keresési és megjelenítési lehetőségeket, amelyek új vagy biztosabban megalapozott eredményekhez vezetnek.

Ma már azt is tudjuk, a kapu nyitva áll másfelé is. Innen *van még tovább is*. Az adattömeg számítógépes szövegbányászati módszerekkel, egyre intelligensebb alkalmazásokkal is feldolgozható. A számítógép képes a milliónyi adatban rengeteg általunk programozott típusú korreláció megtalálására. Képes az adatokat különféle módon vizualizálni. Megteheti azt is, hogy minden lehetséges kapcsolódást felvet és kirajzol. Számosságában is és mértékében is. A digitális bölcsészeti módszertan az egyes tudományok esetében olyan kérdésfeltevésekhez is elvezethet, amelyekre eddig nem is gondoltunk. Könnyen lehetséges, hogy új összefüggések merülnek fel a hatalmas adattengerből. S az sem elképzelhetetlen, hogy maga a kutatási segédlet, módszer vezet megkérdőjelezhetetlen eredményhez ott, ahol ez korábban elképzelhetetlen volt.

Egy biztos azonban: a kutatási módszertan, a „big-data” típusú szaporodó adattömegek jó kihasználása, de a lehetőségek pusztá meglátása sem megy valódi történész részvétel

²⁴ Ennek a változásnak a könyvtári problematikájáról és a ma látszódo trendekről részletesen: Nagy Gyula – Molnár Sándor Gyula – Kokas Károly: *A könyvtárak jövőjéről – Reflexiók egy előzetes kutatási jelentés kapcsán*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 64. évf. (2017) 2. sz. 64–82. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/11041/> (letöltés: 2019. nov. 20.)

nélkül. A *follyamat elején* is a történész kutató és az őt segítő könyvtáros, muzeológus és levéltáros szempontjaira van szükség, hogy az adatok és metaadatok optimalizálva készüljenek el, s a keresést magát is csak a történészi tudás tudja kordában tartani. De a korunkban egyre szaporodó számítógépes eljárások, applikációk megalkotásában, de megtanulásában is partnernek kell lennünk ahhoz, hogy a *follyamat végén* is — történészként — az informatikai rendszerek által felajánlott eredményekből, egyéb tudásainkkal összevetve azokat, meggyőző következtetéseket vonjunk le.

BIERNACZKY SZILÁRD

Antropológiai világtörténet-tudomány?

A Jack Goodyként ismert *Sir John Rankine Goody* minden kétséget kizáróan az elmúlt század és az utóbbi századforduló egyik legkiemelkedőbb társadalomtudósa volt. Ezt még akkor is állítanunk kell, ha tudjuk, hogy pályáját az 1950 és 1973 között Cambridge-ben professzor Meyer Fortes tanítványaként (a társadalomtudós fogalomnál szűkebb értelemben) mint afrikánista (afrikai témákkal foglalkozó, afrikai terepmunkát végző), kulturális, illetve társadalom-antropológus kezdte. (A brit tudománytörténet egyébként – nyilvánvalóan a tudós teljes egyetértésével – csakis szociálintropológusként, a *comparative sociology* képviselőjeként veszi őt számba.) Első könyveit a kevésbé modernizálódott Észak-Ghánában, mégpedig a hagyományos (igen kezdetleges fejlődési fokon álló, szerény) körülmények között élő *LoWiili* és *LoDagaa* népek között végzett terepmunka gyűjtési eredményeiből alkotta meg.

Első, kötetben megjelent munkája a *LoWiili* nép társadalomszervezetét írja le.¹ Második könyvében az általa kutatott másik nép (illetve e nép másik csoportja) részben anyagi, részben szellemi kultúrájának egy szeletét tárja fel, amikor a halál, a vagyon és az ősök viszonyát vizsgálja, ismertetve és értelmezve természetesen a halálozások idején életre hívott rítusokat is.²

Egy további afrikánisztikai munkájában³ a kontinens népeinek társadalmi formációi és kultúrái tekintetében már általános kérdésekre terjeszti ki a figyelmét. E műben a brit tudós egyrészt hibáztatja a korábbi kutatóknak azt az álláspontját, miszerint az európai és afrikai fejlődés fő különbsége a technológiai fejlődés különbségéből fakad. Másrészt már itt felmerül az a munkásságát végigkísérő gondolat, hogy az afrikai pre- vagy törzsi államok jellegét nem lehet a feudális, illetve feudalizmus fogalommal értelmezni. (E folyamatosan fenntartott véleményének hatását egyébként Ecsedy Csaba írásaiban is nyomon követhetjük.)⁴

Szerkeszt Goody olyan tanulmánykötetet is, amelyben professzora, Meyer Fortes talán legfőbb témakörét, az akkori szociális antropológia kedvenc kutatási problematikáját, a rokonsági rendszert járja körül a maga és kollégái dolgozataival.⁵ E szerkesztett kötet előzménye egyébként egy ugyanebben a témában készült saját műve.⁶

Tulajdonképpen máig egyedülállónak számít viszont Goody két szöveggyűjtését közreadó kötete, amelyek közül az első fülszövege a trópusi Afrikából származó leghosszabb *mítosznak* nevezi a benne közreadott szóbeli formákat. Valójában a ghánai *LoDagaa* nép eposzi

¹ Goody, Jack: *The social organisation of the LoWiili*. London, 1956. 123. (második kiadása: 1976.)

² Goody, Jack: *Death, Property and the Ancestors: A Study of the Mortuary Customs of the LoDagaa of West Africa. A Study of the Mortuary Customs of the Lodagaa of West Africa*. Stanford, 1962. 452.

³ Goody, Jack: *Technology, Tradition, and the State in Africa*. London, 1971. 88.

⁴ Ecsedy Csaba: *A társadalmi struktúra kutatása a mai angol szociálintropológiában*. Népi Kultúra – Népi Társadalom (Budapest), IV. (1970) 357–365., 379–388.

⁵ Goody, Jack: (ed.): *The Character of Kinship*. Cambridge, 1973. 251.

⁶ Goody, Jack: *Comparative Studies in Kinship*. Stanford, CA, 1969. 262.

méretű mítosztörténetéről, mitikus epikai műfajáról, vallásos elbeszélő költeményéről van szó, amelyben elénk tárul eme hagyományos közösség elképzelése az ember és a kultúra teremteséről, a teremtő Istennel való viszonyáról és az őserdő (szellem)lényeiről, akik közvetítik ezt a kultúrát. Az isten és a szellemlények emberért való küzdelmének leírása közben feltárul a *Bagre* (titkos) társaság rítusainak magyarázata is.

Az Oxford Egyetemi Kiadónál megjelent első kötetben (*The Myth of the Bagre*)⁷ egy 6130 (bár rövidre tagolt) sorokból álló változatot (*The White Bagre*), illetve egy 5510 soros szöveget (*The Black Bagre*) találunk. A kötetet igen terjedelmes tanulmány vezeti be, amelyben a törzs szellemi légköréről, vallásáról, a *Bagre* (bizonyos mértékig titkos) társaságról, a *Bagre* mítoszlól, illetve a *Bagre* rituális megjelenítésekről kapunk ismereteket. (A fehér és fekete megkülönböztetés abból ered, hogy a fehér vagy piszkos *Bagre* esetében a leendő tagok egész testét csikokban mésszel fehérre mázolják, bár a mész lényegében az olajra utal, míg a fekete vagy Olajos *Bagre* esetében a szertartás idejére elkülönített új jelölteket a shea dió zsiradékával – olajával, vajával – kenik be, habár magára az arcra ezúttal is meszes mázolás kerül.)

Egyébként a *Bagre* rítusok sorozata több elkülönült alkalommal, adott esetben négy napon át zajlik, a közölt szövegek recitálása mellett táncok, sörvászat és rituális cselekvések is sorra kerülnek az egyes ceremóniális alkalmakkor. Másrészt megjegyzendő, hogy e rítusokkal telített hagyományos közösségi (titkos társasági) gyakorlat szomszédos csoportoknál vagy e népek Elefántcsontpartra szakadt részénél is megtalálható.⁸

Míg az előbbieken ismertetett kötet anyaga egy 1951-ben végzett gyűjtés során került jegyzetfüzetbe, a második, Párizsban kiadott kötet (*Un récitation du Bagré*),⁹ egy 1969-ben megvalósult gyűjtőút eredménye. A (Naapii településen gyűjtött) fehér *Bagre* változat 510 soros szöveget foglal magában, míg a Birifu lakóitól (több előadótól) lejegyzett fekete *Bagre* 5764 (ezúttal is rövidre tagolt) sorból áll. Hadd tegyük hozzá, a rendkívül igényes *Classiques Africains*¹⁰ sorozat szerkesztői igen célszerű megoldást választottak. Minden oldalpárra (mint egyesített nyomdai tükörre) négy oszlopban került fel: (1) az eredeti nyelvű szöveg, (2) az angol fordítás, (3) a francia fordítás és (4) a jegyzetek. (A korábbi angol nyelvű kötetben az eredeti nyelvi változat a kötet végére került, igen összesűrítve, nehezen olvasható formában.)

A Goody életművét méltató valamennyi forrás hangsúlyozza, hogy a brit társadalomtudós gondolkodásmódjára indulásul Frazer: *Aranyág* (*Golden Bough*)¹¹ című műve, illetve régészeti vonatkozású munkássága (*What happened in history*)¹² hatott. Meyer Fortes tanítványából a cambridge-i St. John College-ben utóbb tanára asszisztense lett, és többek között E. P. Thompson, Eric Hobsbawm és Raymond Williams társaságában formálódott felkészültsége. Életrajzírói, munkásságának elemzői kiemelik, hogy 1973 és 1983 között a Cambridge-i Egyetem Szociálintropológia Tanszékének vezető professzora volt, és funkciója révén is módjában állott nagyban elősegíteni a brit tudomány fejlődését. Másrészt általában azt is hangsúlyozzák méltatói, hogy pályája során Afrikára irányuló kezdeti figyelmét utóbb (jóval később ugyan) erőteljesen kiterjesztette Európára és Ázsiára is.

⁷ Goody, Jack: *The Myth of the Bagre*. Oxford, 1972. 381.

⁸ Lásd: Labouret, Henri: *Les tribus de rameau Lobi*. Paris, 1931.

⁹ Goody, Jack: *Un récitation du Bagré*. Paris, 1980. 405.

¹⁰ Leiris, Michel – Seydou, Christiane et al.: *Classiques Africains*. Paris.

¹¹ Frazer, James George: *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*. Vol. 1–15. London, 1905–1915 (magyar válogatás: *Az aranyág*. Vál., bev.: Bodrogi Tibor, ford. Bodrogi Tibor, Bónis György. Budapest, 1965.)

¹² Childe, Gordon: *What happened in history*. Harmondsworth, 1942.

Mindemellett Goody érdeklődése idővel az antropológia általános elméleti kérdései irányában is kitágult. Az első ilyen témakör az írásbeliség volt, amely élete végéig elkísérte, ez egy általa létrehozott és szerkesztett nagy tanulmánygyűjteményben¹³ öltött először testet, amelyhez ő maga írt bevezetőt, valamint egy társszerzővel írt terjedelmes elméleti bevezető tanulmányt függesztett hozzá. De Afrikától nem szakadt el ezúttal sem, hiszen egy ugyancsak terjedelmes tanulmányban elemzi Észak-Ghána korlátozott írásbeliségét.¹⁴ A témakör iránti érdeklődése további monografikus művekben is kifejezésre jutott. 1986-ban adta közre az írás logikájával kapcsolatos munkáját (*The Logic of Writing*¹⁵), amely művelődéstörténeti vetületben igyekszik képet adni az írás mind növekvő társadalmi szerepéről, így a vallásokkal összefüggésben, a gazdasági törekvések vetületében, az állam, a hivatal, valamint a jog létével összefüggésben. Afrikáról itt sem feledkezett meg.¹⁶

A következő évben megjelent kötete, amely az írott és szóbeli közötti átmenet kérdését feszegeti (*The Interface between the Written and the Oral*),¹⁷ etnológusoktól feltehetően nagyobb figyelmet kaphat még ma is. Ebben a műben Goody, mondhatni, továbblép, és az írásbeliség kontra szóbeliség számtalan művelődéstörténeti helyzetét, példáját, gyakorlatát tárja fel. Legfőbb tanulsága etnográfusok (magyar és európai néprajzzal foglalkozók) és etnológusok (Európán kívüli és főleg archaikus társadalmakat kutatók) számára az lehet, hogy a szóbeliség hátterében mindig érdemes az akár csak korlátozottan is meglévő írásbeliség létezését figyelembe venni. A szerző e kötetében is bőven kitér afrikai jelenségekre, de nyitása a világ más részei felé már világosan kirajzolódik. Foglalkozik az ókori Görögországban kialakult helyzettel vagy az indiai Védák esetében a szóbeli kompozíció írásbeli közvetítésének kérdésével, bár a munka egy terjedelmes fejezetében a nyugat-afrikai (részben iszlámmal átszótt) írott és szóbeli kultúrák kerülnek elemzésre.¹⁸

Máris fel kell vetnünk azt, hogy a brit tudósra kétségtelenül nagy hatással volt a marxista társadalomfilozófia, s bár nem lett marxista, a társadalmi rétegek, osztályok közötti egyenlőtlenség problematikája folyamatosan foglalkoztatta (az egyenlőtlen társadalmak tudós kutatójaként is szokták említeni őt). Így egyik igen sokat említett, idézett monográfiájában¹⁹ a termelési tevékenységet a család, a házasság, házastársi kapcsolatok, illetve a monogám egyesülés, valamint az ágyas, a szülő, az aggszűz és örökbefogadott gyermek szerepére, Afrika esetében a csoporton kívüli házasságra és a társ-feleségre, vagyis a poligámiára és persze a nemek közötti munkamegosztásra is megkülönböztetett figyelmet szentelve igyekszik feltárni a – mintegy a kapás növénygondozástól a mai modern mezőgazdaságig ívelő – fejlődés menetrendjét. Eközben a világ néprajzi atlaszára (így Afrikán kívül Európára és Ázsiára is) kiterjeszti vizsgálódása spektrumát. A kötet elméleti problematikájának megfogalmazására maga vállalkozik a kötet elejére írt rövid bevezetőben: „Amikor először lehorgonyoztam a hajóval Nyugat-Afrikában, nem az volt az egyetlen célom, hogy megismerjek valamit az afrikai társadalomból, vagy általában véve a *vad ember gondolkodásmódjából*. Minden

¹³ Goody, Jack (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge, 1968. 349., bevezető: 1–26., illetve: társszerzővel, John Wattal, 27–65.

¹⁴ Goody: *Literacy in Traditional Societies*, 198–264.

¹⁵ Goody, Jack: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge, 1986. 213.

¹⁶ Goody, Jack: *Writing and religion in Ancient Egypt*. In: uő: *The Logic of Writing*, 35–41.; Goody, Jack: *Writing and the economy in Africa*. In: uő: *The Logic of Writing*, 82–86.

¹⁷ Goody, Jack: *The Interface between the Written and the Oral*. Cambridge, 1987. 328.

¹⁸ Goody: *The Interface between the Written and the Oral*, 123–208.

¹⁹ Goody, Jack: *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge, 1976. 157.

bizonyl jobban foglalkoztatott egy másik kultúra megismerésének, a világ megismerése egy másik módjának a problémája. De más aggodalmaim is jelentkeztek. Amit tudtam a középkori irodalomról és Európa történelméről, növelte az étvágyamat, hogy többet tudjak meg az iparosodás előtti társadalmakról, azok hiedelemvilágáról, valamint gazdasági és termelési rendszereikről. A keleti mediterrán térségben eltöltött időszak csak növelte ezeket az érdeklődéseket időben és térben.

Másodszor, ott volt az a közvetlen helyzet, amelynek során Nyugat-Afrikában találtam magam. Az események Ghánában gyorsan haladtak abban az időszakban, amikor először voltam ott, és a Kongresszus Néppárt, amelybe Birifu körzetben én is beiratkoztam, jó úton haladt a hatalom felé. Ugyanakkor nemcsak a helyi törzs és a nemzeti politika közötti kapcsolatok érintettek meg, hanem a korábbi kapcsolatok a távolsági kereskedelemmel, az iszlámmal és a szomszédos államokkal. Ezek voltak azok a történelmi témák, amelyekről írtam, amikor visszatértem, és ezeket a témákat tágabb összefüggésben folytattam, amikor arra kérdeztem rá, mire gondolnak a szakírók, amikor az feudális kifejezést használják az afrikai államok leírására. Miben hasonlítanak és miben különböznek a ghánai államok, illetve a helyi közösségek Európában, Ázsiában és a Közel-Keleten, amelyekkel igen gyakran összehasonlították vagy szembe állították őket? Hogyan lehet a legjobban megérteni egy olasz Abruzzók-beli falu és egy Észak-Ghána-i település közötti különbségeket? Mi okozta azt az elgondolást, hogy olyan melléknevek, mint *törzsi*, *primitív*, *vad* az egyik kultúra számára megfelelő, a másik számára viszont nem? Tehát nem volt jobb megoldás, mint egy sor nyers bináris oppozíció a hasonlóság és a különbség érzékeltetésére?

Harmadszor, a harmadik világgal és más kultúrákkal kapcsolatos érdeklődésemet ösztönözték azok a személyes, politikai és társadalmi érintkezéseim, amelyekre Afrikában és Európában a második világháború alatt és azt követően sor került. Hogyan szerezhetünk szélesebb körű ismereteket ezekről a másféle társadalmakról a saját magunk helyzetének megismerése érdekében? Hogyan tudnánk a történelmi, szociológiai és humanisztikus tanulmányokat általában univerzálisztikusabb alapokkal, kevésbé Európa-központú keretekkel megteremteni?”²⁰

Egy másik, ugyancsak a nemzetközi tudományosság körében gyakorta felbukkanó (és még japánra és törökre is lefordított) elemzés (*The Domestication of the Savage Mind*)²¹ abból indul ki, hogy az emberi társadalmak gondolkodásmódjában meglévő különbségek, illetve a velük kapcsolatos kurrens elméletek és nézetek zömükben a „fejlett” és a „primitív”, a „nyitott” és a „zárt”, illetve a „házasított” és a „vad”, vagyis a „mi-ők” megkülönböztetésre épülnek. Goody viszont azt állítja, hogy ez a fajta megközelítés megakadályoz minden komoly vitát, felvetést az emberi kultúrák kognitív folyamatait illetően, s kizár bármely megfelelő magyarázatot a „hagyományos” társadalmakban bekövetkező azon változások tekintetében, amelyek a körülöttünk lévő világban zajlanak. Ebben a könyvében a szerző arra törekszik tehát, hogy kielégítőbb magyarázat kereteit teremtsen meg, amikor a kommunikációs eszközök változásai által a mentalitásokban meglévő jelentős különbségekre és különösen az írásbeliség fejlődésében bekövetkező váltások sorára mutat rá. Goody érvelése újabb afrikai terepmunkájára és a Közel-Kelet régi társadalmával kapcsolatos igen gazdag forrásanyag tanulmányozására épül.

Goodynak egy ugyancsak sajátos tematikát megragadó (és több nyelven is közzétett) műve a főzéssel, a konyhával és a mögötte rejlő osztályhelyzettel néz szembe (*Cooking*,

²⁰ Goody: *Production and Reproduction*, IX.

²¹ Goody, Jack: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977. 179.

Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology).²² A kötetben tárgyalt központi kérdés az, hogy miért nem alakult ki differenciált „*haute cuisine*” (kifinomult konyha) Afrikában, mint ahogyan a világ más részein is. Majd ezt a legfontosabb eurázsiai társadalmak kulináris gyakorlatairól szóló felmérés követi az ókori Egyiptomról, a császári Rómáról, a középkori kínaiakról, a korai európai korszakról, amelyben bemutatja az élelmiszerek elkészítésében és fogyasztásában mutatkozó különbségeket az ezekben a társadalmakban kialakult társadalmi-gazdasági struktúrák különbségéből, különösen a termelési és kommunikációs technikákból kiindulva. Az „ipari élelmiszerek” világszintű elterjedésének és a harmadik világ társadalmaira gyakorolt hatásának vizsgálatában arra a következtetésre jut, hogy az utóbbiak képesek ellenállni a nyugati kulturális hegemoniának mind az élelmiszeripar, mind a már létező társadalmi-gazdasági struktúrák tekintetében.

Bár társadalomantropológiai, de kevésbé etnológiai jellegű (Európán kívüli archaikus társadalmakat érintő) műveiben Goody az európai társadalom- és művelődéstörténeti témákra összpontosít. Ezek egyike az európai (keresztény) család és házasság történetét dolgozza fel (*The Development of the Family and Marriage in Europe*),²³ kitekintve a Közel-Keletre és Észak-Afrikára, az egyház szerepére fókuszálva. Feldolgozza azonban az általa többszörösen is körbejárt kérdéskört a preindusztriális Eurázsia keleti, ókori és primitív társadalmi képződményeit szemügyre véve is (*The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia (Studies in Literacy, the Family, Culture and the State)*).²⁴ Ehhez a témakörhöz tért vissza egy újabb összefoglalással az új évezred első évében (*The European Family: An Historico-anthropological Essay*),²⁵ s az európai család történetét foglalta össze az antikvitástól napjainkig. Mellesleg ennek a témakörnek a feldolgozása is egy társszerzővel írott korai íráshoz (*Bridewealth and Dowry in Africa and Eurasia*)²⁶ nyúlik vissza, amelyben a menyasszonyváltás és hozomány számos helyi változatának a feltárására és összevetésére került sor.

Az 1983-ban és 1990-ben megjelent kötetek természetesen a nyugati és keleti házassági modell különbségeire fókuszálnak. A szerző felhívja a figyelmet azokra a sajátosságokra, amelyek a latin kereszténység hatására keletkeztek családon, illetve háztartáson belül és kívül, számba véve a vallásosságnak a mindennapi életben megjelenő sajátos megnyilvánulásait is. De részletesen foglalkozik például a nők sajátos családon belüli tulajdonlásainak kérdéskörével és annak az európaiaktól jelentősen eltérő afrikai és ázsiai formáival. A transzcendentalizmust ezúttal is, mint minden más témában, a tudományos kutatás legfőbb akadályaként értékeli, s a nyugati rokonsági rendszert és házassági modellt nem hajlandó európai csodának tekinteni.

Egy további Európa-közelben maradó mű az, amelyik a virágkultúra művelődéstörténetét tárja fel, bár az ókori Egyiptomból kiindulva. E könyv, amint az ismertetésekben is olvasható, nemcsak a kulturális antropológia szakemberei, hanem a virágszimbolika iránt érdeklődő széles közönség számára is élvezetes olvasmányt jelent (*The Culture of Flowers*).²⁷

²² Goody, Jack: *Cooking, Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology*. Cambridge, 1982.

²³ Goody, Jack: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, 1983. 308.

²⁴ Goody, Jack: *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia (Studies in Literacy, the Family, Culture and the State)*. Cambridge, 1990.

²⁵ Goody, Jack: *The European Family: An Historico-anthropological Essay*. Oxford–Malden, Mass., 2000.

²⁶ Goody, Jack: *Bridewealth and Dowry in Africa and Eurasia*. Cambridge, 1973. 169.

²⁷ Goody, Jack: *The Culture of Flowers*. Cambridge, 1993. 462.

Egy újabb könyvében (*The East in the West*²⁸) viszont egyik utolsó nagy művének (*The Theft of History*²⁹) a problematikáját előlegezi. A Kelet nyugati szemszögből való szemrevételezésének, számbavételének, értelmezésének, megítélésének statikus, hátramaradt sarokpontjait igyekszik kimozdítani a helyéből. Például rámutat arra, hogy a gazdasági fejlődés nyugati szemléletébe, amelyben a kapitalizmus kora kerül előtérbe, például nem fér bele, hogy a kereskedelem területén nem sok különbség van Kelet és Nyugat között.

Goody tehát igyekezett megcáfolni a modern társadalomelmélet megalapítói által vallott megállapítást, miszerint a Nyugat gazdasági felemelkedését a racionalitás olyan egyedülálló típusának tulajdoníthatjuk, amely hiányzik az Ázsiában vagy másutt létező, kevésbé szerencsés társadalmakból. Először kimutatja, hogy Európa megkülönböztetett képessége vagy nem létezik, vagy legalábbis eltúlzott az értékelése. Másrészt rámutat arra, hogy a nyugati iparhoz való alkalmazkodás üteme Japán, Kína és India technikái esetében gyorsabbak voltak, mint amennyire például az olasz reneszánsz elterjedt Északnyugat-Európában. Megállapítja, hogy az Európa-központúság elhomályosítja szemünkben Ázsia jelenlegi gazdasági teljesítményeit és lehetőségeit, miközben vakvágányra vezeti a nyugati történelemszemléletet. Ésszerűbb lenne tehát Euráziát egyetlen entitásnak tekinteni, legalábbis a bronzkor óta, amelynek során és azt követően az egyes régiók előtérbe kerülése jelentősen ingadozott. (Afrikát nem tárgyalja Goody e téma kapcsán.)

Európai problematikát feltáró művek sora következik ezután. Egyikükben (*Representations and Contradictions: Ambivalence towards Images, Theatre, Fictions, Relics and Sexuality*³⁰) a szerző annak feltárására vállalkozik, hogy kimutassa a reprezentációk egyenlőtlen eloszlását az emberi társadalmakban a történelem folyamán (például a figurális ábrázolás és a világi irodalom visszaesése Róma bukása és a reneszánsz között, a színház visszaszorulása a reformáció idején, a szexuális szokások nyilvánosságának változó helyzete stb.). Amint kritikusai állítják, Jack Goody olyan gondolkodó, aki élvezi megdönteni a tiszta leegyszerűsítéseket és a merev előítéleteket.

Egy másik, Európából főleg Ázsiára kitekintő monográfiájában (*Food and Love: A Cultural History of East and West*³¹) ismét a Nyugat és a Kelet közötti történelmi megkülönböztetés kritikusaként lép előtérbe. Az élelmiszer és a szerelem területén sorakoztatja fel érveit. A romantikus szerelem fejlődése, a nemzeti és regionális konyhák fejlődése, a kínai élelmiszerek globalizálódása, az egyes élelmiszerek és italok különféle tabujainak története, az európai család egyedisége – ezek azok a témák, amelyek fejtegetése során a tudós könnyedén lép be Európába, Ázsiába és helyenként Afrikába. Jellemző módon például lerántja a leplet a trubadúrköltészetről, amelyet kritikusai visszamenőleg romantikusnak neveznek, jöllehet azokban a szerelem igen elvontan, mind fizikai, mind társadalmi értelemben igen tág, mi több, túl általános formában jelenik meg.

Egy a kritikusai által ugyancsak fontosnak ítélt munkában (*Capitalism and Modernity: the Great Debate*³²) szerzőnk azt vizsgálja, mikor és hogyan kezdett növekedni, majd a világ mellett elhaladni Európában és angol Amerikában a gazdaság. Elfogadja, hogy a gazdasági és technikai haladás az ipari, illetve a polgári forradalommal következett be, de ebből nem

²⁸ Goody, Jack: *The East in the West*. Cambridge, 1996. 295.

²⁹ Goody, Jack: *The Theft of History*. Cambridge, 2006. 342.

³⁰ Goody, Jack: *Representations and Contradictions: Ambivalence towards Images, Theatre, Fictions, Relics and Sexuality*. Oxford, 1997. 293.

³¹ Goody, Jack: *Food and Love: A Cultural History of East and West*. London – New York, 1998. 305.

³² Goody, Jack: *Capitalism and Modernity: the Great Debate*. Cambridge–Malden, Mass, 2004. 200.

zárható ki az ezeken a folyamatokon kívül eső eurázsiai kereskedelem és gyártási tevékenység sem.

Goody egyik utolsó művében (*Renaissances: The One or the Many?*³³), amelyet már közel kilencven évesen írt, szintén az európai történelem és művelődéstörténet egy fontos korszakát és jelenségcsoportját veszi célba, amikor a reneszánszsal kapcsolatban az eurocentrizmust veti fel, és e nagy jelentőségű kort ismét csak más megvilágításba helyezi. Kritikusai szerint igen merészen, hiszen Toynbee után a történeti tudományok területén ezzel a témakörrel Goody előtt senki sem kísérletezett átfogó értelemben.

A brit tudós persze vissza-visszatér Afrikához. Ezúttal – mondhatni, megirigyelve a német születésű amerikai tudománytörténész, George Stocking (1928–2013) gazdag életművét, aki mintegy húsz terjedelmes kötetben tárta fel a kulturális és társadalomantropológia (és persze a mögöttesében rejtező néprajz és etnológia) napjainkra ezerfelé ágazó történeti jelenségbokrának kezdeteit, múltját és közelmúltját (bár utolsó kötetében mintegy az önelpusztításra tesz kísérletet, lásd: *Glimpses into My Own Black Box. An Exercise in Self-Deconstruction*³⁴ – a brit afrikanisztika történetét foglalja össze (*The Expansive Moment: The Rise of Social Anthropology in Britain and Africa, 1918–1970*³⁵). Egy másik kötetben is Afrika a főszereplő, amely egykori érdeklődési körét, az írásbeliség témáját fejtegeti ismét (*The Power of the Written Tradition*³⁶). Sajátos módon nem utal Jan Vansina alaptételére, amely szerint ott, ahol az írás uralkodóvá válik, a szóbeliségben megőrzött hagyomány összetöredezik és elvész. Pedig ez igazolhatja azt, amit Goody állít, hiszen e könyvében többek között azt mutatja be, hogy az általa egykor vizsgált LaDaaga ghánai törzsnél a *Bagre* mítosz lejegyzését követően hogyan került az írásbeliség „uralmába”, miként lesz immár nem a szóbeliség, hanem az írott forma az oktatás (továbbadás?) alapja.

A brit tudós egy másik késői munkájában (*Myth, Ritual and the Oral*³⁷) még egyszer visszatér pályafutása korábbi korszakának témaköréhez. Részben újragondolva, részben régi írásait felhasználva próbálja a mítosz, a rítus és a szóbeliség újraértelmezésével (nem kis mértékben egykori ghánai terepmunkája adalékaira támaszkodva) muníciót adni leendő kutatóknak mind a strukturalista, mint pedig a funkcionalista értelmezés kritikájához, mégpedig a változatosság, a képzelet, a tudományos kreativitás, a módszertani újítás és elemzési sokoldalúság jegyében.

Goody legvitatottabb műve (persze különösen a mai történelmi politikai folyamatok és válsághelyzet tükrében válik azzá) az iszlám európai jelenlétével foglalkozó könyve (*Islam in Europe*³⁸). Ebben ugyanis (talán túlzottan is) a toleránsak táborát erősíti, globális történelmi és tudományos látásmódja motiválja a mindennapokon felemelkedő ítéletét. Szerinte ugyanis az iszlám központi szerepet játszott az európai történelemben. Az emberek, a kultúra és a vallás keletről nyugatra történő mozgásának feltárását követően az Iszlám és Európa között érzékelt ellenállás lebontásához igyekszik hozzájárulni, és bemutatni, hogy az iszlám Európa múltjának és jelenének része. A vallási hadviselés és a kényszerű migráció történelmi erőterében vizsgálja a törvényes erőszak, az etnikai tisztogatás és a terrorizmus problémáját is.

³³ Goody, Jack: *Renaissances: The One or the Many*. Cambridge, 2010. 322.

³⁴ Stocking, George: *Glimpses into My Own Black Box. An Exercise in Self-Deconstruction*, Madison, 2010. 232.

³⁵ Goody, Jack: *The Expansive Moment: The Rise of Social Anthropology in Britain and Africa, 1918–1970*. Cambridge, 1995. 235.

³⁶ Goody, Jack: *The Power of the Written Tradition*. Washington–London, 2000. 192.

³⁷ Goody, Jack: *Myth, Ritual and the Oral*. Cambridge, 2010. 180.

³⁸ Goody, Jack: *Islam in Europe*. Cambridge, 2004. 178.

Összehasonlító perspektívája fontos és megvilágosító elemzést nyújt az aktuális politikai problémákról és konfliktusokról. Nyomon követi az iszlám három útját Európába, az arabot az észak-afrikai, spanyol és mediterrán Európán keresztül; a törököt Görögországon és a Balkánon keresztül, a mongolt pedig Dél-Oroszországon keresztül Lengyelországba és Litvániaiba. Minden egyes bevándorlási hullám a népesség és a kultúra vonatkozásában vált jelentékeny tényezővé. Ez azonban nem pusztán katonai hatást hozott: különösen Spanyolországban, de másutt is jelentős mértékben módosította a kultúrát. Ma (vagyis a könyv elkészülése idején) tizenegy millió bevándorlóról tudott a statisztika, nem beszélve azokról a további milliókról, akiknek Boszniában, Albániában és Törökországban történő esetleges beilleszkedésére is sor kerülhet, állítja a kötet szerzője.

Jack Goody késői, mindemellett elméleti-ideológiai megközelítési módját, a világtörténelem víziójának megalkotását tekintve legfontosabb műve (*The Theft of History*³⁹) végleg le kívánja bontani az emberiség múltjának vizsgálatát és értelmezését tekintetében az eurocentrikus világlátást. Azt igyekszik bizonyítani, hogy mind a Kelet, mind Afrika a világtörténelem teljes értékű része, jóllehet Európa valójában „ellopta” e világrészek népei elől a világtörténelmet, vagyis más kultúrák eredményeit, mint a demokráciát, a kapitalizmust, az individualizmust és a szeretetet, illetve a romantikus szerelmet. Amint írja: „A »történelem ellopása« cím a történelemnek a Nyugat általi kisajátítására utal. Azaz a múltat annak függvényében szemléltették és mutatták be, hogy éppen mi történt az Európa- vagy gyakran csak a Nyugat-Európa-tartományú skálán, így aztán ez a világ többi része fölébe kerekedett. Ez a kontinens az, állítják sokan, amelyik feltalált egy sor értékekkel megrakott intézményt: 'demokrácia', '(világ) kereskedelmi (tevékenység)', szabadság, individualizmus. Jóllehet, ezek az intézmények az emberi társadalmak sokkal szélesebb körében is megtalálhatók. Azt állítom, hogy ez érvényes bizonyos érzelmekre is, mint a szerelem (romantikus szerelem), amely láthatóan Európában csak a 12. században bukkan fel, és hatja át a nyugat modernizációját (lásd például a városi családot).”⁴⁰

A történelem ellopása kapcsán részletesen tárgyalja a teoretikusok munkásságát, többek között Marxot, Weber-t és Norbert Eliast vagy a kritikusok által megcsodált nyugati történetészeket, mint Fernand Braudelt, Moses Finlayt vagy Perry Andersont. Goody új, összehasonlító módszert javasol a kultúrák közötti hasonlóságok és különbségek elemzéséhez, amely kifinomultabb alapot nyújt a különböző történelmi eredmények értékeléséhez, és helyettesíti az egyoldalú keleti és nyugati különbségtételeket.

Afrika kapcsán egyébként saját egykori ghánai terepmunkája alapján jegyzi meg a következőket: „Miután több évet töltöttem el afrikai 'törzseknél', ahogy egy könnyen értelmezhető ghánai királyság körében is, kérdésessé vált számomra egy sor állítás, miszerint az európaiak »találták volna fel« a kormányzás formáit (mármint a demokráciát), a rokonsági kapcsolatok formáit (a nukleáris családot), a csere formáit (a piacot) vagy a jogszolgáltatás formáit, hiszen azok embrionális formában legalábbis széles körben jelen vannak máshol is.”⁴¹

Mi most csak a Goody által felsorolt és a mi mentalitásunkban európai „találmánynak” tekintett kategóriákra szeretnénk reflektálni – mégpedig afrikai oldalról, a brit tudós állításait alátámasztandó.

Ami a *demokráciát* illeti, e fogalom valóban nem létezik a hagyományos Afrikában. Törzsi formációk egész sorát említhetjük azonban, amelyek nem fulladtak gyilkolásokkal telt

³⁹ Goody: *The Theft of History*, id. mű.

⁴⁰ Goody: *The Theft of History*, 1.

⁴¹ Goody: *The Theft of History*, 2.

autokratikus despotizmusba, hanem létjogosultságot kapott egyfajta „törzsi polgáriság”, az életet demokratikusnak mondható viszonyok jellemezték (napjainkra könyvek sora foglalkozik a hagyományos afrikai társadalmak napi életgyakorlatában szerepet játszó moralitással). Nem beszélve a kisebb közösségekről, ahol az erősen szabályozott formák között létező ember méltósággal élheti életét. A közösségi irányítás/kormányzás mellé (a törzsi uralkodók mindennapjait egyébként igen sok előírás, vallási-közösségi szempontú kötöttség terhelte) még felsorakoztathatjuk a rokonsági rendszer gazdag és erőteljesen érvényesülő hálózatát is, amely ugyancsak a méltóságteljes (mondhatni, demokratikus) életviszonyok megteremtését tette lehetővé. Éppen ez a rendszer volt a földtulajdon alapú feudalizmus afrikai kialakulásának egyik fő akadályja.

A helyi és távolsági *kereskedelem* (*mercantile*) létét már egy 1963-ban megjelent igen nagy terjedelmű és számos afrikai népre kiterjedő tanulmánykötet jelzi.⁴² De idézhetjük Eric R. Wolf kötetéből⁴³ is a következő sorokat, amelyek a már sokkal korábban (például Leo Frobenius által is) feszegetett távolsági és akár az ókortól nyomon követhető (a Szaharán keresztül vezető) észak- és nyugat-afrikai kereskedelem gazdag nyomait tárják fel (ez teljességében visszaigazolja mindazt, amit a Nyugat-Afrika belsejébe elsőként behatoló és napjainkig kultikus tisztelettel körülvett angol utazó, Mungo Park tárt fel könyvében⁴⁴ a kontinens e szegletét behálózó rövid és hosszú távú kereskedelemről): „A Nyugat-Szaharán át Marokkóba és Algériába vezető kereskedelmi útvonalak elsősorban a mande nyelvet beszélő diula (gyula) kereskedőnép ellenőrzése alatt álltak a Djennétől [...] egészen az erdő övezet szélén fekvő Berghóig. [...] A Tunéziába és Líbiába vezető, keletebbre eső kereskedelmi útvonalak a hauszák kereskedelmi hálózatához csatlakoztak – ők az észak-nigériai Kano városától és más hausza városoktól dél felé, az erdei övezet irányába cserélték tovább az árukat...”⁴⁵

Ahogy a demokratizmus, úgy az *államalapítás*, illetve az *élhető társadalom* (*human or humanistic society*) afrikai létezése is széles körben bizonyított, elemzett, gazdagon körbejárt témakör ma már. Igen nagyszámú kisebb-nagyobb fejedelemségről vannak ismereteink az első évezred végétől kezdve. Talán a legérdekesebb a legelső: a vélhetően szoninkék által a 800-as években létrehozott ősi ghánai (*ghanata*, Wolfnál *Aukar*) állam, amelynek késői túléléséről egy szenegáli kutató, Abdoulaye Bathily – eredményeit tekintve a nemzetközi szakirodalomban mindmáig nem eléggé ismert – könyve tudósít.⁴⁶ A *jogszolgáltatást* illetően a nyugat-afrikai birodalmak (lásd például a ghánai hagyományos Asanti királyságot vagy a ruandai tutszi arisztokrácia által fenntartott korai államot) helyenként szinte nyugati módra kidolgozott, bonyolult jogrendszereiről gazdag szakirodalom áll napjainkra rendelkezésre.⁴⁷

Kapitalizmus (feudalizmushoz hasonlóan) nem alakult ki Afrikában a prekoloniális korban (ez Goody munkásságában folyamatosan jelenlévő megállapítás, de e tekintetben

⁴² Bohannon, Paul – Dalton, George (ed.): *Markets in Africa*. Evanston, 1965. 762.

⁴³ Wolf, Eric P.: *Europe and the People Without History*. Berkeley – Los Angeles – London, 1990. 503. (magyarul: *Európa és a történelem nélküli népek*. Ford. Makai György. 1995. Budapest, 498.)

⁴⁴ Park, Mungo: *Travels in the Interior Districts: Performed under the Direction and Patronage of the African Association, in the years, 1795, 1796 and 1797 by Mungo Park, surgeon*. London, 1799. 372.

⁴⁵ Park, Mungo: *Park utazása Afrika belső tartományaiban*. In: Kiss János (szerk.): *Nevezetes utazások Tárháza – I. köt. Park utazása Afrikába*’ belső tartományaiban, Bourbon’, Frantzia, ’s Javan’ szigeteiről és Dahom-Országáról szóló némely tudósításokkal együtt. Pest, 1816. 53–54.

⁴⁶ Bathily, Abdoulaye: *Les portes de l’or. Le royaume de Galam (VIIIe – XVIIIe siècle)*. Paris, 1989.

⁴⁷ Rattray, Robert Sutherland: *Ashanti Law and Constitution*. Oxford, 1929. 420.; Kagame, Alexis: *Le code des institutions politiques de Rwanda précolonial*. Bruxelles, 1952. 136. (Series Mémoires)

honfitársunk, Ecsedy Csaba dolgozatait⁴⁸ is újra említenünk kell). Ugyanakkor a kereskedelmi igényeknek megfelelően létezett pénz: lásd többek között a kauri csiga monetáris szerepét, vagy még inkább a ghánai asanti államban az aranyport, illetve a mérésére használt és közmondásokat jelképező réz (a királyi udvar esetében arany) miniatűr szobrocskákat.

A *szabadság és individualizmus* kérdésében két példát említhetünk saját kutatásaink területéről: Szinte minden törzsi királyságban az uralkodóházban vagy a jelentősebb nemesi családokban énekmondó/történetmondó (*griot* Nyugat-Afrikában vagy *imbongi*/dicsérő-énekes a dél-afrikai zuluknál stb.) kapott helyet, azonban ők nemcsak a múlt idézői, hanem afféle politikai tanácsadók is voltak, jogukban áll(t) szükség esetén kritikát gyakorolni. Másrészt érdemes fellapozni az úgynevezett önálló személyiség létrejötte és kibontakozása témakörben Torday Emil műveit, például a gyűjtései idején uralkodó, felvilágosodott szellemű kuba királyról.⁴⁹

A *romantikus szerelem* kérdése ugyancsak saját kutatásaink területére vezet. Publikáltam már egy terjedelmes tanulmányt,⁵⁰ amelyben az afrikai szerelem, erotika és obszcenitás kérdését vizsgálom, egyetértve a világhírű brit tudóssal, Sir E. E. Evans-Pritcharddal, aki szerint Afrikában nincs obszcenitás, az európai fül számára illetlen szavak az afrikaiak számára rituális kötöttségűek.⁵¹ Az individuális szerelmi kifejezésnek viszont számos példáját találtam már a korai (19. század végi gyűjtésekben is mind a női, mind a férfi költészetben. Egy azóta fellelt és az etiópiai galla (ma inkább: oromonak nevezett) törzstől származó dal szövegét illeszttem most ide példaként (hihetetlen párhuzam, ez a költői kép avagy metafora – lábtörlőd lennék – egy József Attila versben is felbukkan):

„HA ÉN EGY ÖKÖR LENNÉK: Az énekes arra vágyik, bőrköpeny legyen belőle, hogy szíve választottja magán viselje őt. – Ha én egy ökör lehetnék // Egy ökör, egy szép ökör, // Szép, de makacs, // A kereskedő megvenne engem, // Megvenne és leölné engem, // Lenyúzná a bőromet, // Elvinne a vásárba engem, // Egy arra járó nő alkudna rám, // Egy szép leány megvásárolna engem, // Illatos parfümöt szórna rám, // Köré tekerve tölteném az éjszakát, // Köré tekerve tölteném a délutánt, // Férje mondaná: Ez egy halott (bőr), // De enyém lenne a szerelmem.”⁵²

Engedtessek meg itt, hogy saját egykori tanulmányomból idézzem a következő sorokat, hiszen abban éppen arra kívánok a hazai és főleg a nemzetközi folklorisztikában élő hiedelmekkel szemben érveket és adatokat felsorakoztatni, ami az előbbi versidézetnek is célja: „A hagyományos afrikai szerelmi líra (illetőleg a hagyományos afrikai közösségekben egykor és ma élő személyes szerelmi érzések) létezésének bizonyításában a szövegfilológusnak is jelentős szerepet szánhatunk: feladata az elmúlt kétszáz év különféle ismert vagy helyi alkalmi kiadványait végigbogarászni és minden témájába vágó adalékot összegyűjtenie. Hiszen csak az adatok sokasága teszi lehetővé annak igazolását, hogy a hagyományos szerelmi líra régebbi korszakokból fennmaradt példaanyagának vékonyan csordogáló patakja nem az

⁴⁸ Ecsedy Csaba: *Földtulajdon és államszervezet Fekete Afrikában*. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, 1982. 589–712.

⁴⁹ Torday, Emil – Joyce, Thomas Athol: *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo*. Bruxelles, 1911. 290. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3. Vol. 2/1.)

⁵⁰ Biernaczky Szilárd: „Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...” (Szerelm, erotika, obszcenitás – hagyományos afrikai költői műfajok). *Néprajzi látóhatár*, 16. évf. (2007) 1–2. sz. 167–210.

⁵¹ Evans-Pritchard, E. E.: *Some Collective Expressions of Obscenity in Africa*. *Anthropos*, (1929) 311–331.

⁵² Cerulli, Ernesto: *Folk-Literature of the Galla of Southern Abyssinia*. Cambridge, Mass., 1922. 228. (Varia Africana III)

archaikus afrikai társadalmi közösségek primitívségéből, rosszízű antropológiai megfigyelésekből kikövetkeztetett emocionális/lelki szegénységéből (egyszóval barbárságából) fakad, hanem egyszerűen a folklórgyűjtői figyelem megosztottságának és elégtelenségének, a tudatos, teljességre törekvő kutatási módszerek hiányának a következménye.”⁵³

Goody utolsó késői műve (*The Eurasian Miracle*⁵⁴) lényegében főművének (*The Theft of History*⁵⁵) egyfajta továbbgondolása. A hosszú távú európai dominancia eszméje az emberi kultúra és a társadalom legtöbb evolúciós elméletére jellemző a 19. században. Általában úgy vélték, hogy az ókortól a feudalizmuson át a kapitalizmusig természetes előrehaladásra került sor, amely máshol nem következhetett be. Ma sokan még mindig úgy gondolják, hogy ez a haladás egy olyan európai csoda része, amely a Nyugat globális fölényét támasztja alá. A brit tudós ebben a hatyúdalában szisztematikusan bontja le ezt a világnézeti látásmódot. Azt állítja, hogy nem európai csodáról, hanem eurázsiai csodáról volt szó, amely a bronzkori városi forradalomhoz vezetett, ez pedig jóval megelőzte Európát, miközben áthatotta a Közel-Keletet, Indiát és Kínát az írás adoptálása által. Ennek következményeként hosszan tartó információcserét találunk Kelet és Nyugat között, az egyik dominanciája követi a másikat. Vagyis inkább váltakozásról, mint egyoldalú dominanciáról beszélhetünk. Az európai reneszánsz idején történt olyan intézkedés, amely a folyamatos növekedéshez, különösen a tanulás szekularizációjához vezetett, de úgy tűnik, a nyugati felsőbbség ideje véget fog érni, és meg fogjuk tapasztalni az újabb váltakozást a Kelet javára.

Friss felfedezésünk, hogy Goody kilencvenhárom évesen (versenyre kelve Arturo Toscaninivel, aki ugyanilyen idősen végigvezényelt kotta nélkül egy hat órás Wagner-operát) mintegy búcsúzóul letett az asztalra még egy jeles munkát. A *Metals, Culture and Capitalism*⁵⁶ című kötet ezúttal is sajátos, újszerű fénytörésben igyekszik megvilágítani az emberi művelődés útját. Nem feledkezve meg a kezdetekről (bronzkor, korai és későbbi vaskor) a prehisztorikus időktől egészen a korai kapitalizmusig, mintegy a 19. század közepéig pásztázza végig a történelmet: mit hozott az emberiség történetébe a fémek felfedezése, a fokról fokra kiépülő bányászat, illetve a fémek feldolgozása, az egész ókori és középkori világot átható fémkereskedelem, a mind gazdagabban megismert fémek szerepe a mindennapok (polgári felhasználás) és a történelem (lásd háborúk) tekintetében.

*

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, Jack Goody igen nagy terjedelmű, tematikailag rendkívül széles körű életművet hagyott maga után, amely minden bizonnyal hosszú távon befolyásolni fogja a különféle társadalomtudományi szakterületeket. Újszerű szemléleti törekvései – ugyancsak vélhetően – erőteljes nyomokat hagynak majd a későbbiek során, mi több, valószínűleg változásokat hoznak majd mindennapi társadalom- és történelemszemléletünkben is.

Nem kétséges, gondolkodásmódjára hatást gyakorolt a marxi filozófia (is), bár tegyük hozzá, abban az értelemben, amely tekintetben soha el nem avulhat az emberi egyenlőtlenségekkel való szembenézés fontossága. Másrészt a minden kritikusa által folyamatosan emlegetett materializmusát hangsúlyozhatjuk, amelynek sarokköve a gazdaságnak a társadalmak életében betöltött kiemelkedő fontossága. Egy az újmarxizmus problematikáját elemző

⁵³ Biernaczky: „Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...”, 197.

⁵⁴ Goody, Jack: *The Eurasian Miracle*. Cambridge, 2010. 159.

⁵⁵ Goody: *The Theft of History*, id. mű.

⁵⁶ Goody, Jack: *Metals, Culture and Capitalism. An Essay on the Origins of the Modern World*. Cambridge, 2012. 349.

kutató szerint Goody történelemszemléletének alapja Gordon Childe azon materialista tézise volt, miszerint a tízezer éve lezajlott neolitikus, vagyis mezőgazdasági forradalomban Afrika még részt vett, az ötezer éve lezajlott városi forradalomban azonban már nem. Ehhez pedig Morgan szolgáltatott alapot, amikor az irokéz indiánok és az ókori mediterrán kultúrák között párhuzamot vont a társadalomfejlődés tekintetében (*Az ősi társadalom*⁵⁷).

Hadd idézzük itt magát Goodyt: „A racionalitás új formáját feltaláló európaiak ideálja vagy inkább a társadalmi változás maga a 19. században keletkezett időleges felsőbbrendűségük produktuma volt, olyan kísérlet, amely magyarázatot ad arra, mások miért nem érték el azt, amit ők elértek. Mindemellett a feltalálás nem idegen az emberi elmétől, azonban mégsem maga a racionális gondolkodásmód. Ezek az emberi létezés útján bukkannak fel különféle formákban, különböző időkben és különféle vegyületekben [...] a legkorábbi, statikus, 'primitív', nem racionális társadalom gondolatát számos szociológus és történész vallotta, beleértve Marxot és Weber, de az meglehetősen idegen tőlünk, akik 'résztvevő megfigyelőként' tartózkodtunk ezeknek a népeknek a körében.”⁵⁸

Ebből az idézetből is láthatjuk, hogy az előbbi megjegyzéseink mellett is Goody társadalomszemlélete távol áll az általa megidézett tudósokétól, amit a jeles brit tudós műveinek újabb és újabb elemzései egyfolytában kiemelnek. Éppen ezért sem nevezném Goodyt pusztán csak társadalomantropológusnak, hanem egy sokkal általánosabb és globálisabb fogalom jegyében a történeti antropológia (vagy inkább az *antropológiai társadalom- és történettudomány?*) képviselőjének, akinek munkásságában az Európára reflektáló etnográfia, az Európán kívüli népekre irányuló etnológia és a mindenkoron kontextusokra kiélezett kulturális antropológia, valamint a szociológia (társadalom- és vallástörténet, illetve főleg társadalomelmélet), valamint a történettudomány (művelődéstörténet, írástörténet, sőt őstörténetre reflektáló régészet) egyképpen mindig fontos szerepet töltött be és folyamatosan jelen volt. Brit kritikusai olyan karizmatikus tudósnek nevezik, aki afrikanistaként indul, de később „világtörténésszé” válik rendkívül tág horizontú kutatói tevékenysége, későbbi életkorszakában született könyvei, elemzései következtében. Kétségtelen tehát, hogy benne a „világtudományosság” egy immár megkerülhetetlen sarokkövét láthatjuk.

*

Aligha fejezhetnénk be méltóbban írásunkat, mint azzal, hogy elmondjuk, Goody *ember* volt (kollégái, barátai, kritikusai manapság *big man*ként emlegetik). Nemcsak tudománya jeles képviselőivel, hanem bárkivel, aki érdeklődő volt, kapcsolatot tartott. Nemes lelkű személyiségnek számított, aki (erre is jutott ideje) postafordultával válaszolt a hozzá intézett levelekre (jó sokáig csak papíron!). Ha pedig a könyveit kérték, elküldte azokat számolatlanul. 2016. július 2-án (lásd a dokumentációját az interneten) emléknapot tartottak *szűkebb hazájában*, a Cambridge-i Saint John College-ben, ahol barátok, kollégák és *nagyok* méltatták – a végső búcsú jegyében – a világ-tudományosság eme kiemelkedően nagy alakjának életútját és életművét.

⁵⁷ Morgan, Lewis H.: *Az ősi társadalom*. Budapest, 1961.

⁵⁸ Pallares-Burke, M. L.: Jack Goody (interview, Cambridge, October and November, 1997), in: Idem: *The New History: Confessions and Conversations*, Cambridge – Oxford – Boston, 2002, 7-30.

Vidéki életvilágok, törésvonalak, területi különbségek

Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Szerk. Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Ger-gely Krisztián – Ö. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 372 oldal

Ahogy azt a sorozatnak szánt kezdeményezés szerkesztői is vallják: a vidék és a vidéki társadalom történeti narratívája éppúgy, mint jelenkorunk közvéleményében elfoglalt helyzete, marginális pozíciót tölt be. A szakirodalomban eddig megjelent, a vidékformáló gazdasági és társadalmi folyamatokat szemléltető, településtipológiát vagy akár többféle statisztikai elemzést nyújtó munkákat figyelembe véve nem véletlenül merült fel bennük az egyes tudományágakat összekapcsoló interdiszciplinaritás gondolata. Habár a szerzők vallottan az 1945 és 1989 közötti periódusra helyeznek kiemelt hangsúlyt, a feudális rendi szerkezet társadalmi rétegződésvizsgálata, a polgári átalakuláshoz vezető út feltárása a vidék néprajzi, történeti, illetve történeti szociológiai kutatásai nélkül aligha képzelhető el. Mára a magyarországi „új vidék” képe jelentősen megváltozott: a paraszti létforma eltűnése mellett a másfajta életlehetőségek köre is beszűkült, és ahogy Kovács Imre fogalmaz: a társadalmi differenciálódás következtében több falu a mélyszegénységet tükröző „falusi underclass” lakóhelyévé vált.¹

A *Vidéktörténet 2* négy blokkban tíz tanulmányt, egy forrásközlést, illetve tizenegy kritikai recenziót tartalmaz, átfogó „diszciplináris ívet” húzó közegbe ágyazva az egyes írásokat. Az alcím üzenete a fenti gondolatok tükrében nem véletlen: az egyéni és kollektív

életpályák lehetőségeit, az egyes életstratégiák alakulását nagyban befolyásolták a térbeliség szabta keretek között adott terület, azaz a lakóhely lokalitása tekintetében, míg a rendelkezésre álló erőforrások vagy éppen az időtényező további történetformáló erővel bír.

A kötet első rovatában három módszertani írás olvasható. Demeter Gábor kvantitatív szemléletű kliometrikus vizsgálata mindenekelőtt a regionális tudomány módszerei recepciójának fontosságát kívánja prezentálni a KSH 1870–1910 közötti népszámlálási eredményeit egységes adatbázisba fogláló projekt (GIS-ta Hungarorum), illetve a többváltozós statisztika felhasználásával. A 28 ábrát és 5 táblázatot felvonultató tanulmány a regionális fejlettségi vizsgálatokhoz 27 demográfiai, egészségügyi, műveltségi és gazdasági indikátort alkalmazva megállapította, hogy a dualizmus idején tapasztalt dinamika kiegyenlítő volt, ami a korszak végére már belső törésvonalakat képezett a Trianon előtti Magyarországon a hasonlósági és fejlettségi mutatókkal lehatárolt régiók között.

A kvantitatív adatfeldolgozás módszertani aspektusa tűnik fel Szalkai Gábornak a közúti forgalomszámlálásokkal foglalkozó dolgozatában is, aki a közlekedésfejlesztés általános kérdésein túl az 1870–1871., az 1874. és az 1894. évi forgalomszámlálások eredményeit fejti ki részletesebben levéltári forrásokra építve, s módszertanilag kitérve azok technikai hátterére (a térinformatikai és programozási felhasználói ismeretek bevonására), illetve fázisaira (előkészítés, elrendelés, lefolytatás) is. A vizsgált korszak fejlődési irányát a szerző a közúti fejlődés

¹ Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. H. n., 2012. 47–48.

hátterbe szorulásában, valamint a vasút, ezzel együtt pedig a centralizált és tervszerűen irányított közlekedésben látja.

Bán Gergely Károly két világháború közötti magyar városhierarchia vizsgálata ugyancsak kvantifikált adatokon nyugszik, s nem minden előzmény nélkül. A *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat 2003-ban összevont számban foglalkozott a városok társadalmával szintén számos definíciót és módszertani eljárást említve.² Beluszky Pál más munkáit is felhasználva Bán több statisztikai forrást is felhasznált, így az 1930. évi helységnévtár mellett gazdasági adattárat, pénzügyi (például adózási) mutatókat, oktatási és más jellegű adatokat. Az általa több időpontban rögzített, 1930-ra fókuszáló Komplex Városhierarchia Adatbázis (KVA) 1634 településsel, azok kapcsán pedig négy főváltozóval, illetve azok átlagával dolgozott. Az utóbbit egészítette ki az úgynevezett további funkcionális elemek (oktatási, közigazgatási, egészségügyi, jogi, gazdasági adatok) feldolgozása nyomán nyert összesített pontérték meghatározásával, további átlagolással, így elnyerve a komplex városhierarchiai mutatót (KVM), amellyel rangsorolás vált lehetővé, összekapcsolva a geográfiát a történettudománnyal.

A *Tanulmány* blokk Szirácsik Éva írásával kezdődik, aki a divényi uradalom gazdálkodását a Zichy hitbizomány első száz évében már feldolgozta 2005-ben publikált művében,³ ezúttal az ezt megelőző, 1660 és 1681 közötti időszakot vizsgálta földrajzi különbségek szerint nyolc település vonatkozásában. Összegzésében a szerző megállapítja, hogy a döntő többségben jobbágygazdák körében jelentős migráció volt tapasztalható,

miközben létszámuk visszaesett. A lokális szinten átlagos nagyságúnak mondható családok és gazdaságok több szempontú elemzését tizenöt ábra szemlélteti, rámutatva a „tartósan megtelepedett és a jövevény gazdák” jellemzése során kimutatható legfontosabb gazdasági és társadalmi folyamatokra.

Mind gazdaság-, mind családtörténeti vonatkozásban jelentős forrásanyagot használt Tompa László, amikor a blokk következő dolgozatában a bicskei Peterdi família 18. századi történetét, gazdálkodási struktúráját követi nyomon. A gazdagság felmérését szolgáló vagyongyarapodás kutatása főként levéltári források bevonásával volt lehetséges, így a Batthyány család több dokumentumát, illetve a bicskei helytartóság, valamint az uradalom iratanyagát is át kellett tanulmányoznia. A szerző esettanulmány megírására törekedett, ám ezzel párhuzamosan a település korabeli demográfiai, etnikai és vallásföldrajzi viszonyait is bemutatja.

Bara Júlia időben továbblép a Károlyi család csongrád-vásárhelyi uradalmi építkezéseit vizsgálva, hiszen gazdagon illusztrált tanulmányában az 1790-es évektől az 1810-es évekig tartó periódust, lényegében a folyamat fénykorát prezentálja, részben korábbi művészettörténeti jellegű, az uradalom építésének, Joseph Bittheusernek a tevékenységét taglaló írására⁴ alapozva. Külön érdemként említhető a különböző levéltári (azon belül tervtári) források összevetése, amelyekből megismerhető az épületek kialakításán túl azok használati funkciója, az építkezés szervezett volta vagy a helyi építészeti tradíciók sajátosságai.

A város és a vidék kontrasztja és a vidékkel kapcsolatos sztereotípiák tűnnek fel

² Vö. például: Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés.” *Magyarország városhálózata a 20. század elején*. *Korall* (2003) 11-12. sz. 199–238.

³ Szirácsik Éva: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében 1687–1787*. Adatok, források és tanulmányok

a Nógrád Megyei Levéltárból 48. Salgótarján, 2005.

⁴ Bara Júlia: *Joseph Bittheuser (1755–1828), a Károlyi család uradalmi építésének tevékenysége Szatmár vármegyében*. In: Orbán János (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben. Marosvásárhely–Kolozsvár*, 2011. 261–277.

Dobszay Tamás reformkori vonatkozású, nemzeti véleményeket összegző írásában, amelynek forrásai között gróf Széchenyi István művei is szerepelnek. A természet okozta kiszolgáltatottság, az ezt fokozó „terhes megkötöttséget” jelentő gazdálkodás, részben az információhiány okozta elmaradottság, az elzártsággal párosuló rossz ellátottság csupán a főbb kritikai érvek a faluban lakás választása ellen, ám e vidékkritika kiterjedt a kisvárosokra is. A reformkor programadója szerint Pest–Budán kívüli települések nem is tekinthetők igazán városnak leginkább a megújulni képtelen, örökké változatlan, valamint e helységek kiterjedt kapcsolati hálójával nem rendelkező társadalmi viszonyai miatt. Az ellentmondások feloldására legfeljebb a vagyonos réteg előtt nyílt lehetőség. Ahogy Dobszay összegzésében említi: a ruralitás hátrányait nem mindenki volt képes leküzdeni. A főnemesi rétegek ellenben akár lakókörnyezetük modernizálása, akár a főváros, illetve a megyeszékhelyek közötti – olykor kétkiságot igénylő – ingázás révén ideális viszonyokat tudtak teremteni, miközben a város közelébe költözést és a „városi civilizációs vívmányok” ide „telepítését” jelentő úgynevezett „agglomerációs megoldás” immár modern urbanizációs jelenségként fogalmazódott meg a maguknak ezt megengedni képes felső rétegek előtt.

Ötödik a blokkon belül Kovács Attila etnikai nyelvhatárokkal foglalkozó dolgozata, amely a két világháború közötti időszakban vizsgálta a nemzetpolitikai törekvésekbe szervesen illeszkedő délszláv telepítések hatását a Muravidék és a szlovéniai magyarok központi településének számító Alsólendván. Mindenekelőtt a Szlovéniában élő magyar kisebbséggel és a Muravidék történelmével foglalkozó szerző az akkori jugoszláv–magyar határ menti magyar települések egybefüggő sávjának – zárt és önellátó falvakat magában foglaló – homogén etnikai tömbje

ellen irányuló kolonizáció következményeit fejtegeti, kiemelve a magyar–szlovén nyelvterület déli szakaszának átrendeződését 1921 és 1941 között. A statisztikai források közül mind magyar, mind jugoszláv demográfiai adatokat felhasznált a népszámlások kiadványai alapján, 1931-ben pedig – az akkori jugoszláv népszámlálás idejére vonatkozóan – az Alsólendvai Járási Hivatal összeírásának eredményeit is közlő a Lendva-vidéki kolóniák tekintetében. A hat térképpel is kiegészített elemzés – magyar és nem magyar adatsorok összevetésére is lehetőséget nyújtó – végső összegzése szerint a megjelenő szlovén közösségek, valamint a kistérség „mozaikszerűvé” válása ellenére csupán kismértékű átrendeződés történt a két világháború között, amin az 1941-es területi revíziós változások, majd az 1945-ös újabb fordulat idején bekövetkezett magyar és jugoszláv erőszakos kitelepítési kísérletek sem változtattak.

Néprajzi témájú Paréj-Farkas Katalinnak a göcseji Bak településen végzett gyűjtése az elsődleges és a hozzá kapcsolódó népszokások tárgykörében. Az emberélet fordulópontjaihoz hasonló módon szakaszolt, eddig talán kevésbé vizsgált gyermekkor időszakokra bontása, különösképpen a születéstől tíz-tizenkét éves korig számított időbeli periódus fontosabb eseményeinek számon tartása a szerző szerint adalékul szolgálhat az emberi életút egészének tanulmányozásához. Ahogy Deáky Zita a kiskorú történeti néprajzával foglalkozó művében hangsúlyozza: „Az emberélet fordulón és az azokhoz kapcsolódó eseményeken a gyermek részvétele magától értetődő és szükséges volt, és az lenne ma is”, ugyanis mind egyéni fejlődése, mind a közösségi összetartozás szempontjából is lényeges.⁵ Paréj-Farkas Katalin mikrotörténeti, egyben mentalitástörténeti elemzése hasonló módon támasztja alá egy helyi vallási közösség

⁵ Deáky Zita: *„Jó kisfiúk és leánykák”. A kiskorú történeti néprajza Magyarországon*. Budapest, 2011. 238.

életében az egyén és a közösség erős kölcsönhatásának jelentőségét, miközben az elsőáldozás rítusa a közösségbe történő integrálódást szolgáló lépcsőfokként, egyben a vallási élet egyik mozzanataként értelmezhető.

Kitekintő (és egyben záró) tanulmányként Gagyí József marosvásárhelyi társadalomkutató a kollektivizálás első, 1961 és 1963 közötti időszakát tárgyalja. A „Vidéktörténet” sorozatban prioritásként kezelt szocialista időszak kapcsán az első kötetben két zárótanulmány már foglalkozott Székelyföld 1945 utáni politikai átalakulásának és szovjetizálásának folyamatával. A politikai elítváltás kérdéskörén túl⁶ az utolsó írásban az előbb Magyar Autonóm Tartományként, majd Maros Magyar Autonóm Tartományként ismert területen élő lakosság foglalkozási, jövedelmi helyzetének, több hátrányos helyzetű település (például Bélbor, Lövéte, Gyergyóholló, Varság) viszonyainak bemutatása leginkább a lokális közösségek megosztásából, a kényszerből fakadó új munkaszervezési formákból, megváltozott vagyonszerkezetből, illetve a társadalmi hierarchiából adódó morális züllésre, a kollektivizálást követő munkaerő elvándorlásra, élelmisszerválságra, illetve az e jelenségek által életre hívott új alkalmazkodási stratégiákra, életformákra hívja fel a figyelmet.⁷

A kötet *Forrás* rovata Pápasalamon, illetve a helyi termelőszövetkezet megalakulásának történetéhez kapcsolódó visszaemlékezést tartalmaz Horváth Gergely Krisztián sajtó alá rendezése nyomán. A közel negyvenoldalas, a nyárádi esperesi kerület vezetője, Körmendy József kanonoki hagyatékában fennmaradt, Papp Lajos plébános által feljegyzettek a kollektivizálással kapcsolat-

ban két évtized emlékeit osztják meg. A negatív közhangulat mellett szó esik a háztáji gazdaság, így a második gazdaság lokális szintű megjelenéséről, a téesz létrejöttéről és működéséről, a munkaegységek értékéről, illetve a dolgozók helyzetéről is. Más, hasonló forrásokkal, *oral history* történeti módszerrel készített interjúkkal összevetve a dokumentum fontos és nem csupán helytörténeti vonatkozású adalékul szolgálhat a „magyar vidék” korabeli sorsfordulóinak, a diktatúra módszereinek s az ahhoz való alkalmazkodási stratégiák történeti megértéséhez.

A könyvismertető blokk tizenegy írása valójában nem ugyanennyi kötet kritikája, hiszen például az uradalomtörténetet kutató csoport nyolc darabja vagy a Délvidék több szempontú (például helynevek, etnikumok, foglalkozások) gyűjtéseit bemutató kiadványok egy-egy recenzióba kerültek bele. A választott művek mögött is a tanulmányokhoz hasonló szándékot sejthetünk: ahogy Csikós Gábor fogalmaz az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai eseményeit ismertető mű első kötete kapcsán: a helyi történeti kutatások eredményei az országos szintű, sőt a közép-európai kommunista rendszerek világának pontosabb megértéséhez járulnak hozzá. A nemzetközi szakirodalomból Ö. Kovács József mutat be egy harminckét tanulmányból álló kötetet, amelyben a magyarországi kollektivizálást tárgyaló művek is szerepelnek. A konferenciakötet egyik kiemelt tematikája a rezsimek gazdaságon túlnyúló, a társadalmi terekre és a mentalitásra is kiterjeszteni kívánt átalakítást célzó módszereinek részletezése, másrészt a propaganda és a vidéki reprezentáció összefüggései.

⁶ Novák Csaba Zoltán: *A nómenklatúra színre lépése. Rendszer- és politikai elítváltás Székelyföldön a második világháború után.* In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században.* Budapest, 2017. 339–362.

⁷ Oláh Sándor: *„...nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg a kellő feltételek...” A szovjetizált adminisztráció kudarcai egy székely faluban a kollektivizáláskor.* In: Csikós–Hegedűs–Horváth–Ö. Kovács (szerk.): *Vidéktörténet 1.*, 363–391.

Az 1940-es évektől bekövetkezett struktúráváltató jelentőségű társadalomtörténeti események mellett, amit az MTA BTK Vidéktörténeti témacsoportja elsődlegesen célul kitűzött, más korszakokat feldolgozó munkákat is olvashattunk a *Vidéktörténet* eddigi két kötetében. A rurális térségek interdiszciplináris kutatása, jelenkortörténeti felmérése végre kellő figyelmet kap Magyarországon is, ami a hazai társadalomtörténet-

írás számára is új megközelítésmódokat és persze új eredményeket hozhat a közeljövőben. A helyi viszonyokon nyugvó, „alulról építkező” társadalomkép egyben hozzájárul a mindennapok történeti megértéséhez, mely társadalomképe hitelességét épp a valósághű(bb) helyzetfeltárás biztosítja.

ALABÁN PÉTER

Hajadonként a dinasztia szolgálatában

Sandra Hertel: Maria Elisabeth. Österreichische Erzherzogin und Statthalterin in Brüssel (1721–1741) (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 16) Böhlau Verlag, Wien, 2014. 386 oldal

Sandra Hertel kutatási témái rendre meghatározó, főrangú női alakokkal vagy uralkodónőkkel kapcsolatosak. Doktorálását követően 2013 és 2014 között a bécsi Albertina alkalmazta őt a gyűjtemény megalapításáról rendezett kiállítás előkészítése során, a katalógusban ő dolgozta fel Mária Krisztina Habsburg-Lotaringiai főhercegnő életét modern felfogásban. 2015 és 2018 között az Osztrák Tudományos Akadémia Művészet- és Zenétörténeti Kutatások Intézetében az „Uralkodói reprezentáció és történeti kultúra Mária Terézia uralkodása idején (1740–1780)” (*Herrscherrepräsentation und Geschichtskultur unter Maria Theresia [1740–1780]*) című kutatási projektben működött közre. 2018 szeptembere óta a Ruhr-Universität Bochum adjunktusa a Kora Újkori Történelem és Nemek Története tanszéken (*Lehrstuhl für Geschichte der Frühen Neuzeit und Geschlechtergeschichte*). E kutatások „előtanulmányának” tekinthetjük doktori disszertációját, amely nyomtatott formában 2014-ben jelent meg. Könyvének középpontjában Mária Erzsébet Habsburg főhercegnő (1680–1741), I. Lipót leánya, VI. Károly német-római császár lánytestvére áll.

A Bécsben sokáig csak „éldegélő” főhercegnő (sem a spanyol, sem a tirolai helytartóságot nem nyerte el) 1725-től fontos pozíciót töltött be: fivére a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713. évi utrechti béke értelmében az osztrák Habsburg-ház kezére jutott déli (Osztrák-)Németalföld élére helyezte főkormányzóként és helytartóként. Kinevezését elsősorban dinasztikus érdekek vezették, a főhercegnő neve másodlagos volt – de

esete nem példa nélküli. Németalföld élén a 16–17. században több női főkormányzó is állt, akik neve és tevékenysége jól ismert a korszak kutatói előtt: Habsburg Margit osztrák főhercegnő (1507 és 1530 között), Habsburg Mária magyar királyné (1530 és 1555 között), Margit párizsi hercegnő (1559 és 1567 között) és Izabella spanyol infánsnő (1621 és 1633 között). Jóval kevésbé ismert azonban 18. századi utódjuk. Sandra Hertel monográfiája az ő és németalföldi évei bemutatására tesz kísérletet. Célja azonban nem a főhercegnő politikai tevékenységének és a tartomány egykorú közigazgatásának elemzése volt. Munkája egyrészt életrajzi kísérlet, másrészt részletesen és alaposan bemutatja és elemzi a főhercegnő brüsszeli udvartartását, annak megszervezését, belső dinamikáját és jellemzőit. Az életrajzírás módszertanával ötvözi a napjainkban divatos udvar- és ceremóniakutatás céljait és módszereit, továbbá hangsúlyozottan vizsgálja (néhol talán túlzottan is) és előtérbe helyezi a társadalmi nemek (*gender studies*) kutatása keretében a női nem szerepét.

Az udvartartás kutatása Magyarországon ritkaság, mivel csekély ismereteink elsősorban a középkori magyar királyi udvarról léteznek, illetve az erdélyi fejedelmi udvarról folynak részletesebb vizsgálatok. A kora újkorban a Magyar Királyságban nem beszélhetünk állandó uralkodói udvarról, az országgyűlések ideiglenes udvartartása mellett csupán egyes főnemesek udvaráról állnak rendelkezésre adatok. (Kivételt jelent ez alól a királyság 18. századi helytartójának, Albert szász-tescheni hercegnek a pozsonyi udvartartása, amely azonban még mindig kevésbé ismert a történészek előtt.) E kötet így példát nyújthat a magyar kutatóknak ezen új kutatási irányzat alkalmazásához.

A kötet nyolc fő részre oszlik, de nem kronologikus beosztást követ, hanem időrendi fejezetek váltakoznak tematikus elem-

zésekkel. Ez utóbbiak főként az udvartartás vizsgálatát jelentik. Az első, bevezető fejezet a „kötelező elemeket” tartalmazza: a témaválasztás indoklását, a historiográfiai előzmények alapos áttekintését. A 2. fejezettel 1725-be „ugrunk”, a Bécsből Brüsszelbe tartó utazás és az átköltözés megszervezésével, az utazás lefolyásával ismerkedhetünk meg. Már ekkor megnyilvánult Mária Erzsébet különleges helyzete. Hertel bemutatja a főhercegnő női mivolta és a férfialapú társadalom közötti ellentétet. A negyvenöt éves hajadon főhercegő ugyanis egyedül, férfikísérő (férj) nélkül utazott, ugyanakkor rangja és önálló politikai szerepe miatt fogadásakor speciális ceremóniális előírásokat kellett betartani, és ez sok meglátogatott udvarban kivételes megoldásokat eredményezett.

A 3. fejezet részleteiben mutatja be a brüsszeli udvartartás megszervezését, a kiválasztási kritériumokat és az esetleges protekciót, az alkalmazottakkal szemben támasztott új elvárásokat, mivel egy hajadon női helytartó udvaráról volt szó, bár a bécsi udvart vették mintául. Példákkal bizonyítja a szerző, hogy nem Izabella infánsnő spanyol udvartartásának mintáját követték, mint ahogy eddig ezt feltételezték, hanem a Bécsben élő özvegy császárnékét. (89. old.) Ennek ellenére több részletben jelentősen eltértek a bécsi példától: Ott 1527-től négy fő udvari hivatalt különböztethetünk meg: a főudvarmesteri hivatalt (*Obersthofmeisteramt*), a főkamarási hivatalt (*Obersthofkammereramt*), a főudvarnagyi hivatalt (*Obersthofmarschallamt*) és a főistálló-mesteri (*Oberstallmeisteramt*) hivatalt. Feladataik jól elkülönültek egymástól: a főudvarmester volt felelős a ceremóniáért és az udvari élet működéskéért, a főkamara az ellátásáért, a főudvarnag az utazások alatt a szállásokért, továbbá övé volt az udvartartás tagjai fölötti bíraskodási jogkör. A főistálló-mester intézte a kocsikkal, hintókkal, lovakkal kapcsolatos ügyeket. Jogosan merülhetett fel Brüsszel esetében a kérdés: lesz-e annyi feladata az udvartartásnak, hogy mind a négy hivatalnak jusson elegendő munka. Így az előírás-

soknak ellentmondva udvari hivatalokat vontak össze: a főudvarmester alá rendelték a főudvarnagyi és a főkamarási hivatalokat, míg a főistálló-mesteri hivatal önálló maradt. Hertel szerint azért, mert – hasonlóan a mintának tekintett özvegy császárnéi udvartartáshoz – leginkább ennek függetlensége szimbolizálta az önállóságot, azt, hogy a főrangú személy nem tartozik más gyámsága alá. Ez a „nagykorúsítás” elengedhetetlen volt Mária Erzsébet esetében, akit csak így ismerhettek el a fivére képében eljáró helytartónak. (337. old.) A főudvarmester tevékenységi köre Németalföldön több feladatot is ötvözött: főudvarnagyként és főkamarásként is szolgált, a helytartó mellett tanácsadó, vagyis speciális szerepet töltött be, ő volt egyben az első miniszter is (97. old.), tehát politikailag is aktív szerepet játszott. A helytartó hercegnők mellett a főudvarmester szerepköre még meghatározóbb volt: ő volt a „férfi” az udvarban. Az alfejezetből megismerjük azokat a személyeket is, akik ebben az időszakban ezt a posztot betöltötték (Philipp Wirich von und zu Daun gróf, Guilio Visconti gróf és Friedrich August Harrach gróf). Különösen jól sikerültek azok az elemzések, amelyek a személyükkel együtt járó szükségszerű változásokat taglalják.

Hertel azonban nemcsak a magasabb rangú udvari tisztviselőkkel foglalkozott, hanem az 1725 és 1741 közötti udvartartás egyéb szereplőivel, a többi 266 alkalmazottal is. Elsősorban kiadatlan bécsi és brüsszeli levéltári forrásokat használ fel, a nyomtatott sematizmusok közül csak az 1727. évit (*Calendrier de la Cour pour l'année 1727*. Bruxelles, 1727.). Mindemellett véleményünk szerint hiányzik könyvéből az alaposabb összevetés az egykorú ceremóniairodalom előírásaival. Érdekes lett volna részletesebben összehasonlítani a brüsszeli más udvartartásokkal, ennek hiányában nem könnyű megítélni az új brüsszeli udvar egyediségét. A könyv mindössze a főhercegnő korábbi bécsi udvartartásáról tesz említést (78. old.), pedig az összehasonlítás kézenfekvő lenne, mert az udvarkutatás, ahogy korábban is

említettük, napjainkban egyre kedveltebb, és eredményei egyre inkább hozzáférhetőek. Az utóbbi években napvilágot láttak a bécsi udvari tisztségviselők és hivatalok részére kiadott utasítások,¹ és az udvartartási listákat is bevonják a kutatásokba. A bécsi egyetemen folytatott „A bécsi udvar (1711–1806) személyzete és szervezete – Szervezettörténeti és prozopográfiai vizsgálatok a kora újkori bécsi udvarról” (*Personal und Organisation des Wiener Hofes [1711–1806] – Organisationsgeschichtliche und prosopographische Untersuchungen zum Wiener Hof in der Frühen Neuzeit*) című projekt² első eredményei kiegészítik Hertel kutatásait.³

A 4. fejezet a kronologikus részek közé tartozik. Hertel tudatosan nem kívánt életrajzot írni, mivel „túl sok tudományos és metodikai kérdést nem lehetett feltenni és megválaszolni” (173. old.), de helyesen felismerte, hogy a főhercegnő későbbi élete nem lenne érthető portréja nélkül. Rövid áttekintést kapunk a biográfia műfajáról, annak változásairól, sőt a napjainkban divatos tendenciákról is. Hertel ismerteti azokat a nézeteket is, amelyek jelenleg jellemzik a társadalmi nemek vizsgálatát. A szerző azt vallja, hogy napjainkban a nők és a társadalmi nemek vizsgálatakor mindkét nem érzelmeivel foglalkozni kell, sőt az érzelmek és tapasztalatok vizsgálata újfajta felismerésekhez vezethet. Nem ért egyet azzal a túlhangsúlyozott nézettel, amely az emberek (nők és férfiak

egyaránt) életútját csupán mint reakciót és nem mint akciót értékeli (177. old.), továbbá elhatárolódik attól az utóbbi években (főként ismeretterjesztő életrajzok formájában) elterjedt tendenciától is, amely a női főszereplőt leginkább szenvedő nőként mutatja be. Ennek ellenétes példája Mária Erzsébet Habsburg főhercegnő, akiről röviddel halála után már életrajzot írtak,⁴ és akit erényes élete miatt példaként állítottak a kortársak elé. Hertel a forráshiány folytán a főhercegnő életének és jellemének részletes bemutatásához ezt az életrajzot vette alapul. Ennek forrása egy 18. századi „oral history”-alany volt. Franz Wagner életrajzíró ugyanis Stephan Amiodt gyóntatópappal folytatott beszélgetéseket, és ez alapján állította össze hódoló művét a főhercegnő leánytestvére, Mária Anna főhercegnő, Portugália királynéja számára, testvérét bemutatandó. A 18. századi mű nem nélkülözi az elfogultságot, a jezsuita szerző világnézete áthatja a főhercegnő vallásgyakorlatáról és nézeteiről szóló részeket. Kontrollforrás hiányában sajnos az életrajz adatait nehéz ellenőrizni, de időnként az az érzésünk, hogy Hertel több kritikával is élhetne, nem csupán ismertethetné a rendelkezésre álló közel egykorú életrajzot. Saját vélemény kialakítására sajnos a csekély forrásanyag miatt kevés lehetőség van, így arra a kérdésre, miért nem házásították ki a főhercegnőt ifjabb korában, csak mások spekulatív válaszait mutatja be, ő maga nem foglal állást – nagyobb fontosságot tulaj-

¹ Wührer, Jakob – Scheutz, Martin: *Zu Diensten Ihrer Majestät. Hofordnungen und Instruktionsbücher am frühneuzeitlichen Wiener Hof. Eingeleitet mit quellenkundlichen und editionstechnischen Überlegungen.* (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 6.) Wien–München, 2011.

² <https://www.univie.ac.at/hofpersonal/de/das-projekt/>

³ Kubiska, Irene – Pölzl, Scharl-Michael: *Die Karrieren des Wiener Hofpersonals, 1711–1765. Eine Darstellung anhand der Hofkalen-*

der und Hofparteienprotokolle. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, Bd. 58.) Innsbruck–Wien–Bozen, 2013.; legújabbban: uők: *Das Ringen um Reformen. Der Wiener Hof und sein Personal im Wandel (1766–1792).* Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 60. Wien, 2018.

⁴ Wagner, Franciscus: *Vita et virtutes Mariae Elisabethae, Archiducis Austriae, Belgii Austriaci Gubernatricis.* Viennae, 1745.; uő: *Leben und Tugenden Mariae Elisabethae, Erz-Herzogin von Oesterreich, Regentin deren Oesterreichischen Niederlanden.* Übers. von Bernardo Lanz. Wien, 1752.

donít a 18. századi főúri leánygyermek neveltetési kérdéseinek, valamint a nőket megillető jogoknak. (185–191. old.) Ebben a fejezetben kapnak helyet azok a vizsgálatok, amelyek megvilágítják Mária Erzsébet szerepét mint helytartó, aki (női mivolta ellenére) császári fivérének képében lépett fel. A bigott és a politika iránt nem érdeklődő főhercegnő korábbi alakja helyett Hertel jóval árnyaltabb képet fest róla. Elsősorban a vallás kérdése kerül előtérbe, amely a hajadon és szűz helytartó főhercegnő (mai szóval) „imázshoz” érthető módon szorosan hozzátartozott. Arról azonban keveset közöl a szerző, hogy miként javítottak a helytartói időszak alatt az államháztartáson, milyen változásokat, reformokat vezettek be a tartományban. A kötet kitűzött célja ugyan nem ez volt, mégis hiányoljuk azokat a vizsgálatokat, amelyek megvilágíthatnák, mennyiben játszott szerepet Mária Erzsébet politikai aktőrként. Vajon egyszerűen csak „odabiggyesztette” az aláírását a rendeletekre? Mekkora befolyást gyakorolt az első miniszterre, aki egyben a főudvarmestere is volt, és milyen pozíciót töltött be a németalföldi tanácsosok és a főudvarmester között? A korszakban elhíresült janzenista-eset (221–230. old.) mellett csak egyházi téren ismerünk olyan konfliktust, amelyben a helytartónő bizonyíthatóan önállóan, a bécsi udvartól érkező utasítások ellenében járt el. (230–239. old.) Mária Erzsébet feladatkörét főként a számára kiadott instrukció alapján, míg fivéréhez fűződő kapcsolatát levelezésükből ismerjük meg. (216. old.) Tevékenységére jellemző volt a kegyesség, a könyörületesség, a szegényekkel szembeni bőkezűség, ami harmonizált a hajadon főhercegnő „imázssal”.

Az 5. fejezetet ismét a tematikus vizsgálatoknak szentelte a szerző. Ez az egyik legélvezetesebb és leginkább emberközeli rész. Hertel a brüsszeli udvar működését világítja meg, a formális, ceremoniális előírásoktól kezdve az udvari programokon keresztül az udvar működéséig. Az udvari programok egyhangúsága (279–294. old.) alátámasztja

a korábbi nézeteket a főhercegnő unalmas udvartartásáról és udvari életéről. Az udvari intrikák, rangviták, a főhercegnő és a németalföldi nemesek (feszült) kapcsolatának bemutatása (294–319. old.) azonban mégis arról tanúskodik, hogy nem voltak a mindennapok zökkenőmentesek és eseménytelenek. A követett udvari ceremóniát gyakorta kellett átalakítani a főhercegnő női mivolta miatt, nem lehetett a bécsi normát minden tekintetben átvenni. Hertel a rendelkezésre álló bécsi és brüsszeli levéltári forrásokat jól kiaknázza, és képet kapunk az alacsonyabb beosztásban szolgálók munka- és életkörülményeiről is, arról például, milyen ételmet és orvosi ellátást kaptak, hogyan tudták jogait vitás kérdésekben érvényesíteni.

A 6. fejezet a főhercegnő elhunytáról szól (a fennmaradt boncolási jegyzőkönyvből a halál oka, a tüdőrák is megállapítható), továbbá a Bécsben már bevett gyászceremónia leírását és végrendeletének utóéletét fejtegeti a szerző. Ismét megjelennek az udvartartás tagjai, akik az örökhagyó akarata szerinti jövedelmeken, járandóságokon és értéktárgyakon vitatkoztak. (330–333. old.) A főhercegnő maradványainak utóélete szimbolikus: holttestét csak nyolc évvel elhunytá után szállították el Brüsszelből Bécsbe, ahol csendben és minden feltűnés nélkül került örök nyugalóhelyére a kapucinusok templomába – hasonlóan feltűnéstelen, unalmas bécsi éveihez.

Az utolsó részben (336–341. old.) Hertel összefoglalja megállapításait és újabb irányokat, kutatási lehetőségeket jelöl ki a női uralkodók vagy főrangú, befolyásos női alakok kutatásával kapcsolatosan, „Landesmutter” szerepükről és az udvaron belül betöltött helyzetükről.

Az egyes fejezeteket a brüsszeli belga királyi könyvtár gyűjteményéből, Jan Baptist Berterham flamand rézmetsző sorozatából származó egykorú metszetek másolatai illusztrálják, amelyek bemutatják a főhercegnő helytartói életét és pozícióját az udvartartás más szereplőjéhez mérten. A függékben kapott helyett a bibliográfia (361–

380. old.), ezt megelőzően Hertel közli az udvartartás tagjait 1725-ből és 1741-ből (neveket, a belépés kezdetét, származási helyet), valamint a főhercegnő levelezéséből három darabot.

Hertel könyve nem csupán a ceremóniakutatás és udvarkutatás terén nyújt marandót és alapvetőt. Külön érdeme, hogy modern vizsgálati módszerekkel bevonja a *gender studies* körébe a férjezetlen, mégis politikailag jelentős szerepet játszó főhercegnőt. Külön alfejezet foglalkozik a főhercegnő személytelenített „testével”. A szerző Ernst Kantorowicz elméletét alkalmazza Mária Erzsébet esetében, a politikai és halhatatlan (állam)test, valamint a természetes és halandó test kettősségét vizsgálva. (257–268. old.) A főhercegnő férfias kinézete mellett hangsúlyozottan jelenik meg a nőkre nem jellemző magabiztos fellépése. Háttérbe szorított női szerepei és „tulajdonságai” (termékenység, utódlás, anyaszerep) irrelevánssá váltak a ráruházott politikai, „férfi”-szerep következtében. Mindazonáltal Mária Erzsébet nemének döntő jelentősége volt a helytartói udvarban, amely meghatározta annak jellegét és a hajadon (vénlány) főhercegnő erényeit. Hertel joggal emeli ki a főhercegnő udvartartásának kivételességét, az azonban további vizsgálatokat tenne szükségessé, hogy e brüsszeli udvar kapcsán beszél-

hetünk-e modellértékű női udvarról (*Modell Frauenhof*, 339. old.). A rendelkezésünkre álló példák más női személyek udvartartásáról ugyanis jelentősen eltérnek az itt tárgyalttól, vagy azért, mert szuverén uralkodóról (I. Erzsébet angol királynő), vagy azért, mert férjezettől, illetőleg özvegyről (Stuart Anna brit királynő) volt szó. Ilyen értelemben egyértelműen unikális esettanulmányt állunk szemben. A kötet megállapításai és felvetései ezen felül színesítik a képet az udvartartásokról, és rámutatnak arra, hogy szükséges a társadalmi nemi szerepek vizsgálata egy udvaron belül is. A szerző meggyőzően bemutatja, hogy a helytartó főhercegnő cselekvési mozgástere nagyobb volt, mint ahogy ezt eddig feltételezték. A hivatalok helyett ekkor, a 18. század első felében még az udvar volt a politika színtere, és a főhercegnő ügyesen „használta” saját érdeke szerint a „pártok”-at. Az ismeretlen, „elfelejtett”, érdektelennek tartott főhercegnő helyett izgalmas, érdekes történelmi személyiség, egyéniség képe bontakozik ki, megfűszerezve életszerű, a 18. századi mindennapokat tükröző példákkal – mindez élvezetes, olvasmányos stílusban.

KULCSÁR KRISZTINA

Mattsee – Fort Knox – Budapest: a Szent Korona tengerentúli útja és hazatérése

Glant Tibor: A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése. Amerika tegnap és ma 4. Debreceni Egyetemi Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Debrecen–Budapest, 2018. 319 oldal

A Szent Korona, amit sokan – tévesen – Szent István koronájának neveznek, nemcsak a magyar államiság, hanem a magyarság egész történetének is kiemelkedő jelentőségű szimbóluma. Olyan meghatározó fontosságú történelmi erejű, amely különleges eszmeiséget hordozott és legitimációs szereppel bírt. Ebből fakadóan háborúk vagy belvillongások során gyakran menekítették biztonságos helyre, akár az országhatárokon kívülre is.

A kutatás jelenlegi állása szerint az 1205 és 1945/1978 közötti időszakban – szűkebb értelemben véve – tizenegy alkalommal került a Szent Korona külföldre. A Mohács előtti évszázadokban Bécsben, Dalmáciában (Spalato, Trau), Prágában, Brünmben, valamint Bécsújhelyen és Grazban tűnt fel. A középkori Magyar Királyság bukását és az ország három részre szakadását követően Bécsben, Prágában és Passauban őrizték a fejéket és a koronázási jelvényeket. (Az utóbbi városba Bécs 1683. évi török ostroma miatt került.) A II. világháború végén vette kezdetét a Szent Korona leghosszabb, csaknem harminchárom éves külföldi távolléte – nem számítva az 1551–1608 közötti, bizonyos szempontból különlegesnek tekinthető időszakot –, amikor is Ausztrián és Németországon keresztül az Amerikai Egyesült Államokba szállították. Itt Fort Knoxban (Kentucky), az amerikai állami pénzverde épületében helyezték el. Ez a klenódiumok legtovábbi tartózkodási helye.

A középkorban Székesfehérváron, Budán, Esztergomban, Zágrábban, Visegrádon

és Pozsonyban őrizték hosszabb-rövidebb ideig a Szent Koronát. Pozsony különösen a kora újkorban és az újkorban töltött be fontos szerepet, hiszen Buda eleste után az ország új politikai-kormányzati központja lett, és Székesfehérvár török kézre kerülése (1543) után koronázó várossá lépett elő. Nem feledkezhetünk meg azonban Sopronról sem, ahol három ízben (1622, 1625, 1681) történt koronázás.

Szulejmán szultán 1529-ben Visegrádon szerezte meg a Szent Koronát, amit aztán eljuttatott vazallusának, Szapolyai Jánosnak. Szapolyai özvegye, Izabella királyné a rákényszerített gyulafehérvári egyezmény aláírása után, 1551. július 21-én – az újabb kutatások szerint Felvincen – átadta a Szent Koronát I. Ferdinánd tábornokának, Gianbattista Castaldónak. Innen Tokajba szállították a felségjelvényeket, ahol I. Ferdinánd főtitkárai vették át, s Bécsbe vitték.

1551 és 1608 között – leszámítva az 1563. és 1572. évi szeptemberi pozsonyi koronázásokhoz kapcsolódó rövid időszakokat – külföldi uralkodói udvarban, Bécsben, illetve Prágában őrizték a felségjelvényeket. Magyarországra való visszatérésük a rendek és Mátyás főherceg II. Rudolf feletti közös győzelmének eredményeként csak 1608. november 18-án következett be. A koronázási jelvényeknek Pozsonyba hozatala már önmagában is nagy jelentőséggel bírt, ám ennél is fontosabbnak bizonyultak a hosszú távon ható következmények. A fenti évben alkottak ugyanis először törvényt a Szent Korona országon belüli őrzéséről, továbbá szabályozták a koronázás zárásának és a jelvények őrzésének gyakorlatilag teljes eszköztárát. (Az előbbi lényegében az önálló, fegyveres koronaórság felállítását jelentette.) Révay Péter tollából ekkor született az első összefoglaló mű a Szent Korona történetéről és a hozzá kapcsolódó eszmeiségről. Ez idő tájt sok

ember a saját szemével is láthatta a fejéket, amely a magyar címerre is rákerült. A Szent Korona tehát – Pálffy Géza szavaival élve – ekkor „berobbant a magyar rendek politikai gondolkodásába”, és a rendi ellenállás szimbólumává vált.¹

Az 1715. évi pozsonyi országgyűlésen módosították az 1608. évi dekrétumban foglaltakat. Az 1715. évi 38. artikulus leszögezte: a klenódiumokat „csak fenyegető veszély vagy szükség esetében, a nádorispán úr előleges tudtával lehet onnét [ti. Pozsonyból] elvinni”. A hivatkozott rendelkezés összhangba hozta a törvénykezést és a tényleges gyakorlatot (1663-ban, 1683-ban és 1703-ban ugyanis háborús veszély miatt vitték el a Szent Koronát Pozsonyból). Ugyanakkor az 1715. évi törvényre való tekintettel számos esetben át kell értékelni a koronázási jelvények külföldre szállítását. Meghökkenítő, de igaz: az 1715. évi 38. artikulus – és az azt megújító 1928. évi törvények – értelmében még az 1945 márciusának végén Ausztriába történt koronamenekítés sem tekinthető törvénytelennek. A Szent Korona történetében ténylegesen csak egyszer fordult elő, hogy előre megfontolt szándékkal és kimondottan törvényellenesen került külföldre. II. József ugyanis 1784 tavaszán a koronaörök akarata és a magyar rendek heves tiltakozása ellenére Bécsbe vitette a klenódiumokat. Onnan viszont az uralkodó halálát követően már nem Pozsonyba, hanem Budára szállították azokat. Kétségtelen: a koronázási eskü letételét is megtagadó II. József részéről az említett lépés egyértelműen törvénytelen és abszolutisztikus jellegű volt, de az újabb kutatás kimutatta azt is, hogy az uralkodót a fenti

döntés meghozatalában távolról sem a magyarellenesség vezette.

A fenti vázlatos áttekintésben szereplő tények részben eddig is ismertek voltak, ám a források teljességre törő összegyűjtésére és elemzésére számos – nem utolsósorban politikai és ideológiai – ok miatt csak az utóbbi időben kerülhetett sor. Bár a kutatás a klenódiumok 1978-ban történt Magyarországra hozatala után szembeszökően megélénkült, az igazi frontáttörést ezen a területen az MTA BTK Történettudományi Intézetében 2012 közepe óta működő „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport tevékenysége hozta meg, amelyet Pálffy Géza irányít. A Szent Korona és a magyar királykoronázások 1526 és 1916 közötti történetét vizsgáló kutatócsoport jelentette meg *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)* című kötetet,² amelynek 11. fejezete a Szent Korona „tengerentúli” történetét és az USA-ból való hazatérését tárgyalja. A szerző, Glant Tibor ugyanennek a témának külön monográfiát is szentelt.

Glant Tibor a Debreceni Egyetem Észak-amerikai Tanszékének oktatója, kutatási területe elsősorban az amerikai történelem és kultúra, valamint az amerikai–magyar kapcsolatok története. Az utóbbin belül kiemelkedő szerepet kapott a Szent Korona és a koronázási jelvények Amerikába kerülésének, ottani őrzésének, valamint Magyarországra történő visszahozatalának vizsgálata. Glant Tibor jó két évtizede kezdett el foglalkozni a Szent Korona amerikai „kalandjával”. A klenódiumok hazatérésének 20. évfordulóján már könyvben dolgozta fel a szóban

¹ Pálffy Géza: *A Szent Korona tizenegy hazatérése (Bevezető)*. In: Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 2. kiadás. Budapest, 2019. 31.; Pálffy Géza–Teszelszky, Kees: *A koronázási jelvények leghosszabb távolléte: Erdélyből Bécsen és Prágán át Pozsonyig (1551–*

1608). In: Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér*, 264.

² Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2018. 636 oldal. (Féléven belül a második, javított kiadás is megjelent.)

forgó kérdést.³ A kötet lektora és az Előszó szerzője Esztergályos Ferenc volt, aki 1975 és 1981 között nagykövetségként képviselte Magyarországot Washingtonban. A könyv elkészítéséhez a szerző a hazai könyv- és levéltárrakon kívül amerikai intézmények anyagát is használhatta (atlantai Jimmy Carter Elnöki Könyvtár és Múzeum, chicagói Joseph Regenstein Library, az atlantai Emory University könyvtára), munkáját pedig számos hazai és amerikai szakember segítette. Már ekkor sikerült kapcsolatba lépnie az USA-ban élő Ecsődi család segítségével az 1997 nyarán elhunyt Walter Ings Farmer százados családjával, akik átvizsgálták a wiesbadeni amerikai gyűjtőközpont parancsnokának (1945–1947) iratait, s elküldték neki a Szent Koronára vonatkozó irat-, fotó-, video- és levéltári anyagok másolatait. Részben ennek köszönhetően a szerző a könyvhöz csaknem két és fél tucat rendkívül értékes, fekete-fehér fényképet tudott mellékelni.

Glant Tibor ide vágó kutatásait könyve megjelenését követően is folytatta. Erre lehetőséget biztosítottak az általa elnyert újabb ösztöndíjak, amelyek révén több, addig el nem ért intézmény anyagát tanulmányozhatta. Ezek között említést érdemel az Ann Arbor-i Gerald R. Ford Elnöki Könyvtár és Múzeum, a Yorba Lindában található Richard M. Nixon Elnöki Könyvtár és Múzeum és a Yale Egyetem Sterling Memorial Könyvtára. Egyéb intézmények (Smithsonian Intézet Archives of American Art részlege, National Gallery of Art, Library of Congress), magánlevéltárak, továbbá az Egyesült Államokban élő/élt szakemberek, köztük magyar származású tudósok (Deák István, Jim Niessen, Ken Nyirády, Pastor Péter, Sanders Iván, Várdy Béla, Simontsits Attila, Nagy Károly) is számottevő módon segítették munkáját. Nem feledkezhetünk meg a hazai szakemberekről sem. Álljon itt néhányuk neve: Kórácz Mária, a szegedi Vasvári-gyűjtemény kezelője, ifj. Lázár György külügyi szak-

referens (Országos Levéltár 1945 utáni gyűjtemény), Gyarmati György főigazgató (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), Csillag András Pulitzer-kutató, Sz. Kovács Éva történész-levéltáros, Borhi László történész. Az újabb hazai kutatások szempontjából figyelmet érdemel, hogy az Állami Egyháziügyi Hivatal, illetve az állambiztonsági iratok csak 1998, illetve 2015 óta tanulmányozhatók. Glant Tibor új könyvéhez tehát igen alapos kutatómunkát végzett. Ennek eredményeként jelentős mennyiségű új adathoz jutott, amelyekkel kiegészíthette, árnyalhatta 1997-ben kiadott könyve tartalmát.

A végeredmény, a 319 oldalnyi terjedelmű könyv igen impozáns. Lényegében nyolc fejezetből áll – akárcsak az 1997. évi kiadás –, s a főszöveghez Előszó, Rövidítésjegyzék és Bevezetés kapcsolódik, továbbá Bibliográfia, ami ebben az esetben a hazai és külföldi levéltári anyagok, interjúk és dokumentumfilmek lelőhelyét tünteti fel. A szerző az elsődleges források mellett csaknem kétszáz könyvet, tanulmányt és cikket használt fel az új kötet megírásához (Felhasznált irodalom). A kötetet a Személynévmutató zárja. Külön kell szót ejteni a könyv rendkívül értékes illusztrációiról. A 2018. évi kiadás az 1997-ben megjelenttel ellentétben jóval több, szám szerint negyven fényképet tartalmaz, s ezeknek jelentős része színes felvétel. Nagy mértékben növeli a könyv használhatóságát az a kihajtható, színes, Nagy Béla (MTA BTK TTI) által készített térkép, amely a Szent Korona 1944 és 2000 közötti útját ábrázolja Budapestről Fort Knoxig és vissza. Jóllehet erről a térképről is leolvasható, hogy bizonyos időpontokban hol tartózkodtak a klenódiumok, azért – véleményünk szerint – az a táblázatos formában készült itinerárium, amely a Pálffy Géza által szerkesztett tanulmánykötetben található, sokkal használhatóbb áttekintést nyújt. Talán szerencsés lett volna a térkép és az

³ Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja 1945–1978*. Debrecen, 1997.

itinerárium együttes közlése az új monográfiában is. A segédanyagokat illetően ide kíváncskodik az a megjegyzés, hogy az olvasó tájékozódását, valamint a szerző mondandójának követését megkönnyítette volna, ha a Névmutatóban a legfontosabb szerepet betöltő személyek esetében rövid eligazító megjegyzés is szerepelne a nevek mellett (például Patrick Joseph/Jo Kelleher, amerikai művészettörténész, vagy Walter Ings Farmer az amerikai hadsereg műemlékvédelmi alakulatának [amerikai nevének rövidítése: MFAA] parancsnoka).

A szovjet csapatok elől menekülő Szálasi Ferenc parancsára a koronaőrök Pajtás Ernő ezredesnek, a koronaőrség utolsó parancsnokának utasítására 1945. április 26-án éjszaka az ausztriai Mattsee mellett egy benzines hordóba tették a koronát, a jogart és az országalmát, majd a földbe helyezték a hordót. Pajtás ezredes a Szent Jobbot és a koronázási palástot a Mattsee melletti kolostor apát-kanonokjának, Anton Strassernek adta át megőrzésre. A koronálását a hosszú karddal, amely mérete miatt nem volt alkalmas a benzines hordóban való elásásra, a Mattsee szomszédságában levő Zellhofba vitték a május 2-án ide költöző koronaőrök. Az amerikai katonákat váró koronaőröket végül május 7-én fogták el a „jenkik”, majd őket és a ládát Dwight D. Eisenhower parancsára az augsburgi főhadiszállás kihallgató táborába szállították. A vallatócsoport parancsnoka, Paul Kubala őrnagy, akinek Pajtás ezredes átadta a koronálását, iszonyú haragra gerjedt, amikor a ládát kinyitva csak a hosszú kardot lelte meg abban. (A Pajtásékat foglyul ejtő George Granville hadnagy a koronálása kulcsaira a salzburgi fogházban akadt az ott raboskodó Gömbös Ernőnél.) 1945 júliusának végére aztán a Szent Korona és valamennyi koronázási jelvény Augsburgba érkezett. A Szent Jobbot viszont az Amerikai Katonai Misszió 1945. augusztus 19-én visszahozta Budapestre.

A Szent Korona német földön, amerikai kézen eltöltött nyolc éve alatt a következő helyeken fordult még meg: Heidelberg,

Frankfurt (két alkalom, Német Nemzeti Bank), Wiesbaden (műkincsgyűjtő központ), München (műkincsraktár), Freidberg (az Amerikai Hadsereg Európai Főhadiszállása), Bonn/Bad Godesberg, Bremenhaven (kikötő). Wiesbadennel és Münchennel kapcsolatosan tudnunk kell, hogy az amerikai hadseregnek létezett egy speciális alakulata – a magyarul csak „műkincsvadászoknak” nevezett Monuments, Fine Arts, and Archives Administration (rövidítve MFAA = Műemlékek, Szépművészeti Alkotások és Levéltárak védelmére létrehozott egység) –, amely a magyar koronázási ékszereket is felügyelte. Ennek parancsnoka Walter Ings Farmer volt, s egy időben itt szolgált Jo Kelleher is, aki hosszasan és részletesen tanulmányozta a Szent Koronát, amiről doktori disszertációt készített, amely 1951-ben könyv formájában is megjelent. A könyv nagy szolgálatot tett a kutatásnak, mert a szakértők egészen 1978-ig, a klenódiumok hazatéréséig elsősorban Kelleher könyvének fotói alapján tanulmányozhatták a koronázási jelvényeket. Kelleher 1977 novemberében részt vett a Fort Knoxban lebonyolított szakmai átadáson is, ahol mellel az első hivatalos színes fotók készültek – ezekből is közül egy példányt Glant monográfiája.

Bár a Hahn Sándor vezette magyar restitúciós bizottság 1947 legelején kezdeményezte a koronázási jelvények visszaszolgáltatását, erre a Nagy Ferenc vezette koalíciós kormány kérésére – hadi és politikai okok miatt – nem került sor. Nem sokkal később az a terv is felvetődött, hogy a Szent Koronát a Vatikánba vigyék, amit maga Mindszenty bíboros is szorgalmazott 1947. évi amerikai útja során. Az amerikai politikai vezetők – akik a MAORT- és a Standard-ügy miatt nehezteltek a magyar kommunista kormányzatra – azonban végül úgy döntöttek, hogy nem szolgáltatják vissza Magyarországnak a koronázási jelvényeket, s a Vatikánba sem viszik azokat. Így nem maradt más megoldás, mint az Egyesült Államokba való szállítás. A „Klondike” fedőnévvel illetett akció során 1953. március 21-én érkeztek meg a

koronázási jelvények New Yorkba (Staten Island), majd két nap múlva Fort Knoxba. A későbbi időkből visszatekintve elmondható: a Szent Korona az összes lehetőség (nyilasok, náci, szovjetek, Rákosi vezette kommunisták stb.) közül a legjobb kezekbe, az amerikai muzeológusokéba került, akik gondoskodtak a felségjelvények állagának megővéséről. Érdekes kiemelni Gordon M. Kline személyét, aki előbb egy méretre szabott tokot készíttetett fából, majd később egy légmentesen záró alumínium tartót, amelyek megmentették a palástot a pusztulástól.

A hidegháború éveiben a klenódiumok sorsa a kétoldalú amerikai–magyar viszony egyik rendezésre váró kulcseleme volt. Az amerikai kormány a felségjelvények visszaszolgáltatását a kapcsolatok alakulásától tette függővé. Ezzel szemben a magyar fél többször hangsúlyozta: a koronázási jelvényeket a magyar nép tulajdonának tekintik, s azok semmiféle tárgyalási alapot nem képezhetnek. Az 1956. évi magyarországi forradalom vérbefojtása, majd a vietnami háború miatt a kétoldalú kapcsolatok normalizálása csak az enyhülési folyamattal (*Détente*) párhuzamosan, az 1970-es évek során következhetett be. 1976-ra, a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátásának 200., az 1956. évi magyar forradalom kirobbanásának 20. évfordulójára, egyben az akkor esedékes elnökválasztás idejére – a kölcsönös vagyoni jogi viták lezárása és Mindszenty József bíboros Magyarországról való távozás után – lényegében már csak három rendezetlen kérdés maradt: egy államközi tudományos, műszaki és kulturális csereegyezmény megkötése, a koronázási jelvények visszaszolgáltatása és a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény kölcsönös megadása.

Glant Tibor rámutatott arra, hogy a Szent Korona visszaszolgáltatásának még Gerald Ford választási veresége után, 1976 decemberében sem volt reális esélye. Jóllehet írásban fellelhető nyoma van annak, hogy Jimmy Carter már elnöki beiktatásakor (1977 januárja) eldöntötte: visszaadja Magyarországnak a klenódiumokat, a terv

megvalósítása korántsem volt egyszerű. A nemzetközi helyzet mellett ugyanis figyelembe kellett venni az amerikai belpolitikai viszonyokat is. A Cyrus Vance vezette külügy (*Department of State*) és a Zbigniew Brzezinski által irányított Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council*) között egyfajta rivalizálás zajlott, s e kérdésében is ellentétes nézetek voltak: Vance helyeselte, Brzezinski viszont kezdetben ellenezte a felségjelvények visszaadását, mivel a kelet-európai – köztük a magyarországi – származású amerikaiak támogatásának elvesztésétől félt. Időközben – meglepő módon – a magyar fél aktivizálta magát, s a külügy két évtizednyi huzavona után hajlandó volt végre megkötni a kétoldalú, államközi tudományos, műszaki és kulturális csereegyezményt. Carter elnök 1977. szeptember 13-án aláírta a 21. számú elnöki utasítást, amely az USA Kelet-Európával kapcsolatos politikáját szabta meg. Ebben szerepelt az a célkitűzés, hogy az USA – Lengyelország és Románia továbbra is kiemelt elbánásban való részesítése mellett – Magyarországgal javítani kívánja a viszonyt. Ennek jól látható jeleként hajlandó visszaszolgáltatni a Szent Koronát. A magyar féltől azonban elvárja, hogy megfelelő biztosítékot adjon arra nézve, hogy a klenódiumok nyilvános helyen és állandó jelleggel lesznek kiállítva. Leszögezték továbbá azt is: a koronázási jelvényeket az amerikai nép nevében adják majd vissza a magyar népnek, s Kádár János nem lehet jelen az átadási ceremónián. A magyar vezetés ezt elfogadta, ám egy dologban hajthatatlan volt. A rosszul értelmezett „magyar–román barátság” kapcsán ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy Cyrus Vance tervezett beszédéből kerüljön ki a Nemzeti Múzeum románok általi kifosztását 1919 megakadályozó Harry Hill Bandholz tábornokra történő utalás. Ezt az amerikaiak elfogadták, a magyar fél azonban az átadási ceremóniát, érthetetlen óvatossággal, végül két óra csúszással közvetítette „élőben” – miként ez Glant újabb kutatásaiból sokak meglepetésére kiderült. (Harry Hill Bandholz tábornok 1936-ban

felavatott, majd 1949-ben eltávolított szobra 1989 óta ismét a budapesti Szabadság téren áll!)

A Carter kormánzatnak „otthon” is nehézségekkel kellett szembenézni. A vezető amerikai napilapok 1977. november 4-én beharangozták, hogy a Szent Korona hazatér. A hírt a döntéssel egyet nem értő kongresszusi képviselők szívérogtatták ki. Számításuk bevált. November 4. ugyanis – Szálasi eskütele (1944) és Kádár Budapestre való visszatérése (1956) miatt – a magyar történelem egyik gyásznapja. A politikailag aktív magyar emigránsok több tüntetést szerveztek a Fehér Ház, illetve a Kongresszus épülete elé. Tekintélyes részük eleve elutasította a Szent Korona visszaadását, mert szerintük ez a lépés legitimálta volna Kádár János kommunista hatalmát. Számos neves tudós (például Kadarkay Árpád, Várdy Béla és felesége, Huszár Ágnes, Nagy Károly, Deák István, John Lukács) azonban kiállt Carter elnök döntése mellett. A tüntetéseken kívül a Kongresszusban is kemény vita zajlott. Robert Dole kansasi szenátor, amikor látta, hogy a Kongresszusban nem éri el célját, bíróságon támadta meg Carter elnöki döntését. Az Amerikai Legfelső Bíróság azonban rövid időn belül elutasította a beadványt. Időközben egyre kedvezőbb kép volt kialakulóban Magyarországról az USA-ban. 1977 során több kongresszusi bizottság látogatott Magyarországra, továbbá áprilisban Arthur Hartman amerikai külügyminiszter-helyettes, júliusban Tom Gerth a külügyminisztérium magyar referense, augusztus végén pedig Arthur Schneier New York-i főrabbi járt Budapesten. (Az utóbbi kettő a Szent Koronát hazahozó amerikai delegáció tagja volt: Schneier a hivatalos, Gerth pedig a szakmai küldöttséghez tartozott.) Valamennyi fent említett személy kedvezően nyilatkozott a magyarországi belpolitikai helyzetről. Philip Kaiser budapesti amerikai nagykövet beiktatására 1977. június 30-án került sor, vagyis több mint egy év után ismét volt magas rangú diplomatája az USA-nak a magyar fővárosban. Ráadásul Kaiser – memoárja

szerint – kimondottan azzal a feladattal érkezett Budapestre, hogy véglegesen elrendezze a koronázási jelvények és a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadásának ügyét. Sokat javított Magyarország nemzetközi és amerikai megítélésén, hogy VI. Pál pápa 1977 júniusában fogadta Kádár Jánost. Rendeződni látszottak tehát a vatikáni–magyar kapcsolatok, amit az is bizonyít, hogy a pápa Lékai László személyében már 1976-ban érseket nevezett ki az esztergomi főpapi székre. Egyházi-vallási szempontból igazi szenzációnak számított, hogy a számos amerikai elnökkel – beleértve Jimmy Cartert is – baráti kapcsolatokat ápoló, a Fehér Házba szabad bejárással rendelkező, baptista elkötelezettségű, a felekezeti határokon túllépő, hírneves prédikátor, Billy Graham látogatása a legnagyobb rendben zajlott le Magyarországon 1977-ben. Lassan tehát elhárultak az akadályok a klenódiumok hazatérése elől.

1977 decemberében került sor Fort Knoxban a koronázási jelvények azonosítására és szakmai átadására, valamint átvételére. Az utóbbi Esztergályos Ferenc washingtoni magyar nagykövet, Kovács Ferenc követségi tanácsos, továbbá két magyarországi szakember, Kovács Éva művészettörténész és Szvetnik Joachim ötvös-restaurátor feladata volt. Glant legújabb kutatásai alapján ismert: Fort Knoxból Little Rockon (Arkansas) keresztül – előbb helikopterrel, majd repülővel – a Washington D.C. mellett fekvő Andrews légitámaszpontonra szállították a klenódiumokat. Innen az Air Force Two elnöki különgéppel érkezett a Szent Korona Budapestre. A régen várt eseményre, a koronázási jelvények hivatalos átadására 1978. január 6-án került sor a magyar Parlament Kupolacsarnokában.

A sors fintora, hogy a magyar delegációt az országgyűlés elnökeként Apró Antal, az 1956-os forradalom utáni keményvonalas megtorló politika egyik hírhedt alakja vezette. A magyar népet képviselni hivatott küldöttségben ötven fő egy protokoll-lista lapján foglalt helyet, a fennmaradó kétszáz fő viszont nem a külügy, hanem az MTA, az

Írószövetség, a szakszervezetek, az ifjúsági szervezetek stb. döntése alapján került be a delegációba. Az „amerikai népet” huszonöt fős küldöttség képviselte. Ezt egy szakértőkből, segítőkből és tolmácsból álló csapat egészítette ki. A küldöttség vezetője Cyrus Vance külügyminiszter volt. Az amerikai küldöttséghez tartozó magánszemélyek sorából most csupán néhány olyat említünk, akik az amerikai magyarságot képviselték: Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas professzor, Deák István, a korábban Magyarországról minden indoklás nélkül öt évre kitasított történész, a Columbia Egyetem Kelet-Európa Intézetének igazgatója, Károly Elemér (Elmer Charles), a William Penn Association elnöke, Gombos Zoltán clevelandi laptulajdonos és Marianne Sprague (született Litkei Mariann) az amerikai nők képviseletében. (Glant könyve többükről eddig ismeretlen fényképeket is közöl.) A listát átfutva, egyetérthetünk a szerzővel: a delegáció lehetett volna fajsúlyosabb is. Érezhető, hogy a *State Department* sietve, illetve önkéntes felajánlkozás révén állította össze azt. Ez azonban – érthető okok miatt – a Szent Korona és a klenódiumok emelkedett hangulatú, ünnepi átadásán különösképpen senkit sem zavart. A ceremónia, szerencsére, jól szervezett, ízléses és méltóságteljes volt. A magyar fél az elvárható udvariasság jegyében mindenben maximálisan figyelt az Egyesült Államok számára fontos részletekre. Vörös zászló sehol sem volt látható, s szinte hihetetlen, de Apró Antal úgy beszélt 1945-ről, hogy a Szovjetunióról szót sem ejtett.

Glant számos fontos kérdéssel foglalkozik még. Áttekinti a hazai és a külföldi sajtó tudósításait a Szent Korona hazatéréséről, s több prominens résztvevőnek (például Illyés Gyula, Boldizsár Iván, Nagy János, Esztergályos Ferenc, Faragó Ferenc, Philip Kaiser, Theodor S. Weiss, Victor Covey, Takács József, Gombos Zoltán) a felségjelvények ünnepélyes átadásával kapcsolatos visszaemlékezését is megosztja az olvasóval. Ismerteti a

nyugati magyar emigráció egyik kiemelkedő tagjának, Borbándi Gyulának az Új Látóhatárban megjelent tanulmányát arról, hogy a koronázási jelvények visszaszolgáltatása nem legitimálhatja a Kádár-rendszert. Emellett kitér a szerző az egyik leginkább érintett politikus, Habsburg Ottó véleményének bemutatására is. Habsburg Ottó erősen helytelenítette a felségjelvények visszaszolgáltatását a Kádár-féle parancsuralmi rendszernek, ugyanakkor azt is leszögezte: pragmatikusan tudomásul kell venni a bekövetkezett és megmásíthatatlan tény, s keresni kell annak a módját, hogy az amerikai kormány negatív lépését miként lehetne az összmagyarság számára pozitív fejleménnyé tenni. Habsburg Ottóhoz hasonlóan többek (például Nagy Ferenc egykori miniszterelnök, aki helyeselte a klenódiumok visszaadását) úgy vélték, hogy a Szent Korona hazatérése majd egy olyan közbeszédet indít el Magyarországon, ami nem lesz összeegyeztethető az állampárt elvárásaival. Nekik lett igazuk.

Azokat a fontos fejleményeket, amelyeket a Szent Korona hazaérkezése generált a magyar bel- és külpolitikában, a gazdaság területén, továbbá a tudományos életben és az oktatásban, a könyv 8. fejezetének utolsó egységében tekinti át a szerző. Mindent egybevéve jogos Glant Tibor megállapítása: a klenódiumok hazatérése beváltotta a hozzá fűzött reményeket, s a 2000. január 1-je óta a Parlament Kupolacsarnokában látható Szent Korona a magyarok mindennapi életének szerves része lett.

Glant Tibor alapos kutatásokra épülő, adatokban rendkívül gazdag, igen élvezetes stílusban megírt munkáját nagy haszonnal és élvezettel olvashatja bárki, akit a Szent Korona, a magyar–amerikai kapcsolatok, a magyar bel- és külpolitika, valamint az USA 1945 utáni története érdekel.

PETROVICS ISTVÁN

Tanulmányok Amerika történelméről és kultúrájáról

Frank Tibor: Amerika világi. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 600 oldal

Frank Tibor a hazai és nemzetközi amerikanisztika kiemelkedő alakja, számos fontos tudományos és tudományos ismeretterjesztő írás szerzője. A jelen kötet a hetvenedik életévét a közelmúltban betöltő tudós az Egyesült Államok történelméhez és kultúrájához kapcsolódóan, az utóbbi két évtizedben megjelent írásaiból nyújt ízelítőt. A vastag mű hat tematikus egységbe szerkesztett harminc írásának döntő hányada az amerikai–magyar kapcsolatokat tárgyalja. Emellett olvashatunk elméleti jellegű, illetve az amerikai kultúra különféle jelenségeit vizsgáló tanulmányokat is. Ezen túlmenően a szerző a bevándorlástörténet területén végzett nagy jelentőségű kutatásának eredményeit is bemutatja.

A különböző tematikai egységek nagyjából időrendi sorrendben követik egymást. Ugyanakkor az USA második világháborús szerepvállalását taglaló rész egyben kitekintést is ad a 20. századra meghatározóvá váló amerikai kultúra világban betöltött szerepét illetően. Érdekességgé jelennek meg itt a történész angol nyelvvel, illetve nyelvpolitikával összefüggő eszmefutásai az amerikai angol nyelv mai helyzetéről és nemzetközi kommunikációban betöltött szerepéről.

A kötet írásait összekötő motívumok közül kiemelendő a szerző gyakran alkalmazott szempontja, hogy az Egyesült Államokat a magyar és európai kultúrához és történelméhez viszonyítva, komparatív perspektívában tárgyalja. Különösen látványosan érvényesül ez az elméleti jellegű tanulmányok tekintetében, melyek elsősorban a kötet első nagy tematikus egységében („Az amerikai gondolkodás mintázatai”) jelennek meg, például az „Idő- és térszemlélet az amerikai történelemben” (17–30. old.) című, nagy ívű gon-

dolatmenetet bemutató írásban. Amint Frank hangsúlyozza, az amerikai puritán kultúrában gyökerező, az időbeosztás és -használat más kultúrákhoz viszonyított, szinte a véletekig történő strukturáltsága, a jövőorientáltság, a tér használatának és uralmának sajátos amerikai vonásai, melyek a történelmi tapasztalat nyugati terjeszkedéssel összefüggő sajátosságaira is építenek, alapvető szerepet játszanak ebben a szemléletben. A kontraszt egyik jó példája a nagyhírű, Amerikában nagy karriert befutó olasz karmester, Arturo Toscanini egyre gyorsabb tempójú vezénylési stílusa, melyet a szerző a New York-i életritmus hatásának tulajdonít. (21. old.)

Hasonló sajátosságokra hívja fel a figyelmet Frank a „Manifest Destiny”: A sorszerű küldetés eszméje és gyakorlata (31–37. old.) című tanulmányban. A puritán kivételesség eredetileg vallási töltetű ideológiája a területi terjeszkedést igazoló, azt isteni küldetés megvalósításaként megjelenítő nemzetfelfogás az azt artikuláló gondolkodók kultúrájában alapvető, az európai hagyományoktól különböző nézetrendszerként működött. A más nemzetektől való különbözőség, sőt a fogalom alapvető tartalmi eleme az erre épülő felsőbbrendűségi tudat kifejeződése.

Mindezek mellett az európai kultúrával való hasonlóságok is megjelennek Frank Amerika-képében, amennyiben „A republikanizmustól az imperializmusig. Az ókor továbbélése és fogadtatása az amerikai gondolkozásban című írásban” (38–53. old.) az antik görög-római európai hagyomány egyes elemeinek amerikai továbbéléséről értekezik. A francia és angol közvetítéssel Amerikában megjelenő alkotmányelméleti hatások mellett az antik építészeti hagyományok jelenlétét (Kongresszus, Legfelsőbb Bíróság, Egyesült Államok Második Bankja épületek), a klasszikus műveltség, illetve ennek

részeként a latin nyelv szerepét, valamint az arról folytatott tizenhét és tizenkilencedik századi vitákat tekinti az antik kapcsolat fő elemeinek, ezzel zárva tanulmányát: „Mikor a klasszikus örökség még jelentett valamit, az Egyesült Államok még többé-kevésbé európai ország volt.” (53. old.)

Az európai magas kultúrához való viszony is fontos gondolatként köszön vissza a kötet több tanulmányában, és Frank szenvedélyes érdeklődéssel vizsgálja a mai Amerika szerepét a világban, annak kultúrájában, mégpedig erőteljes történelmi perspektívában. Ennek részeként ugyanakkor – legyen szó az amerikai történelem tankönyvekről vagy a modern tömeg- és digitális kommunikáció jellegzetességeiről, nyelvről vagy az egyetemről mint oktatási és kulturális intézményrendszerrel (57–58, 71–73., 459–478, 542–546. old.) – az Európához való viszony érzékeny kérdésként vetődik fel Frank számára. Ennek oka pedig az a tapasztalat, amit az ország a huszadik század második felétől kezdve élt át, illetve azok a társadalmi, gazdasági és kulturális jellegű változások, amelyek nyomán a szerző szerint az USA mára már alapvetően más képet mutat. Az ország jelenkori történelmének főbb jellegzetessége a népesség etnikai összetételének megváltozása, az európai fehér kultúra és képviselőinek az erőteljes kritikája. Ennek eredménye a multikulturalizmus és a nyelvhasználatot átható *Political Correctness* (politikai korrektség) ideológiája és gyakorlata, melyek következtében – nézete szerint – az európai hagyományból származtatott amerikai értékek és kulturális alapvetések eróziójáról kell beszélnünk, így az európaival összefüggésbe hozott műveltség, a magas kultúra térvészteséről, illetve a nemzeti kultúra centrifugális erőket ellensúlyozó, központi fundamentumának széteséséről.

Ennek azért tulajdonít Frank nagy jelentőséget az USA jelenkori történetében, mivel – amint arra rámutat – a kor emberét joggal foglalkoztathatja e jelentős állam jövője, a világrendben betöltött szerepének alakulása. Ehhez kapcsolódóan pedig szintén vissza-

térő motívumként jelenik meg Frank gondolatmentében az „amerikai évszázad” Henry Luce, amerikai publicistától idézett fogalma 1941-ből, és a „birodalom hanyatlásának” tézise. Paul Kennedy brit történész mára már klasszikussá vált elméletére a kötet több tanulmányában is hivatkozva, az ország kritikusaival egyetértve Frank kifejti, hogy nem pusztán a központi kulturális alap szétesése, hanem a gazdasági kapacitásokon túlnövő túlzott birodalmi kötelezettségvállalás fenyegeti az országot (479–498. old.). Ez pedig – nézete szerint – végső soron hanyatláshoz vezet. Frank ennek szellemében például megkockáztatja azt a hipotézist, hogy a 21. századra jellemző amerikai nyelvi jelenségek, a hiperbolizmus, a túlzáson alapuló nyelvi klisék és trendek tobzódása ennek a birodalmi hanyatlásnak a szimptomái. (537–546. old.)

Frank ugyanakkor az USA mint globális jelentőségű birodalom hanyatlásáról a könyv egyik tanulmányában egyértelmű szkepszissel szól, és kifejti, talán korai lenne kongatni a vészharangot az ország fölött. Arra mutat rá, hogy az amerikai közvélemény már nem várja el a globális szerepvállalást hazájától, és a birodalmi túlterjeszkedést nem generálja társadalmi igény. (497. old.) Ez a nézete meglepő a többi vonatkozó tanulmány pesszimista végkicsengésének fényében, ám úgy gondolja, ha sikerül orvosolni az ország számos problémáját, globális „vezető szerepe” még „nagyon sokáig” megmarad. (498. old.)

A Trump-korszak kezdetét tárgyaló cikk (499–506. old.) pedig a várható változásokra mutat rá: a globalizáció helyett a nemzetelvű/protekcionista irányultságú és PC-ellenes gazdaság-, kultúr-, egészségügyi és bevándorláspolitikai tendenciák fognak érvényesülni Amerikában. Ezen prognózisai pedig a kötet megjelenés óta eltelt időben kétségkívül beigazolódtak.

Frank Tibor tanulmánykötetének második nagy egysége a 19. és 20. század fordulójának, illetve a 20. század amerikai bevándorlási politikát és az ahhoz kapcsolódó, azt

gyakran megalapozó tudományos és szellemi mozgalmakat vizsgáló írásokból áll. A századforduló nagy bevándorlási hulláma meghatározónak bizonyult, amikor is a domináns amerikai népességtől etnikai és kulturális tekintetben látványosan különböző csoportokhoz tartozók milliói érkeztek az országba. A szerző egyrészt bemutatja, milyen törekvések mutatkoztak a Kelet- és Dél-Európából érkező, döntő többségében alacsony iskolázottságú, mezőgazdasági népesség számának korlátozására, s az emberi „fajok”, rasszok minőségi különbözőségét hirdető eugenika miként válhatott az első világháborút követően, 1965-ig fennmaradó bevándorlási kvótatörvényeket megalapozó tudományos rendszerre annak érdekében, hogy az „alacsonyrendű” „fajokat” kizárják az országból, elejét véve az angolszász „faj” elkorcsosulásának. (77–110. old.)

Egy másik tanulmányban pedig a szerző azt dolgozza fel, hogy az amerikai Kongresszus Dillingham Bizottságának negyvenkét kötetnyire rúgó jelentése nyomán az amerikai szövetségi kormányzat miként igyekezett meggyőződni az abban vázolt kép realitásáról, miként próbált hivatalos megfigyelők kiküldésével helyszíni jelentést kapni a bevándorlók anyaországbeli helyzetéről. Fontos alapelveként szerepelt az ügynökök feladatai között a „honos” állam kivándorlókkal kapcsolatos politikájának, azaz annak vizsgálata, hogy az mennyire ösztönözte a kivándorlást, illetve mely csoportokét, valamint a kivándorlás általános okainak a feltárása. Frank rámutat arra is, hogy a századfordulót követően a jelentések az USA „gyarmatosításáról” szóltak (122–123. old.), mivel a magyar és az olasz állam igyekezett fenntartani a lojalitást a kivándorlók körében, amivel ügynökök szerint kárt okoztak az USA-nak, hiszen hazatérés esetén a bevándorló munkások által megszerzett jövedelem kiáramlott az országból. Ezzel együtt, Frank szerint a jelentések igyekeztek objektív képet festeni a kivándorlás körülményeiről, és nem torzították azokat az amerikai nativista ideológia

dél- és kelet-európai népekkel szembeni előítéletei és sztereotípiái. (138–139. old.)

Frank Tibor jelentős kutatásokat végzett az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás különféle vonatkozásairól, a kötet harmadik tematikus egységében ezek eredményeivel is találkozhatunk. A tanulmányok egyike a Monarchia nemzeti kisebbségei közül a szlovákok kivándorlását vizsgálja a századfordulón. Megállapítja, hogy kivándorlásuk a magyar fennhatóságú területekről politikai és gazdasági okok miatt következett be, és a földrajzi mobilitást a társadalmi mobilitás reménye indukálta. Rámutat arra, hogy a kisebbségek kivándorlása nagyban hozzájárult a Monarchia felbomlásához, mivel annak az Egyesült Államok elleni hadba lépése után az utóbbi támogatni kezdte a kisebbségek önállósulási törekvéseit. A magyar politikai elit pedig már korábban érzékelte, hogy a visszatérő kivándorlóként, kvázi vendégmunkásokként élő szlovákok az amerikai szlovák értelmiség nacionalista ideológiájával megismerkedve, veszélyes, szubverzív tényezővé váltak.

Frank az Egyesült Államokba irányuló magyarországi századfordulós migrációs tendenciákat tárgyaló érdekes tanulmányban világítja meg a korabeli szakemberek által az amerikai magyar kivándorlók körében kimutatott „kivándorlási elmezavar” (168. old.) eseteit, melyeket a bekövetkező társadalmi változások nyomán jelentkező mentális trauma idézett elő. A tanulmány hasznos adalékokkal szolgál az Amerikából visszatérő, kiutasított, mentális zavarban szenvedő emberek pszicho-szociális körülményeiről. Az egyik legjellemzőbb ok az elmeháborodottság különféle változatai tekintetében – ha Frank eredményeit tágabb kontextusban értelmezzük – az amerikai álom ideáljának való megfelelés kényszere, illetve annak kudarca. Több pszichiátriai esetben ugyanis a „fizetéseképtelenség” (170. old.), gazdasági kudarc állt az elmezavarban szenvedő személy szimptomáinak hátterében. A hazatérők esetében tehát a csalódás, a sikertelenség ténye vezetett pszichés zavarokhoz. Fontos

megállapítása továbbá az írásnak, hogy a bevándorlók soraiban jelentkező elmebaj diagnosztizált esetei jelentős mértékben alakították az USA bevándorlási politikáját, és hozzájárultak a korlátozásokhoz.

Különös összefüggés áll fenn az előbb ismertetett tanulmány ezen megállapításai, valamint a szerzőnek Franz Boasról, neves német-zsidó származású amerikai antropológusról szóló és valójában a kivándorlás témakörén túlmutató tanulmánya között. Ugyanis a „kivándorlási elmezavar” bizonyos esetei – mint fentebb láttuk – tekinthetők az amerikai kulturális hatások következményeinek, és Boas maga is, jóllehet éppen ellentétes, azaz pozitív értelemben, az amerikai környezet hatását vizsgálta a bevándorlók embertani jegyeire. Ráadásul nyilvánvaló a kapcsolat a korábbi tanulmányok által tárgyalt, a bevándorlást korlátozó intézkedésekkel. Frank részletesen ismerteti Boas empirikus kutatási módszerét és eljárásait, valamint az eredményekre reagáló kritikákat is. Boas szerint az amerikai szocio-kulturális környezetben a kelet- és dél-európai bevándorlók fejformája a következő generáció esetében konvergál az amerikai általános fejformához, illetve megnő a gyermekek testmagassága. Mindez nyilván az európai bevándorlási csoportok ellen agitáló nativisták és eugenikusok és a fentebb már említett Dillingham Bizottság bevándorláskorlátozás irányába mutató jelentésével ellentétes eredményt hozott, implikálva az asszimiláció lehetőségét az „alacsonyabb” rendűnek ítélt etnikumok esetében is.

A kötet következő nagy egysége magyar utazók amerikai látogatásait tárgyalja több tanulmányban. Mindig is népszerű témának bizonyult a hazai történettudományban az amerikai–magyar kapcsolatokat kutató tudósok körében Kossuth Lajos 1851 és 1852 közötti amerikai útja. Frank Tibor, amellet, hogy részletesen taglalja a Kossuth-misszió részleteit és körülményeit, új források bevonásával rámutat arra, hogy amerikai fogadtatásának egyaránt volt pozitív és negatív hozadéka. Ugyanis a látogatást lelkesen

üdvözlő nagyvárosokkal szemben a „vidék” kevésbé mutatott elkötelezettséget Kossuth azon törekvése iránt, hogy megnyerje az USA támogatását a magyar függetlenségi mozgalom újraindításához. Ez utóbbi csoporthoz hasonlóan a „keleti-parti elit” képviselőinek írásaiból az is kiderül, hogy Kossuth alapvetően olyan nézeteket képviselt, melyeket ők (Francis Lieber, George Stillman Hillard) a Habsburg Birodalom belügyének tekintették. (231. old.) Végkövetkeztetése viszont az, hogy mindezek ellenére Kossuth „egy személyben tette fel Magyarországot Európa politikai térképére”. (235. old.)

Frank két tanulmányában is arra a feladatra vállalkozik, hogy magyar személyek egyesült államokbeli utazási élményeit elemezze az utazási irodalom kutatómódszertani eljárásainak alkalmazásával. Ezek közül az első, mely az 1876 és 1940 közötti amerikai világkiállításokra kilátogató magyar elit képviselőinek a szövegeit veszi szemügyre, véleményünk szerint kevésbé sikerült, mint a második, mely a magyar Amerika-képet mint önkritikát vizsgálja a 19–20. században. A „nemzeti önreflexió lehetősége” (236. old.) ugyanis kevés Frank által hivatkozott szövegben mutatkozik meg az elemzés során. Kecskeméthy Aurél beszámolója például vajmi keveset árul el a szerző kulturális diszpozíciójáról. Nem világos például, hogy az 1876. évi philadelphiai világkiállításról tett kritikai megjegyzései, melyek közül a Monarchiára és Magyarországra vonatkozólag a kiállított tárgyak számát emeli ki Frank, mit árul el a szerző identitásáról. Vagy hogyan értelmezhetjük Falk Zsigmond chicagói világkiállítással (1893) kapcsolatos csalódását a korabeli magyar kulturális viszonyok fényében? Ottlik Iván beszámolójával kapcsolatban valóban sikerült valamit érzékeltetni az önreflexív mozzanatból a magyar és az amerikai mezőgazdaság fejlettségére való utalás kapcsán, és talán Völgyesi Ferencné narratívája is elárul valamit a szerző komparatív diszpozíciójáról. Összességében azonban, az útleírás szerzőinek kulturális iden-

titástól függő mivoltának tézise (251. old.) kevésbé nyer bizonyítást ebben az írásban.

Annál inkább a magyarországi utazók amerikai úti beszámolóit taglaló tanulmányban, melyben Frank visszatérő motívumként az elmaradott Magyarország kritikáját diagnosztizálja.¹ Ez a kritikus önreflexió felerősödik a két világháború között. A szerző ebben a tanulmányban tehát következetesebben tudja érvényesíteni elemzési szempontjait, és az egyes szövegeket illetően elegáns és gondolatébresztő, még ha helyenként vázlatos elemzését is nyújtja egy korszak Amerika-képének magyar kulturális viszonylatban.

Frank Tibor ebben a kötetben arra is hangsúlyt fektet, hogy a magyar–amerikai viszonylatban kialakított kulturális és történelmi sztereotípiákat mindkét oldal tekintetében vizsgálja. Ennek a törekvésnek jó példája az amerikai Magyarország-kép változásairól szóló tanulmánya, mely nagy ívű elemzést nyújt a tizenkilencedik századtól máig terjedő időszakot jellemző, Magyarországot megítélő amerikai álláspont átalakulásáról. Míg az 1848/49-es forradalom és szabadságharc után érhető tetten egyáltalán egy Magyarországról kialakított karakteres vízió az amerikai közgondolkodásban, mára már nem beszélhetünk egyértelmű, plasztikus képről. Ami pedig eközben történt, jórészt az Egyesült Államok és Magyarország közötti politikai kapcsolatok következményeként értékelhető Frank elemzésében. Az Unió oldalán harcoló magyar katonák jóvoltából a tizenkilencedik század közepén rendkívül pozitív kép alakult ki „a szabadságért és egyenlőségért mindig harcolni kész” magyarokról. (267. old.) Ez az imázs azonban jelentősen veszített értékéből az új bevándorlás idején, a kötet már fentebb ismertetett számos írá-

sában elemzett amerikai felsőbbrendűségi ideológia térnyerése nyomán. Ennek alapján a magyarországi bevándorlók gazdasági helyzetüknél fogva elmaradott népekként jelentek meg a hivatalos amerikai diskurzusban. Az első világháború tovább rontott a helyzeten, és bár Horthy rendteremtő és konszolidáló szerepét nagyra értékelték, 1956-ig az nem is változott. Pontosabban, a két világháború között elvált egymástól a magyarországi és az amerikai magyarok képe, az utóbbiak tekintetében egyértelműen pozitív tónussal.

Ebben a részben Frank egyéni emigráns sorsokat is ismertet. Neumann Jánossal és Ignóval szal kapcsolatban például betekintést ad a magyar elit ideiglenesen vagy örökre Amerikába távozott tagjainak USA-képéről, illetve életútjukról új hazájuk fényében. (276–295. old.)

A kötet negyedik nagy egysége az Egyesült Államok második világháborús szerepvállalásához kapcsolódóan két olyan tanulmányt is tartalmaz, melyek fontos adalékot szolgáltatnak a téma diplomáciatörténeti vonatkozásához. Az egyik John Flounoy Montgomery, budapesti követ ténykedését mutatja be, aki Franklin Delano Roosevelt követként 1933-ban érkezett Magyarországra, ahonnan 1941-ben távozott. Egész budapesti tartózkodása alatt folyamatosan jelentéseket, feljegyzéseket készített az országról, elsősorban annak társadalmi, gazdasági és politikai elitjéről. Frank hangsúlyozza, hogy Montgomery Magyarország barátságának bizonyult, hiszen ezekben a jelentésekben rendkívül kedvező képet festett az országról és különösképpen Horthy kormányzóról, valamint annak szerepéről a rendszer konszolidációjában. A követ különleges kapcsolata a rezsimmel és a kormánnyal

¹ Glant Tibor: *Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.) című könyvében hasonló feladatra vállalkozva térképezi fel a magyarországi Amerika-ref-

lexiókat és önreflexiókat, korszakhatárokhoz (hangsúlyosan a reformkor és a dualizmus vonatkozásában) kapcsolódó különbségek kimutatásával.

annyira szoros maradt, hogy Horthyt személyesen anyagilag is támogatta az emigrációban, 1947-ben megjelent nagyhatású könyvével pedig (*Hungary, the Unwilling Satellite* – Magyarország, a vonakodó csatlós) védelmébe vette a rendszert.

Hasonló elkötelezettség jellemezte Joseph Edward Davies moszkvai nagykövet rövid, de intenzív tartózkodását a sztálini Szovjetunióban (1836 és 1838 között). Jóllehet az 1930-as évekre az amerikai külügyminisztérium berkein belül egyértelmű kommunista-ellenes hangulat alakult ki, mutat rá Frank, Davies mentesítette magát ettől, és a Szovjetunió, valamint Sztálin csodálójává vált, amellet érvelve nyilvánosan is, hogy az országot nem szabad elszigetelni, és az az USA potenciális szövetségese lehet a fasiszta hatalmak elleni jövőbeli összecsapásban. Megértéssel fogadta az 1930-as évek végének kirakatpereit, elhitte, hogy az elítéltekkel mint Hitler ötödik hadoszlopával igyekezett leszámolni a szovjet állam. Frank a tanulmány végén igyekszik választ találni erre a hiszékenységre, és arra jut, hogy a szovjet államtól kapott, korábban többnyire orosz arisztokraták birtokában lévő műkincsek, melyekről Davies feleségének „életrajzaiban” olvashatunk, minden valószínűség szerint hozzájárultak a nagykövet Szovjetunióval és Sztálin tevékenységével kapcsolatban mutatott lelkesedéséhez, politikai ítélőképességének fogyatékosságához. (400. old.)

Jóllehet emigráció a témája és időben túlmutat a második világháború időszakán, ebben a részben kapott helyet Thomas Mann emigrációban folytatott tevékenysége. Frank bemutatja, hogy a Nobel-díjas író milyen aktív szerepet vállalt az USA-ban menedéket találó németországi menekültekkel összefüggő bevándorlási politika befolyásolásában, amennyiben a kvótáktól mentes eljárást szorgalmazta, illetve fellépett az amerikai német kisebbség internálására irányuló amerikai törekvésekkel szemben. Ezen túlmenően azonban Mann a háborút követően egyre kritikusabbá vált Amerikával kapcsolatban, az amerikaikat „üresnek”, „sablonos-

nak” nevezve (364. old.), és az ’50-es években, a politikai boszorkányüldözések idején tovább emigrált Svájcba.

Különleges darabja a kötetnek az amerikai közgondolkodás második világháborút megelőző befolyásolását vizsgáló tanulmány, mely nem pusztán propagandatörténeti szacikk, hanem magyarországi vonatkozásai miatt is az amerikai Magyarország-kép történetéhez szolgál fontos adalékokkal. Frank Tibor bemutatja azt a folyamatot, melynek során átalakult az amerikai közvélemény befolyásolásának hivatalos módszertana és filozófiája. A két világháború között civil szervezetek vállalták magukra e feladatot, és a *Committee for National Morale* elnevezésű csoport komoly szakmai szerepet vállalt – a szerző megfogalmazásában – „a közgondolkodás általános gondozásában” (361. old.), és 1941 februárjában megalkotott egy szociálpszichológiai megalapozottságú kézikönyvet az amerikai közvélemény mérésére és befolyásolására. Frank részletesen ismerteti a dokumentumot, valamint egy tanulmányt a Bizottság anyagából, melyet – véleménye szerint – minden valószínűség szerint Faragó László (angol nevén Ladislav Farago), a testület magyar származású tagja állított össze. A tanulmány a náciizmus terjedését mutatja be Magyarországon, ám egyben pontos társadalomtudományi vázlatot is ad a korszakról, részletezve, hogy mely társadalmi csoporton belül mekkora támogatást tudhat magáénak a náci értékrend, illetve egy esetleges demokratizálódási folyamatban azok milyen szerepet játszhatnak. Frank szerint a dokumentum jelentősége többek között abban rejlik, hogy más hasonló anyaggal egyetemben fontos szerepet játszott a háború utáni béketárgyalások előkészítésében, ugyanis alapvetően befolyásolhatta az amerikai döntéshozók által kialakított Magyarország-képet, az USA ellen hadat viselő állam percepcióját és – tegyük hozzá – az azzal való bánásmódot is.

Ugyancsak a propaganda világába kalauzol bennünket Frank utolsó írása ebben a tematikai egységben, jelesen a második világ-

háború utáni németországi náciatlanítás folyamatába. Akadémiai székfoglaló előadás-hoz méltó módon, talán ez az egész kötet legstrukturáltabb és legkidolgozottabb darabja. A háború befejezésével fontos célként tűzte ki az amerikai kormányzat a „német közélet és közszellem megtisztítását” a náci eszméktől. (404. old.) Ennek érdekében átnevelési program indult, melynek részleteit, eredményeit és sikertelen mozzanatait egyaránt ismerteti a tanulmány. Frank a Rockefeller Alapítvány által támogatott 1946–1947. évi felmérések és Rober J. Havighurst interjúi alapján új értelmezési lehetőséget ad a náciatlanítás folyamatáról. Az Alapítvány megbízásából jelentéseket készítő amerikai szakemberek, Albert R. Mann vagy Havighurst a folyamat nehézségeiről is beszámoltak. Frank konklúziója az, hogy minden nehézség és probléma ellenére a náciatlanítás végül is sikerrel járt a nyugat-német területeken, és ahol az elmaradt, az antidemokratikus és idegenellenes értékrend maradványai máig tovább élnek és hatnak.

Ez utóbbi tanulmány is jó példa arra, hogy Amerika történelmének és kultúrájának kutatása transznacionális kontextusban igazán érdekes és színvonalas eredményekhez vezet. Erre kiváló terepként szolgálhat a migráció-, a diplomáciatörténet, illetve a kulturális érintkezés kutatásának egyéb formái. Frank Tibor könyve, mely magában foglalja mindezeket – bizvást kijelenthetjük – hasznos és aktuális olvasmány lehet mind a szakmabeli, mind pedig a laikus érdeklődők számára. Fontos ismeretekkel és szemléletmóddal szolgál mindazok számára, akik megpróbálják megérteni azokat a történelmi folyamatokat, melyek nyomán az Egyesült Államok a jelenlegi világrend meghatározó tényezőjévé vált. S bár mindezt elsősorban a domináns kultúra és történelem jelenségeire koncentrálna teszi, azok kritikáit is megfogalmazza.

VAJDA ZOLTÁN

Számunk szerzői

ALABÁN PÉTER (alaban.peter@gmail.com) – történész, tagintézmény-vezető, Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolája, Ózd

BIERNACZKY SZILÁRD (bierszilard@gmail.com) – néprajzkutató, afrikanista, ny. egyetemi docens, ELTE BTK, Történeti Intézet, Budapest

BÓDY ZSOMBOR (body.zsombor@btk.ppke.hu) – történész, szociológus, PPKE BTK, Szociológiai Intézet, Budapest

ERŐS VILMOS (eros.vilmos@gmail.com) – történész, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen

KELLER MÁRKUS (keller.markus@tatk.elte.hu) – történész, szociológus, ELTE TÁTK, Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék, Budapest

KOKAS KÁROLY (kokas@ek.szte.hu) – könyvtári informatikus, Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár, Szeged

KULCSÁR KRISZTINA (kulcsar.krisztina@mnl.gov.hu) – levéltáros, történész, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

PETROVICS ISTVÁN (petrovic@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Történeti Intézet, Szeged

ROMSICS GERGELY (romsics.gergely@btk.mta.hu) – történész, ELKH BTK, Történettudományi Intézet; ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest

RUDISCH FERENC (ifjrudfer@gmail.com) – mesterszakos hallgató, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged

TOMKA BÉLA (tomka@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged

TÓTH BENEDEK (toth.benedek@gmail.com) – médiakutató, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged

VAJDA ZOLTÁN (vajda@lit.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Amerikanisztika Tanszék, Szeged

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT (veszpremyl@gmail.com) – tudományos segédmunkatárs, Milton Friedman Egyetem, Magyar Zsidó Történeti Intézet, Budapest

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

ZSOMBOR BÓDY

Hungarian Social Policy in an International Context: Knowledge Transfer and Its Results in Hungary Before 1945	5
--	---

GERGELY ROMSICS

Reform in the Name of Christian Nationalism: Transnational Aspects of a Neo-Catholic Political Enterprise	27
---	----

MÁRKUS KELLER

The Detached House in Hungarian Housing Policy After World War II: Transfer, Adoption, Hybridization	49
--	----

BÉLA TOMKA

Consumption in East Central Europe after WWII: Political Determinants and Transnational Connections	62
---	----

Workshop

RUDISCH FERENC –TÓTH BENEDEK

The Cultural Construction of the Concept of Health	75
--	----

LÁSZLÓ BERNÁT VESZPRÉMY

“Certify Your Citizenship by Descent Within 90 Days!” A Look Into the Daily Operations of the Košice/Kassa KEOKH Agency	91
---	----

Retrospective

VILMOS ERŐS

The “Slow” Form of the “Prussian Path” of Development (István Szabó’s 1955 Opponent Review of Imre Szántó’s Book)	106
---	-----

Theory and Method

KÁROLY KOKAS

Digital Humanities and Historical Research	135
--	-----

Outlook

SZILÁRD BIERNACZKY

Anthropological world history?	148
--------------------------------------	-----

Reviews

Worlds of the Countryside

(*Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Szerk. Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019.*)

PÉTER ALABÁN	160
--------------------	-----

As a Maiden in the Dynasty's Service (Sandra Hertel: <i>Maria Elisabeth. Österreichische Erzherzogin und Statthalterin in Brüssel (1721–1741)</i> (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 16) Böhlau Verlag, Wien, 2014.)	
KRISZTINA KULCSÁR	165
Mattsee–Fort Knox–Budapest (Glant Tibor: <i>A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése. Amerika tegnap és ma 4.</i> Debreceni Egyetemi Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Debrecen–Budapest, 2018.)	
ISTVÁN PETROVICS	170
Essays about American History (Frank Tibor: <i>Amerika világi. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.</i>)	
ZOLTÁN VAJDA	177
<i>Authors</i>	184

Az Aetas történettudományi folyóirat 2020. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

A következő tematikus számaink jelennek meg 2020-ban:

A 19-20. századi magyar társadalom és politika
Fordítástörténetek
Törökvilág Magyarországon
A Balkán a modernizáció útján

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat. Interjút tervezünk **Peter Haslingerrel** (Herder-Institut) és **Kovács András** erdélyi művészettörténésszel.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2020-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
---------------------	---

Éves elektronikus előfizetői ár:	3500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)
----------------------------------	---

Egy számot megrendelőknél:	1000 Ft + postaköltség
----------------------------	-------------------------------

Egy szám könyvesbolti ára:	1100 Ft
----------------------------	----------------

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

MINDENNAPI SZEGÉNYSÉG

Káli Anita

„A nyers életből szállott fel, mint mocsárból a kénes gőz”

A társadalomtudományok és a 20. századi szociografikus próza kapcsolata

Kovács Janka

Szegénység, betegség, örület. Elmebetegek ellátása az irgalmas rend magyarországi kórházaiban (1740–1830)

Bálint Angelika

Sztrájk a lakhatásért. A 20. század eleji fővárosi lakáskrizis kezelésének kérdései a Hétház példáján

Csiki Tamás

A szegénységtől az éhínségig. Az agrárproletariátus az I. világháború idején

Buzgó Gábor

Az életút végén: idős emberek sorsa a Bihar vármegyei Nagylétán az 1930-as években

Tátrai Viktor

Nyomor és nyilvánosság

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számmunkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Következő számunk tartalmából

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN

Wesselényi Miklós kisdédóvó-alapításai

LÁSZLÓ ANDOR

Szekfű Gyula a 19. század magyar történetírásáról

NAGY PÁL

Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez

RADA JÁNOS

Antiklerikális röpiratok vallással kapcsolatos attitűdjei a dualizmus idején

Bemutatjuk Peter Haslinger osztrák történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934